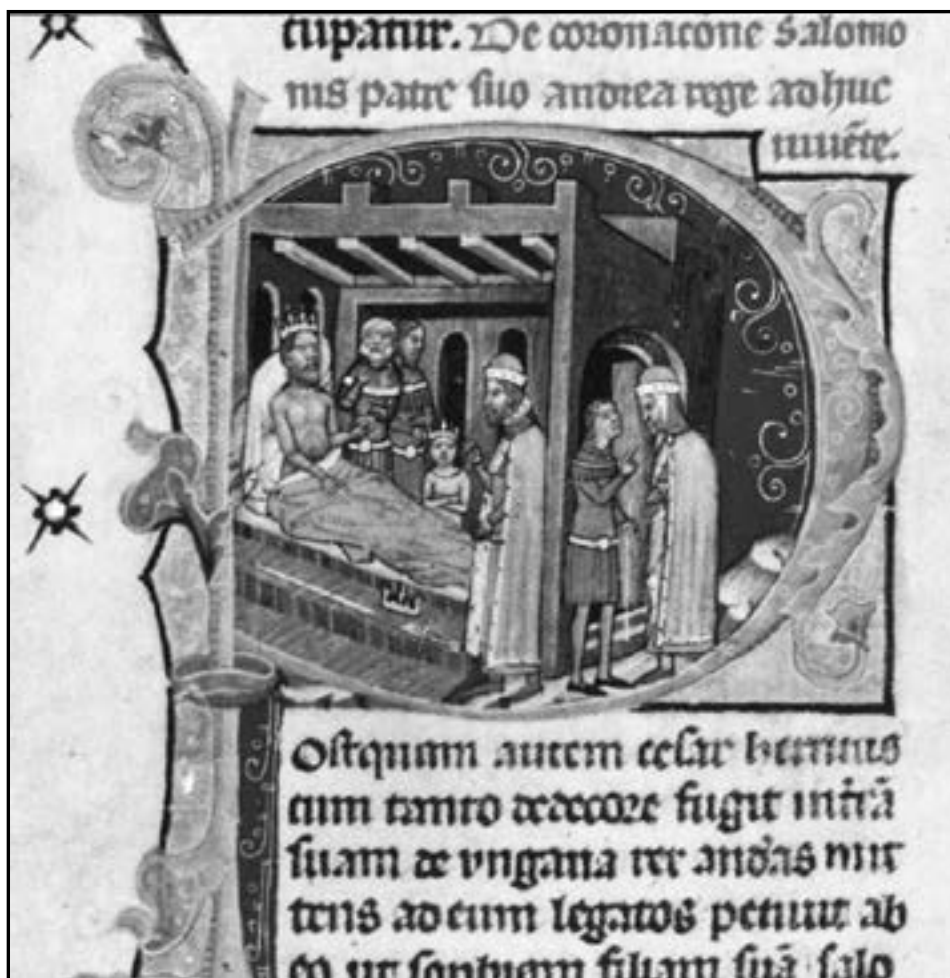

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXVIII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

Nemesi életút – királyi végrendelet

Nemzeti
Kulturális
Alap

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság: PÁSZKA IMRE (elnök), BÁRÁNY ATTILA, BENE KRISZTIÁN, ENGLER ÁGNES,
JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC, MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS,
PUSZTAI GABRIELLA, RÁCZ LAJOS, RAJNAI ZOLTÁN, VAJDA BARNABÁS

Tanácsadó testület: ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők: DOMINEK DALMA LILLA, HALMÁGYI MIKLÓS, MARKÓCS-MEZEI TÍMEA, MIKLÓS PÉTER,
NAGY GÁBOR DÁNIEL, PLUGOR RÉKA, RÉBAY MAGDOLNA, SZŐCS ANDOR, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak: BALATONI MONIKA, DÁVID BENJÁMIN, FARKAS ZSUZSANNA, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, LENGYEL ÁDÁM, NÉMETH ANTAL, SÁNTA TAMÁS, TÓTH JUDIT, VARGA ATTILA

A lapszám megjelenését támogatva

Számunk az EIKKA Alapítvány, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE ATIKI Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, és az SZTE Történettudományi Intézet támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A Belvedere Meridionale lap a kéziratok lektorálása során kettős vak bírálatot alkalmaz (A szerző és a bíráló személyazonossága rejtve marad). A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. (Szegedi Tudományegyetem) Tel.: +36/62-546-252

E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Szabó Erik, s-Paw Bt.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalom

TANULMÁNYOK

SÜTŐ BOTOND

Kelet-közép-európai uralkodói végrendeletek a 9–13. századokban

East-Central European Royal Testaments in the 9th–13th centuries

DOI 10.14232/belv.2026.2.15

SPIELMANN GÁBOR

Egy érme (h35) vallomása segít rendezni Könyves Kálmán családi kapcsolatainak ellentmondásait*

The Confession of a Coin (H35) Helps to Clarify the Contradictions in the Family-connection of Coloman the Learned

DOI 10.14232/belv.2026.2.237

VARGA VIRÁG

IV. Béla egy hű bárója: Túrje nembeli Szentgróti Dénes pályafutása

A Loyal Baron of King Béla IV: The Carrier of Denis of Szentgrót of the Túrje Kindred

DOI 10.14232/belv.2026.2.362

KOVÁČ SZILÁRD

A magyar uralkodók a Königsali Krónika tükrében

The sovereigns of Hungary in the light of the chroicle of Zbraslav (Cronica aule regie)

DOI 10.14232/belv.2026.2.485

LÁSZLÓ ISTVÁN

Adalékok a Rhédey család 17. századi történetéhez. Öcsöd és a Rhédeyek kapcsolata

Additions to the History of the Family Rhédey in the 17th century. Relations between the Rhédey family and the Village of Öcsöd

DOI 10.14232/belv.2026.2.5114

SCHILLER VERA

Az trónöröklés rendjének kérdése

a bizánci államban

The Question of Succession in the Byzantine State

DOI 10.14232/belv.2026.2.6124

FÓTI MIKLÓS

Birodalmi érdek és határmenti önkény hálójában: Prodovics Haszán bég és pasa felemelkedése és bukásai

Caught Between Imperial Interest and Frontier Arbitrariness: The Rise and Fall of Prodović Hasan Bey and Pasha

DOI 10.14232/belv.2026.2.7153

KÖZLEMÉNYEK

KÓKAI SÁNDOR

A bánsági identitás 18. századi gyökerei

The 18th-century roots of Banat identity

DOI 10.14232/belv.2026.2.8176

LAKATOS MÁTYÁS

Társadalmi innováció és közösségfejlesztés egy hátrányos helyzetű településen.

A Tornyospálca Község Roma Nemzetiségi Önkormányzatának esete

Social Innovation and Community Development in a Disadvantaged Settlement. The Case of the Roma National Self-Government of Tornyospálca

DOI 10.14232/belv.2026.2.9.....188

CÍMLAPKÉP FORRÁSA:

Képes Krónika, várkonyi jelenet.

Forrás: Képes Krónika

SÜTŐ BOTOND

sutobotond@gmail.com

PhD-hallgató (ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program)

Kelet-közép-európai uralkodói végrendeletek a 9–13. századokban*

East-Central European Royal Testaments in the 9th–13th centuries

ABSTRACT

In my paper, I examine the testament of Bolesław III Wrymouth, Prince of Poland, which was responsible for the division of the realm in 1138. The text itself has not survived in its original form, and it is the subject of debate in historiography. To this end, I examine the context of the testament, the chronicle of Wincenty Kadłubek, and seven other narrative sources from East-Central Europe (Bohemia, Hungary, Poland and the Kijevan Rus') using a comparative method, the rulers' testaments found in them, and the chroniclers' narratives relating to the 11th–13th centuries. In the 10th and 11th centuries, Polish succession was mostly regulated by *ad hoc* rules, which meant that the principles of *senioratus* or *primogenitura* prevailed. In the 12th century, however, *idoneitas* became more important, becoming the basis of hegemony in the 13th century. However, succession rules should not be understood as rigid legal structures. The term *idoneitas*, which I propose, attempts to encapsulate a more realistic approach in a single word. In my opinion, the driving force behind inheritance was power and the support of the elite, more than any other factors. In the emerging struggles for the throne or in cases of disputed inheritance, the opposing factions used arguments in favour of *primogenitura* and *senioratus*, but ultimately, the dominant side prevailed. Bolesław III's testament certainly existed, or at least its existence was widely believed at the time of Kadłubek. In the case of testaments, it is common for provisions to be made on one's deathbed or immediately before death. The wills of rulers appearing in the chronicles are predominantly verbal acts, but in many cases, we can infer from the text that they were recorded in writing. In some cases, the text of the will is not formulated, but only indirectly referred to in the narrative. Some use teachings and wisdom to inform the heir how the former ruler expects the country to be governed. There are also donations for the sake of indulgence, as well as gracious and charitable wills. However, in most cases, they deal with the person of the heir, which may be the designation of a successor, the confirmation of an

* A tanulmány írója a Wacław Felczak Alapítvány Jagelló ösztöndíjasa

already designated successor (often as a ceremony), or the exclusion of certain persons from succession, or even the transfer of power, and, in some cases, the division of the country.

KEYWORDS

Boleslaw III Wrymouth, royal testaments, chronicles, East-Central Europe, 9th–13th centuries

DOI 10.14232/belv.2026.2.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2026.2.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Sütő Botond (2026): Kelet-közép-európai uralkodói végrendeletek a 9–13. századokban. *Belvedere Meridionale* 38. évf. 2. sz. pp 5–36.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

III. (Ferdeszájú) Bolesław (1107–1138) lengyel fejedelem végrendelete Lengyelország középkori történetének egyik nagy jelentőségű és hatású forrása, amely az ország 1138. évi felosztásáért és az ezt követő, úgynevezett „területi széttagoltság koráért” felelt. Szövege közvetlen formában nem maradt ránk, így többek között emiatt alakultak ki különböző polémiák a végrendelet tartalma, hitelessége, illetve jelentősége kapcsán a történetírásban. III. Bolesław Wincenty Kadłubek krónikájában található végrendeletét annak kontextusában célszerű megvizsgálni. Ez egyrészt jelenti magának az azt tartalmazó krónikának az elemzését, de ezenfelül egy térben és időben kiterjesztett kontextus vizsgálatát is. A térbeli dimenzió határait Kelet-Közép-Európa (vagy Köztes-Európa) jelenti: elsősorban Lengyelország, Magyarország és Csehország, illetve kisebb részt a Kijevi Rusz. Az idődimenzió alsó határán áll a három 12. század eleji őskrónika, ezután következik két krónika a 12–13. század fordulóján, Wincenty Kadłubek működésének idején, a vizsgálat felső határát pedig két 13. századvégi krónika jelenti. Ez alól kivételt képez legkésőbbiként a 14. századi magyar krónikaszerkesztmény, amely viszont fenntartotta a magyar őskrónikát, illetve az azt követő krónikafolytatásokat egészen a 11. századtól kezdve. Összességében tehát nyolc elbeszélő forrást elemzek komparatív módszerrel: Lengyelországból Gallus Anonymus gesztáját, Kadłubek krónikáját és a Nagy-Lengyel Krónikát; Csehországból Kosmas Pražský krónikáját; a Kijevi Ruszból a Régmúlt idők elbeszélését; Magyarországról pedig Anonymus gesztáját, Kézai Simon krónikáját, illetve a Képes Krónikát. Ez a tanulmány a III. Bolesław-féle végrendelet megértésének és kontextusba helyezésének szándékából indult ki és szélesedett egy tágabb témává. Az eredeti célkitűzés mellett írásom a Kelet-Közép-Európa 11–13. századára vonatkozó krónikás narratívákat is komparatívan vizsgálja a végrendelet által felvetődő kérdések mentén.

Újabban Marek Cetwiński és Jacek Matuszewski kritizálták a fogalmak felelőtlen használatát III. Bolesław végrendeletének kapcsán. Ehhez megvizsgálták a szakirodalomban használt terminusokat, melyek a *testamentum* (végrendelet), *statut* (rendelet, statútum) és az *umowa sukcesyjna* (örökösödési szerződés, megállapodás). A végrendelet szó használata elfogadja annak magánjogi jellegét. Ez a római jogon alapul és a vizsgált időszakban távol állt a lengyel jogtól. Ha törvényről vagy örökösödési megállapodásról beszélünk, akkor felmerül, hogy kinek áll jogában illet meghozni, az uralkodó döntéséről van-e szó vagy egy az elit által ráerőltetett követelésről.¹ Tanulmányomban az eddig hagyományosan alkalmazott végrendelet, végrendekezés szavakat használom III. Bolesław testamentumára, azonban ennek magánjogi jellegét én is megkérdőjelezem. Végrendeletnek nevezem továbbá azokat a rendelkezéseket is, amelyeket az uralkodók akár még jóval haláluk előtt hoztak, viszont az öröklésre vonatkoznak. Erre példa többek között az örökös kijelölése, a *designatio*.

A legkorábbi fennmaradt lengyel elbeszélő forrás Gallus Anonymus gesztája. A szerző kiléte máig tisztázatlan, a geszta Krakkóban keletkezett 1109–1118 között. Bagi Dániel nézete szerint megírása 1113–1115 közé szűkíthető. Egy egységes szerkesztésű irodalmi alkotásról beszélhetünk, a mű elejétől a végéig szoros gondolati összefüggés figyelhető meg. Műfaját tekintve kevert, de a geszta tág fogalma alkalmazható rá, mert III. Bolesław tetteit akarja megörökíteni, azonban ezt kronologikusan teszi. Az első könyv a Piast-dinasztia története a mítikus Piasttól III. Bolesław születéséig. A második könyv Bolesław ifjúkorát, a harmadik könyv pedig az 1109–1113 húsvétja közötti eseményeket meséli el. Forrásoknak saját szemtanúkat, udvari elbeszéléseket és írott forrásokat használ. A mű célja Bolesław jogos uralmának alátámasztása, melyhez felvázolja az ország történetét, ezen kívül pedig célja, hogy bemutassa Bolesław testvére halála miatt érzett bűnbánatát.²

Wincenty Kadłubek művét – habár beletartozik a geszta műfajába, mivel a dinasztikus hősök tetteit és hatalmát ünnepli – a hagyományban krónikának szokás hívni. A későbbi krakkói püspök II. Kazimierz (1077–1091, 1091–1094) megrendelésére kezdte el írni Lengyelország történetét az 1180–1190-es években. A legvégső módosításokat 1223-ban, halála előtt végezhetette. A mű egyik legfontosabb célja, hogy utasítsa az elitet az uralkodónak való engedelmességre, mint ahogyan az a természet törvénye és Isten akarata, ugyanis Kazimierz trónigénye legnagyobb-részt a helyi elit támogatásától függött. A krónika emellett alátámasztja Kazimierz trónigényét Krakkóra, és a város vezető szerepe lévén ezzel együtt egész Lengyelországra. A mű rendszeresen foglalkozik filozófiai, morális és irodalmi kérdésekkel, ezekhez tekintélyes mennyiségű antik íróra, illetve a Bibliára támaszkodik. Az első három könyv két egyházi előljáró, Mateusz krakkói püspök és Jan gnieźnoi érsek dialógusán keresztül mutatja be Lengyelország történetét. Mateusz közli az eseményeket, Jan pedig párhuzamokkal és didaktikus magyarázatokkal látja el azt.³ A negyedik könyvben maga Kadłubek veszi át az elbeszélő szerepét. Az általa használt kifejezés az uralkodóra a *princeps*, aki uralja a teljes országot és akinek hatalma Istentől ered. A krónika rendszeresen hivatkozik a római jogra, tartalmazza továbbá az antik *res publica*

¹ CETWIŃSKI – MATUSZEWSKI 2016. 140–148.

² Bővebben lásd: BAGI 2007. 8–58.; GALLUS; BAGI 2007.

³ A dialógus antik, illetve középkori megjelenését Marian Plezia elemezte. Tanulmányában arra jutott, hogy a történeti művekben nincs párhuzama a dialogikus elbeszélésnek, sőt ez az újítás a középkorban is meglepetést keltett. Későbbi krónikák egy az egyben kihagyták Jan püspök hozzáfűzéseit, Jan Długosz pedig egyenesen kritizálta Kadłubeket, hogy a hazai történelem mellé ekkora mértékben illesztett antik párhuzamokat. PLEZIA 1960. 275–286.

terminusát, hogy ezzel írja le a lengyel kormányzatot. A 12. század végén, a mű írásakor a Piast dinasztia testvérháborúk sorozatát vívta egymással III. Bolesław 1138-as végrendeletének és a principátus rendszerének következtében. Kadłubek a krónikával szemtanúként és érintettként is egy közvetítő szerepet próbált felvenni, hogy a trónharcok véget érhessenek.⁴

A Nagy-Lengyel Krónika keletkezésének ideje vitatott, mivel a szerző vagy szerzők személye is ismeretlen. A lengyel történelmet a mitikus időktől 1271/1273-ig mutatja be 161 fejezetben. Tartalmilag két részre osztható: az első, 1202-ig terjedő rész lényegében Kadłubek krónikájának összefoglalása, módosításokkal és kiegészítésekkel, a második rész pedig évkönyvszerű. A Nagy-Lengyel Krónika mind a kilenc kézirat a 15. század elejéről származó gyűjtés, a *Chronica longa seu magna Polonorum seu Lechitarum*, az úgynevezett Nagy Krónika részeként maradt fenn. A gyűjtést a 14. század végén kezdték meg feltehetően egy kompiláció megírása céljából. Egyes elméletek szerint a krónikát 1295 júniusa és 1296 februárja között írták, mivel a szöveg hivatkozik egy éppen regnáló királyra, II. Przemysłre, de az is elképzelhető, hogy ezek az utalások 14. századi betoldások. Történészek másik csoportja szerint az egész krónika egy 14. századi összeállítás, akár egy valóban II. Przemysł uralkodása alatt keletkezett, de azóta már elveszett krónika alapján. Nagyon valószínű, hogy az anyaggyűjtést a Nagy Krónika megírásához Janko z Czarnkowa, a gnieźnoi archidiakónus és III. Kazimierz királyi alkancellárja végezte, még ha végül nem is ő írta meg a művet. A szerző célja, hogy II. Przemysł király idejéig mesélje el Lengyelország történetét. Tartalmából kitűnik, hogy a szerző a nemesi körök számára írt, az ősök lovagias tetteit örökítette meg. Több lovagtörténet található benne, mint Kadłubek vagy Gallus Anonymus művében. Politikájában megrekedt a területi évkönyvek szintjén, mivel különös figyelmet szentel a nagy-lengyel fejedelmeknek, illetve a Nagy-Lengyelország kisebb területei közötti háborúkat is országos szintű konfliktusokként kezeli. Mindezen felül a krónika szóhasználatja teljesen ellentétes az ország egyesítését célzó politikai légkörrel.⁵

A cseh történetírás legrégebbi krónikája Kosmas Prazský (*Cosmas Pragensis*) műve. A krónika három könyvből áll: az elsőben a mitikus időktől 1038-ig, a második könyvben 1092-ig, a harmadik könyvben pedig 1125-ig, azaz saját haláláig jegyezte le a történeteket. 1118-ban kezdett el írni, a *causa scribendi* pedig a különböző hatalmi átrendeződések következtében időnként megváltozott. Eredeti szándéka az azóta elveszett prágai évkönyvek összegyűjtése lehetett, kezdetben csak személyes köre számára, később viszont kiegészült és egy országos érdekű krónikává terebélyesedett, mely iránt széles körben érdeklődtek. Foglalkozik az *origo gentis*, és a Přemyslida dinasztia legitimitásának kérdésével, ennek egyik példája, hogy Břetislav fejedelmet egyfajta hősként mutatja be.⁶

A Kijevi Rusz őskrónikája az úgynevezett Régmúlt idők elbeszélése (oroszul *Poveszty vremennih let*), amely Nyesztor krónikaként is ismert, egyik szerzője nyomán. A kéziratok kettő vagy három szövegváltozatra vezethetőek vissza. Az első kettő az 1110-es években keletkezett, egyik a kijevi barlangkolostorban, másik pedig a vidubicsi kolostorban. A harmadik redakció egy 1118 körül készült kiegészítés.⁷ A kódexekben fennmaradt szöveghagyományok különbö-

⁴ VON GÜTTNER-SPORZYŃSKI 2017. 1–15.; KADŁUBEK

⁵ KÜRBIS 2010. 15–30.; CPM; Újabban Janko z Czarnkowitz tekintik a krónika szerzőjének. A szerzőség kérdésének egyik összefoglalását lásd BIENIAK 2009. 135–142.; A korai lengyel elbeszélő forrásokhoz továbbá FONT 2005. 28–33.

⁶ HASIL 2020. xv–xlv.; COSMAS; Az első könyv magyarnyelvű fordítását lásd: SOMOGYI 2006.; A korai cseh elbeszélő forrásokhoz továbbá FONT 2005. 25–28.

⁷ FONT 2005. 38.

ző részfejedelmi udvarok termékei, a 12. században többször átdolgozták Nyesztor írását. Az 1060-as és 1070-es években az évszázad eleje óta gyűlő feljegyzéseket kronologikusan összeállították, majd az őskronika szerzője ezt kiegészítette az 1073–1095 közötti résszel. Végleges formájában legkésőbb 1113 körül írta meg Nyesztor, viszont ennek a szerkesztésnek is csak másolatai maradtak ránk. A Régmúlt idők elbeszélése választ ad Rusz föld eredetére és kialakulásának mikéntjére. Megjelenik benne az első krónikákra jellemző „hazafiasság”, illetve felhívja a figyelmet a politikai széttagolódás veszélyeire. Szerkezetére nézve évkönyvszerű bejegyzésekből áll, melyet legendák és történelmi bejegyzések tarkítanak.⁸

A magyar krónikák a királyi udvarban jöttek létre, közönségük is az udvar volt. A hatalom birtokosa mindig rászorult arra, hogy hatalmának eszmei alapjait bizonyítsa. A középkori történetírás célja így nem az utókor értesítése, hanem a kortársak nézeteinek befolyásolása volt.⁹ A legkorábbi fennmaradt magyarországi elbeszélő forrás Anonymus gesztája. Ennek egyetlen, nem autográf példánya maradt fenn, amely a 13. század közepére keltezhető. A szerző kiléte viszont továbbra is problémás. Bizonyosnak vehető viszont, hogy megfordult Franciaországban vagy Itáliában, illetve valószínű, hogy magas egyházi posztra került. A mű célja a magyarok eredetének és a honfoglalás eseményeinek bemutatása. Ebben nyugati mintákat követ, de feltűnő módon nem használ klasszikus latin irodalmi forrásokat. A szerző jól látja a honfoglalás jelentőségét, de a részletek kapcsán 12. század végi hősekenkre és nyugati krónikásokra támaszkodik. A geszta írására következtetett 1200-as vagy 1210-es évek nem állnak messze az Aranybulla 1222-es kiadásától, amely párhuzamba állítható a vérszerződésével és az uralkodó kapcsolatával a főuraival. Ahogyan Veszprémy László fogalmazott „*a műnek vajmi kevés köze van ahhoz a történeti folyamathoz, amit honfoglalásnak nevezünk.*” Anonymus leginkább szóbeli forrásokra és mondákra épített és saját korát vetítette vissza, emellett viszont mindent elkövetett, hogy a honfoglaláskori nyugati írásbeliség, elsősorban Regino adatait is beépítse. Összességében Anonymus gesztája egy „*történeti igényű, de alapján szépirodalmi alkotásnak*” tekinthető mű.¹⁰

Kézai Simon krónikájának nem maradt középkori kézírata. A krónika megszerkesztése 1282 és 1285 közé tehető, ugyanis az 1282-es kun betörésről megemlékszik, míg az 1285-ös tatár betörésről már nem. A magyar és római udvar közötti feszültség enyhítésére, propagandisztikus céllal, itáliai használatra szánhatták. Erre utalnak a szöveg italicizmusai. Az elbeszélésben IV. László jelességéhez csak Attila mérhető, viszont pogánysága miatt elválasztja tőle és – a többi krónikával ellentétben – az Árpádokat sem tőle származtatja. Az egész művet átszövik a jogi utalások, amivel bizonyítani igyekezik, hogy Magyarország mindig jogállam volt, azaz már a hunok is római módra (*Romano more*) éltek. A jogi és politikai elméleteinek jelentőségét mutatják, hogy Verbőci Tripartitumába is bekerültek. Külön fejezetet szentel a jövevényeknek (*advenae*), melyben bizonyítja, hogy az ország jogrendje a külföldről betelepülőknél teljes szabadságot és politikai karriert kínált. Kézai Simon egész műre kiterjedő szerzőségét Madzsar Imre, Horváth János és Szűcs Jenő is bizonyította. Kézai hasznosított és átdolgozott régebbi krónikákat, azonban máig tisztázatlan, hogy mit vett át a magyar krónikából és mi sajátja, mivel a korábbi krónikák csak a 14. századi átdolgozásokban maradtak ránk. Anonymus gesztáját bizonyítottan felhasználta – Szűcs Jenő szavaival „kijegyzetelte”. A magyar őstörténetre és az

⁸ FERINCZ 2015. 229–233.; PVL; FERINCZ 2015.; A korai ruszbeli elbeszélő forrásokhoz továbbá FONT 2005. 38–39.

⁹ SZOVÁK 2004. 234.

¹⁰ VESZPRÉMY 1999. 74–79.; ANONYMUS; VESZPRÉMY 1999.

1000 utáni történetre pedig követte az V. István-kori krónikás, Ákos mester művét. Széles körben egyedinek tartott a bevezető, a hun történet, a IV. László koráról és az idegen jövevényekről szóló fejezetek. Szépirodalmisága a hun-történetben, ahol Jordanes és Paulus Diaconus ismeretében teljesen egyéni változtatát adja, merít a Nagy Sándor-legenda és a német hősi epika műveiből. A magyar rész elnagyolása, kivonatolása és lerövidítése mutatja, hogy a hagyományos, évkönyvszerű konzervatív történetírói magatartás távol áll tőle.¹¹

A 14. századi krónikát két kódexcsaládba szokás sorolni: a Képes Krónika és a Budai Krónika családjába. A Képes Krónika családjába tartozó kéziratok szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, míg a Budai Krónika családjának tagjai kevésbé függenek össze. A Képes Krónika kódexe 1370 táján keletkezett, szövege mondat közben megszakad, ezt a csonkulást az összes vele rokon vagy erről másolt szöveg őrzi, valószínűleg a 14–15. századok fordulóján sérült. A szöveg 1358-ban számol be annak összeállításáról egy névtelen szerző által. A Képes Krónika a 14. század közepi krónikasztéizist leghitelesebben tükröző kézirat.¹² Nem tudjuk biztosan a 14. század közepi krónikaszerkesztő nevét, többen egy székesfehérvári örkanonokra gyanakszanak, Kálti Zomoy fia Mihály fia Márkra. A krónika felbecsülhetetlen értékű forrás, ugyanis a filológiai és forráskritikai kutatások is igazolták, hogy a szerző két-háromszáz évvel korábban keletkezett „rég krónikákat” is felhasználta.¹³ A krónika 11–12. század eseményeit leíró részei – melyek nem találhatók meg Kézainál – kiállják a forráskritikai próbát, így hiteles forrásból szerezhetette értesüléseit. A kutatás régóta feltételezi, hogy a magyar krónikairás a 11. századra nyúlik vissza, az „ösgesza” keltezése viszont megosztó. Kálmán, László kora, de I. András és Salamon kora is szóba kerül a szakirodalomban.¹⁴ Gondos filológiai és forráskritikai vizsgálatok rámutattak, hogy II. István, II. Béla, II. Géza, III. István, III. Béla és II. András is rendelkezhetett történetíróval, akik kiegészítették és helyenként újrafogalmazták a korábbi krónikákat.¹⁵ IV. László krónikáirójaként 1282–1285 között Kézai Simon tevékenykedett, illetve V. István alatt is dolgozott egy krónikáíró, akit Györffy György Ákos nembeli Ákossal azonosított. Önállóan az ő műve nem jutott korunkra, de beépült a 14. századi krónikakompozícióba. A kompiláció kiformálódásának következő állomása a század eleji budai ferences kolostor minorita műve volt, az úgynevezett Budai Minorita Krónika. Ez magában foglalja Kézai hun történetét (erősen átdolgozva), vázlatosan a 11–12. századi eseményeket, illetve Ákos mester munkáját. Kálti Márk érdeme, hogy a Budai Minorita Krónika egy részét előszóval látta el, kiegészítette, illetve a 11–12. századból származó egy vagy több krónikából betoldott az alapszövegbe, majd egységes keretbe öntötte a művét.¹⁶

A bevezetőből kitűnik, hogy a vizsgált elbeszélő forrásokhoz érdemes alapos forráskritikával nyúlni. Megrendelésre írt szerkesztményekről van szó, és különösen a korai elbeszélések (9–11. századok) hitelessége vonható kétségbe az akár több évszázados távolság miatt. A kérdéskörrel korábban sokan foglalkoztak, emiatt, illetve a terjedelemre való tekintettel az én vizsgálódásaim fő fókuszát

¹¹ VESZPRÉMY 1999. 155–161.; KÉZAI; BOLLÓK 1999.; A krónika jogi kérdéseiről lásd továbbá MOLNÁR 2023.

¹² SZOVÁK 2004. 235–239.

¹³ SZOVÁK 2004. 241–243.; Kálti Márk legfrissebb életrajzához lásd: RIBI 2023.; A 14. századi krónika interpolációihoz lásd: SZÓCS 2007.

¹⁴ Az őskrónika keltezése körüli viták historiográfiáját újabban Thoroczkay Gábor összegezte. Tanulmányában kétségbe vonta a Salamon-kori őskrónika mellett felhozott érveket, legvalószínűbbnek a Kálmán-kori kelteztést tartotta Györffy Györggyel, Kristó Gyulával és Veszprémy Lászlóval egyetértve. THOROCZKAY 2016. 103–114.

¹⁵ SZOVÁK 2004. 243–248.; CSÁKÓ 2015.; A *legitimista* és *idoneista* szempontú krónikaszerkesztések historiográfiáját újabban Thoroczkay Gábor foglalta össze lásd THOROCZKAY 2020. 91–96.

¹⁶ SZOVÁK 2004. 250–252.; KK; BOLLÓK 2004.; A magyar őskrónika és krónikafolytatások Árpád-kori szakaszának kapcsán bővebben lásd: BENEI 2022.; A korai magyar elbeszélő forrásokhoz továbbá FONT 2005. 33–38.

nem a végrendeletek hitelessége jelenti majd. Esetenként természetesen ezt is vizsgálom, azonban a végrendeletekre elsősorban mint a krónikákban megjelenő narratív eszközökként tekintek és papírra vetésük céljának elemzése izgalmasabb témának ígérkezett.

III. BOLESŁAW VÉGRENDELETE

A szakirodalomban két szempontból szokták értékelni III. Bolesław végrendeletét. Az egyik a testamentumból következő öröklési rend problémáját, a másik a létrejövő területeket, azaz a területmegosztás kérdését érinti. Az öröklési jog kapcsán vita tárgyát képezi, hogy vajon egy korábban nem létező új rend kezdetéről vagy már ősidőktől ismert jogintézmény írásbeli megerősítéséről van-e szó.¹⁷ A vitát Maksymilian Kantecki 1880-ban megvédett doktori értekezése váltotta ki. Szerinte Bolesław lebontotta az ősi szláv jogintézményt a *senioratust* és helyére a *primogeniturat* helyezte.¹⁸ Alexander Maciejowski jogtörténeti szintézise nyomán ugyanis ekkor még a lengyel tudományosság jó része az ország felosztását ősi szláv jogintézménynek és szokásnak tekintette. Kantecki mellett újabban 1993-ban Edward Rymar, 2014-ben pedig Jacek Osinski írt arról, hogy a 12. században kialakuló országrészek egy létező jogszokás folytatásai voltak.¹⁹ Kanteckivel ellentétben Stanisław Smolka 1881-ben úgy foglalt állást, hogy Bolesław épphogy az addig is létező rendet, tehát a *senioratust* foglalta írásba.²⁰ Hozzá csatlakozott Antoni Małecki 1876-ban, aki kiegészítette azzal, hogy a *senioratus* átvételét I. Břetislav 1055. évi végrendeletéből származtatta.²¹ Oswald Balzer 1897-ben úgy vélte, hogy a dinasztia uralmával egyidős az ország megosztása, a Merovingokhoz hasonlóan minden férfitag jogot formálhatott az uralomra, de a közös vagyont nem osztották fel. Az országot közösen irányították és az életkor szerinti legidősebb fejedelem gyakorolta az elsőbbséget. A *senioratus* jogintézményként való kezelése tőle ered és nagy hatása volt a lengyel történetírássra.²² Meglepő módon még olyanok is érveltek a *senioratus* ősi szláv jogintézménye mellett, akik szerint Bolesław végrendeletének bevezetett rendszere a *primogenitura* volt. Emellett érvelt Eugen Sčepkin 1913-ban és Edward Rymar 1993-ban. Kevesen gondolták, mint például Jerzy Dowiat 1965-ben, Tadeusz Grudziński 1972-ben és Janusz Bieniański 1982-ben, hogy előbb volt *primogenitura* és később *senioratus*, és csak 1097-ben, illetve 1138-ban osztották fel az országot és bízta a legidősebb családtagra a kormányzást. Christian Lübke 2004-ben megfogalmazott véleménye egyedi közülük, szerinte kezdetben nem volt *senioratus* és csak 1138-ban vették át ennek intézményét a Kijevi Rusztól. Mások, például újabban Stanisław Rosik 2013-ban, rámutattak, hogy a *senioratus* megléte csak a 13. századi állapotok visszavetítése a 11. századra.²³

Átérve a létrejövő területekre és a területmegosztás kérdésére, Roman Grodecki 1923-ban szembehelyezkedett azzal az állásponttal, miszerint a végrendeletből egy ősi, kezdetől fogva létező trónöröklési és birtokfelosztási rendszer mutatható ki, amiről többek között a korábban említett

¹⁷ A historiográfia áttekintéséhez túlnyomórészt Bagi Dániel írására támaszkodom. Ezt lásd BAGI 2017. 56., 61–63., 68–70., 264–265.

¹⁸ KANTECKI 1880. 45–47.

¹⁹ KANTECKI 1880. 82.; RYMAR 1993. 10.; OSIŃSKI 2014. 108–109.

²⁰ SMOLKA 1881. 280.

²¹ MAŁECKI 1876. 24–25., 27.

²² BALZER 1897. 3–19.

²³ SČEPKIN 1913. 147–203.; RYMAR 1993. 10.; DOWIAT 1968. 227.; GRUDZIŃSKI 1972. 38.; BIENIAŃSKI 1982. 11–47., 50.; LÜBKE 2004. 290.; ROSIK 2013. 90.

Stanisław Smolka és Oswald Balzer is írt.²⁴ Grodecki kiemelte Smolka és Balzer munkáiban a *senioratus* kapcsán már említett anakronisztikusságot, hogy a 12–13. századi viszonyokat vetítették vissza a korábbi időkbe, melyeket korabeli forrásokkal nem lehet alátámasztani.²⁵ A 19. századi kutatás nézeteit átvette a marxista és polgári történetírás is. Jan Adamus 1953-as írása szerint a végrendelet nem volt újdonság, ugyanis I. Mieszko kora óta folyamatosan fennállt az országmegosztás a fejedelmek között. Gerard Labuda sem zárta ki, hogy már Mieszko idején megosztották az országot, de állásfoglalása szerint az első ilyen, amely forrással is alátámasztható I. Bolesław alatt történt, aki még saját életében Krakkóba helyezte fiát Mieszkot. A későbbi történetírás sem zárta ki a lehetőségét, hogy I. Mieszko valamennyi férfi leszármazottját földhöz akarta juttatni, ezt legutóbb például Zbigniew Dalewski vetette fel 2012-ben. A következő felosztás, Labuda 1994-es véleménye szerint, I. Kazimierz halála után következhetett be. I. Władisław, II. Bolesław és az utóbbinak fia Mieszko osztották meg egymással a hatalmat. Ezután II. Bolesław elűzését követően 1086–1089 környékén egy újabb megosztásra került sor Władisław és Mieszko között, akik Bolesław volt területein osztozkodtak.²⁶

A már említett Roman Grodecki későbbi munkáiban, illetve 1939-ben Karol Maleczyński vele egy véleményen szintén I. Władisławhoz kötötte az első felosztást. Mindketten lehetségesnek tartották viszont, hogy az első felosztás nem 1097-ben hanem már 1093-ban megtörtént, amikor Władisław Zbigniewnek adta Sziléziát. Ezt a tézist 1994-ben Gerard Labuda cáfolta, mert nem áll rendelkezésre olyan adat, amely 1097 előtti egyezségről tanúskodna Władisław és fiai között. 1971-ben Tadeusz Grudziński is elvetette az ősi országfelosztás elméletét (Grodecki és Maleczyński mellett), szerinte az országmegosztások a családon belüli nézeteltérések miatt alakultak ki és Władisław koráig ilyen nem mutatható ki. Szintén elutasította az ország korábbi felosztásának elméletét Henryk Łowmiański, aki szerint a Piastok uralma patrimoniális birtokokon alapult, így csak korlátozottan lehetett az egész ország fölötti uralmat megtörni.²⁷ Balzer mellett Adam Naruszewicz és Stanisław Kutrzeba is amellett érveltek, hogy az országmegosztások és részfejedelmek párhuzama a Merovingok és Karolingok királyságában keresendőek. Ezt cáfolva Bagi Dániel mutatott rá, hogy még a Meroving- és Karoling-korban sem figyelhető meg az országmegosztás más germán népeknél, így eleve nem volt elterjedt ősi germán szokás, ezen túl pedig nem lehet közvetlen átvételtől beszélni, mivel ennek már nyoma sem volt mire a kelet-közép-európai országok kialakultak.²⁸

A III. Bolesław végrendelete által bevezetett öröklési renddel kapcsolatban rövidesen kifejtem saját véleményemet, a *seniotatus* és *primogenitura* összeegyeztetését az *idoneitason* keresztül.²⁹ A területmegosztások kapcsán én is valószínűtlennek tartom a frank minta követését, kelet-közép-európai párhuzamokról lehet beszélni, amelyek közül a Kijevi Rusz a leginkább hasonló.

III. Bolesław végrendeletét Wincenty Kadłubek krónikája őrizte meg. Fontos viszont megjegyezni, hogy a *Chronica Polonorum* a 12–13. század fordulóján keletkezett, magyarán jó ötven évvel a szóban forgó fejedelem 1138. évi halála után. Kadłubek feltehetőleg Bolognában vagy Párizsban tanult, később egyházi pályát futott be, és amikor a krónikát írta krakkói püspökként

²⁴ GRODECKI 1995. 48–49.; SMOLKA 1881. 259–260.; BALZER 1897. 20.

²⁵ GRODECKI 1995. 63–64.

²⁶ ADAMUS 1953. 77–80.; LABUDA 1987. 294–321.; DALEWSKI 2012. 114.; LABUDA 1994. 9–21.

²⁷ GRODECKI 1928. 86.; MALECZYŃSKI 1975. 33.; LABUDA 1994. 15.; GRUDZIŃSKI 1971. 22.; ŁOWMIAŃSKI 1985. 126–127.

²⁸ BAGI 2017. 61–63.

²⁹ A dolgozatomban többször használt *idoneitas* a magyar krónikakutatásban már régóta bevett fogalom, amely alatt az alkalmassággal (*idoneus*), katonai erővel és az elit támogatásával történő hatalomigazolást értem.

tevékenykedett. Tanulmányaival magyarázható, hogy írására nagy hatással volt a 12. századi reneszánsz, ugyanis előszeretettel alkalmazott a római jogból vett mintákat a lengyel történet papírra vetésekor. Mindezekből következik, hogy míg ennek a krónikának nagy a forrásértéke, egy narratív szövegről beszélhetünk, így a végrendelet eredeti formájának rögzítése és a leírtak hitelessége több szempontból is megkérdőjelezhető. Valószínű, hogy személyes kötődése miatt a krakkói részfejedelemséget tekinti mintaadónak, és a megfogalmazása inkább saját korát és műveltségét tükrözi.³⁰ Kadłubek a következőként ír III. Bolesław végrendelezéséről és haláláról: „Újabb Nagy Sándor ő, újabb Cato, újabb Cicero, / nem kisebb Alkidész nál eme férfi, és akhilleuszibb magánál Akhilleusz nál. / Mikor érezte, hogy a végzet adta ajándék visszakeretik tőle, elrendelte, hogy foglalják írásba végrendeletét, amelyben az ősök vitéségeinek példáját és a hatalom megöröklését négy fiára ruházta, kijelölve a tetrarchiák határait, hogy mindig az elsőszülött birtokában nyugodjon mind a krakkói tartomány fejedelemsége, mind a főfejedelmi hatalom. Ha pedig ő a halandók sorsára jutna, történne vele valami, mindig az életkori elsőbbség és az elsőszülöttség elve döntsön az öröklési vitában. Felemlítették neki ötödik, még kisdéd fiát, hogy őrá miért nem gondolt, miért nem írta bele semmilyen arányban a végrendeletbe? Mire Bolesław így szólt: Valójában már régebben megemlékeztem és rendelkeztem róla. Mivel csodálkoztak, ugyan miféle ötödik lehetne a négy között, valaki, nem tudom, hogy tréfából vagy komolyan, rámutatott: Nem látjátok, hogy a tetrarchia négyesfogata négy tetrarchából épül fel? Így az a gyermek a kocsin ötödik keréknek rendeltetett az öröklés szerint. És amikor az atyát kérdőre vonták felelőtlen végrendeletéről, ezt mondta: Szemem fényéből, látom, hogy négy könnyfolyó fakad, és a szembeszökő hullámok összezsapnák. A leghevesebbek hirtelen túlradásukban kiszikkadnak. Erre nyomban fűszerek forrása tör elő egy arany korszából, és e folyók medrét csordultig árasztja pompás drágakövekkel. Szűnjön meg tehát a felelőtlenség felhánytorgatása, mert helyénvaló, hogy az árvák része a gyámokra tartozzon, nem pedig gyámfiúkra kell bízni. Mármost pedig szólitanak, hogy induljak el oda, ahová senki nem készül a legüdvösségesebb útravaló [ti. a halotti kenet] nélkül. Így tehát miután magához vette a megváltó gyógyszert, a legboldogabb fejedelem és még boldogabb apa beféjezte e boldog napot. Nem bizonyos, hogy e nap inkább volt-e virágzó a békének nyugalmasában, avagy dicsőségesebb a háború diadalában.”³¹

³⁰ BAGI 2017. 74.

³¹ KADŁUBEK III/26. c. 118–119.: „Alter Alexander, alter Cato, Tullius alter, / Non minor Alcida, et achillior hic uir Achille. / Qui dum fatale munus a se iam exigi sentiret, testamentales mandat conscribi codicillis, in quibus et auitarum uices uirtutum et regni successionem quattuor legat filiis, certos tetrarchiarum limites determinans, eatenus ut penes maiorem natu et Cracouiensis prouincie principatus et auctoritas resideret principandi. De quo si quid humanitus obtigisset, semper etatis maioritas et primogeniture ratio litem successionis decideret. Suggestur ei de quinto filio adhuc infans, cur illius non meminisset, cur nulla illius legationis portione subscripserit? Quibus ille: Immo, inquit, longius prememini et legauit. Stupentibus illis, quenam quinta esse posset inter quartas, quidam, nescio ioculariter an serio, subintulit: Non cernitis quattuor tetrarchis quadrigam tetrarchie fabricatam? Sic isti paruulo quinte in quadriga rote legatur successio. Cumque de inofficioso pater testamento arguitur, ait: In pupilla oculi uideo quattuor ex hac lacrima manare flumina et fluctibus collidi oppositis. Quorum quedam in ipsa sui uehementissima inundatione repente siccantur. Continuo ex aurea situla fons aromatum erumpens eorundem alueos fluminum gemmis prestantibus ad summum inundat. Cesset ergo inofficiosi querela, equum enim est partes pupillares tutoribus debere mandari non pupillis. Iam uero iam ingredi iubeor, quo nemo sine saluberrimo accingitur uatico. Salutari ergo sumpto antidoto, felicem functus est diem princeps felicissimus, pater felicior. De quo incertum est, pacis serenitate prosperior, an belli fuerit gloriosior triumphis.” A magyar fordítás tőlem. A tanulmányban későbbiekben szereplő fordítások, amennyiben nincsen más fordító feltüntetve, szintén tőlem származnak. Ezúton is köszönöm Farkas Flórának, aki a fordításban nagy segítségemre volt.

A szövegrészletben rögtön megjelenik a 12. századi reneszánsz hatása, Kadłubek antik szereplőkhöz hasonlítja Bolesławot. A megemlített alakok a hódító makedón király Nagy Sándor, a római politikusok és gondolkodók sorából Marcus Porcius Cato Maior, Marcus Tullius Cicero, illetve görög mitikus hősök, mint Alkidész, azaz Héraklész és Akhilleusz. A forrás kitér III. Bolesław végrendeletének írásba foglalására, melyhez halála előtt hívta össze az ország vezető rétegét. A végrendelet intézkedései tételesen összefoglalva a következők: A hatalom örököse négy fia, a „tetrarchák”, akiknek tetrarchiáit pontos határokkal kijelölte, viszont ezt Kadłubek nem részletezi, csupán a Krakói tartományt, azaz Kis-Lengyelországot emeli ki mint a főfejedelmi központot, amely az elsőszülöttnak (*maiozem natu*) jár. Arról, hogy melyik testvér melyik területet kapta, oklevelek adnak bővebb információt, például Robert wrocławai püspök 1139-es oklevele, miszerint „*Wladislaw Krakóban, Boleslaw Mazóviába, Mieszko Poznańban*” uralkodott.³² Kadłubek az öröklési rendet két kifejezéssel írja le: az életkori elsőbbség (*etatis maioritas*) és az elsőszülöttség elve (*primogeniture ratio*), amelyek a vitákban követendők.³³ A megfogalmazásból értelmet nyer, hogy miért is övezi évszázados polémia a végrendelet által bevezetett öröklési elvet. Az *etatis maioritas* a *senioratus* elvét jelenti, míg szó szerint jelenik meg a másik, a történetírásban is használt kifejezés a *primogenitura*.

Véleményem szerint viszont a kérdésben az ezt követő szövegrész segít dűlőre jutni, tehát az ötödik fivér öröklése kapcsán felmerülő vita. A Bolesław oldalára álló nemes egy kocsí hasonlatát hozza fel, ezzel indokolva, hogy az ország túl sok felé osztásával egy ötödik kerékhez hasonló fölösleges, hasztalan rész alakulna ki. Ezután Bolesław a kérdést egy látomásszerű jóslattal zárja le, amelyben a négy fivér folyó képében csap össze egymással. Kijelenti, hogy a gyámokra, azaz felnőtt bátyjainak gondjára kell bízni a kisgyermek II. Kazimierz örökségét. Bolesław felszólalásában az *idoneitas*, azaz az alkalmasság, rátermettség elve jelenik meg. Mivel az ötödik fivér egy védtelen csecsemő és véres testvérharckokat jósol, Bolesław csupán rátermett fiai között osztja szét hatalmát. Ha megtekintjük a Bolesław halálát követő hatalomváltásokat, az tűnik ki, hogy mindhárom elv érvényesül. A *senior* fejedelmek rend szerint a *senioratus* követésével váltják egymást, míg saját országrészüket a *primogenitura* követésével adják tovább. Mindezeket viszont mindig felülírhatja az *idoneitas* elve, így az válik az átfogó renddé. Maga a *senioratus* és *primogenitura* is egy feltételezett rátermettségre támaszkodik, amely az életkorral gyakran együtt jár.

A forrás tartalmát kritikusan megvizsgálva viszont több említésre méltó elméletet is megfogalmazott a történetírás ennek kapcsán. Újabban felmerült, hogy a fejedelem nem haldokolva rendelkezett, hanem egy néhány évvel korábbi gyűlésen fogadták el az új rendszert, melynek írásba foglalását talán a pápának is elküldték. Erről azonban nincs forrásunk.³⁴ Ezzel összefüggésben feltételezik, hogy Bolesław azért nem hagyott ötödik fiára, II. Kazimierzre semmit, mivel posztumusz született. Ha viszont elfogadjuk, hogy halála előtt pár évvel megírta a törvényt, akkor ez rögtön elvethető. Kadłubek közelről ismerte Kazimierzt és nem hagy kétséget afelől, hogy Kazimierz még apja halála előtt megszületett.³⁵ A leglogikusabb magyarázat, hogy Kazimierz azért nem örökölt saját országrészt, mert túl fiatalnak találták az uralkodásra.

³² KDS Nr. 16.: „Vladislao in Cracovia, Boleslao in Masovia, Mescone in Posnania”

³³ BAGI 2017. 264.

³⁴ WYROZUMSKI 1999. 137.

³⁵ WYROZUMSKI 1999. 137–138.

Kadłubek szándékosan vagy akarata ellenére nem egyeztette a két öröklési rendet, így nehéz a szöveg alapján eldönteni, hogy a végrendelet a *senioratus* vagy *primogenitura* bevezetése-e. De segítségünkre lehet a tudás, hogy halála után a gyakorlatban a *senioratus* elve érvényesült, azt II. Kazimierz akarta megszegni, mert a seniori hatalmát a *primogenitura* szerint fiának szánta. Valószínűleg ennek köszönhető az is, hogy a hozzá közel álló Kadłubek bevezette a második fogalmat is a krónikába, közvetlenül a *senioratus* mellé.³⁶

A titokzatos látomás, amelyben egy aranykorsóból négy patak tör elő, azzal magyarázható, hogy a krónikás kezdetben Krakóban működött II. Kazimierz alatt.³⁷ A látomás értelmezése így az lehet, hogy míg a négy testvér a négy folyó, addig Kazimierz az aranykorsó, amelyből az illatos forrás tör elő és betölti a korábbi folyók medrét. Ez Kadłubek mesei formulája: a hatalomtól megtagadva kell Kazimierznek a királyság megmentőjévé válnia. Ezzel magyarázható véleményem szerint az is, hogy Kadłubek pontatlanul rögzíti, hogy Bolesław mely fiai kaptak területeket. Ezzel hangsúlyozza a mitikus narratívát. Kazimierz testvérei kiszáradt folyók örökösök nélkül, egymást verő hullámaik a ház belső viszállyai, míg Kazimierz Lengyelország egyesítőjének van elrendelve. Trónra lépésével véget ér a felosztottság, és az ő vérvonala fogja uralni Lengyelországot. Amikor a krónikát írta Kadłubek, Kazimierz elsőszülött fiának, Leszeknek pozícióját akarta fenntartani.³⁸

III. Bolesław látomását Przemysław Wiszewski vizsgálta tanulmányában. Megállapította, hogy a látomás egyedül itt jelenik meg az egész krónikában, mint egy isteni kinyilatkoztatás. Az arany szimbolikája szorosan összefügg a királyi hatalom eszméjével, de elsődleges jelentése az erkölcs és az erényhez való társítása, amely mutatja II. Kazimierz kiválóságát, kiemelkedését a Piastok közül.³⁹ A folyók a paradicsom négy folyóját szimbolizálják, a paradicsom pedig maga III. Bolesław uralma, amelyhez visszatérni csak Kazimierzben, az arany korsón keresztül lehet. Az arany korsó összefüggésbe hozható a keresztény hagyománnyal, lényegében a megváltó, „jó pásztor” motívum társul vele, míg a krónika III. Mieszkot a „rossz pásztorként” látja.⁴⁰ A későbbi krónikák nem vették át ezt a próféciát, mivel nem volt többé releváns a politikai vízió, amit képviselt. Kadłubek végső soron III. Bolesław végrendelezésének megszeghetősége mellett érvelt a látomás felhasználásával, mely azt hivatott bizonyítani, hogy Kazimierz isteni elrendelés útján jutott a trónra.⁴¹

Bolesław végrendelezéséről a krónikán kívül más elbeszélő források is beszámolnak. Ilyen a Magdeburgi Évkönyv.: „Az Úr 1138. éve. Konrádéból [ti. uralkodásából] az első. [...] Ugyan-ebben az évben meghalt Bolesław, a lengyelek fejedelme, hátrahagyva öt élő fiat, és szétszította közöttük örökségét ama föld püspökeinek és előkelőinek színe előtt. Közülük Bolesław szerezte meg e föld vezetését, mert ő volt a legidősebb, és Konrád király veje.”⁴²

Kadłubek beszámolójával összevetve az évkönyv árnyalatnyival más információkat ad. Megegyezik a végrendelet írásának körülménye: az ország előkelőinek jelenléte. Két dologban

³⁶ WYROZUMSKI 1999. 138.

³⁷ ROSIK 2013. 278.

³⁸ ROSIK 2013. 279.

³⁹ WISZEWSKI 2005. 481–485.

⁴⁰ WISZEWSKI 2005. 486–488.

⁴¹ WISZEWSKI 2005. 491–494.

⁴² ANNAGD 186.: „Annus Domini 1138. Conradi 1. [...] Eodem anno obiit Bolizlaus dux Polanorum, relinquens quinque filios superstitis, quibus et divisit hereditatem suam coram episcopis et principibus illius terrae. E quibus Bolizlavus, quia senior erat et gener Conradi regis, ducatum illius terre obtinuit.”

viszont téved. Bolesław országának öt fia közötti felosztásáról ír, miközben tudjuk, hogy II. Kazimierz maga nem kapott földet, illetve a *senior* személyében Bolesławot jelöli meg, aki egyrészt a másodszülött volt, másrészt csupán tíz évvel ezután vált *seniorrá*, miután testvérei elűzték Władisławot. A forrásból kiderül továbbá a külföldi vélekedés, miszerint Lengyelországban 1138 után is egyetlen főúr uralkodott. Pozíciójában meghatározó a szenioritás, illetve a császárral való rokonsága.⁴³

A már korábban említett Robert püspök 1139-es oklevelén kívül a Poeldajski Évkönyv számol be arról, hogy Bolesławnak csak három fia kapott földet. Csak a három felnőttkorú testvért említik név szerint, mivel Kazimierz csupán csecsemő, illetve Henryk sem lehetett több nyolcévesnél apjuk halálakor.⁴⁴

Az így keletkező ellentmondást a levelek és a jól informált Kadłubek között az oldja fel, hogy a két kisebb testvérnek is megvolt a maguk öröksége, melyet a szabály módosításával csak akkor bíztak rájuk, mikor felnőttkorba léptek. A łęczycai és sieradzi földeket az özvegy Salomea gondozta, míg Henrykre nem szállt. Ezekről tanúskodik Henryknek egy kórház- és kólostoralapító oklevele 1166-ból Zagościból, melyben olvasható, hogy az apja akaratából kapott életreszóló hatalmat használja. A korabeli német források eltérése azzal is magyarázható, hogy a nyilvánosság meggyőződéséről és nem magánjogi végrendelet karakteréről írnak.⁴⁵

Władisław száműzéséről beszámol Freisingi Ottó és Rahewin Barbarossa Frigyes tetteiről írt gesztája, az 1148. évre datálva: „*Eljöttek az arany bullával bejelentett gyűlésre Henriknek, a rómaiak ifjabb királyának követei, jelentvén a római pápa hatalomba emelését, s egyszersmind a lengyelországi három testvérről, akik egymás között szétosztották az elkergetett negyediknek és a legidősebbnek [a seniornak] fejedelemségét, illetve hogy ama tartomány püspökei panaszt tettek, a fivérek apjának tett esküt teljesítve.*”⁴⁶

Ez a geszta egy további fontos információt közöl. Annyival tovább megy, hogy az ország vezetői nemcsak jelen voltak, de esküt is tettek a néhai fejedelemnek, így amikor annak végrendeletét fiai megszegték, a nemtetszésüknek is hangot adtak. Ez alapján értesülünk az előkelőkről politikai tényezőként, amelyre az *idoneitas* kapcsán még később visszatérek. Viszont érdekes módon az elűzött fejedelem pártját fogják, miközben például a gnieźnoi érsek is részt vett elűzésében azzal, hogy kiátkozta.⁴⁷ Az esküről Rómában nem maradt fenn forrás, amely ezt megerősítené, de ennek hiánya nem teszi lehetetlenné, hogy így történt.⁴⁸

Utolsó forrásként tárgyalom a regeszta formájában megmaradt 1210 körül íródott levelet. Ezt állítólag III. Ince pápa címezte I. (Szakállas) Henryk sziléziai fejedelemnek: „*Hírül adta kedves fiunk, a nemes férfiú, Szilézia fejedelme, hogy midőn [III.] (Bolesław), Lengyelország egykori fejedelme meghatározott részt adott minden egyes fiának Lengyelországból, a fővárost, Krakkót az elsőszülött számára lefoglalva elrendelte, hogy mindig az tartsa uralmában e*

⁴³ ROSIK 2013. 282.

⁴⁴ WYROZUMSKI 1999. 138.

⁴⁵ WYROZUMSKI 1999. 139.

⁴⁶ GESTA FRIDERICI 81–82.: „Venerunt ad predictum concilium cum bulla aurea nuncii iunioris Romanorum regis Heinrici, tam de sublimatione sua ad imperium Romano pontifici significantes quam de tribus fratribus Poluniae, qui eiecto quarto et seniore ducatum inter se dividerant, ac de episcopis illius provinciae, qui super hoc patri ipsorum iuramentum presterant, querimoniam facientes.”

⁴⁷ BEREND – URBAŃCZYK – WISZEWSKI 2013. 175.

⁴⁸ WYROZUMSKI 1999. 139.

várost, aki nemzetségéből előbb született, úgy, hogy ha az idősebb meghalna vagy eltávozna az ő jogából, annak birtokába kerüljön ama város, aki őutána az egész nemzetségből a legidősebb lesz. Elrendelte, hogy ezt tartsák meg örök időkre, érvényesítette az apostoli széken keresztül jóváhagyva, hogy mindazokat kiközösítés sújtsa, akik az apostoli tekintély által megerősített statútumot akármilyen módon meg akarták sérteni.”⁴⁹

Kadłubek krónikájánál kétségesebb hitelű a III. Ince pápának tulajdonított levél, tekintve, hogy csak regesztából ismert és gyanítható, hogy tartalmát befolyásolta az örökösödési vita Szakállas Henryk és testvérei között. Valószínűleg I. (Fehér) Leszek krakkói fejedelem eltávolítására szolgált jogi érvekkel, akivel szemben IV. (Görbelábú) Mieszkot ültették trónra 1210-ben.⁵⁰ Amit viszont megtudunk belőle, az összecseng az időben hozzá közel álló *Chronica Polonorum* állításaival, ami arra is következtetni enged, hogy az utóbbi a levelet is felhasználhatta forrásként. A hasonlóság az, hogy a szétosztott területek pontos meghatározásáról ír, viszont csak Krakkóra tér ki, amely itt is ugyanúgy az elsőszülött (*prior natu*) birtoka. Őt az egész nemzetségből a legidősebbnek (*de toto genere maior*) kell követnie, azaz a *senioratus* elvét kell alkalmazni.

Elterjedt álláspont, hogy III. Bolesław végrendelete rögzítette a lengyel területek széttagoltságát a 14. század elejéig.⁵¹ Az örökösödési törvény célja az egység megmentése volt, még ha ezt csak egy ideig is tette, és a széttagoltság kora csak később következett be. Nem meglepő, hogy III. Bolesław létre akart hozni egy öröklési rendszert. Olyat, amelyben több jelölt is hatalomra juthat, de közben megmarad az ország lényegi egysége. A fiatalabb fejedelmek saját fejedelemségeket birtokoltak (az, hogy ezek kezdetben is örökletesek voltak-e vagy csak később váltak azzá, vita tárgya) és a *senior* saját fejedelemsége mellett birtokolt nem örökletes földeket, mint a korábban említett Krakkót. Ebben nagyban befolyásolhatta, hogy emlékezett Zbigniew sorsára, illetve belharcokra cseh, magyar és rusz földeken – melyekből néhányban részt is vett.⁵²

A *senior* tisztségének bevezetésével megőrizte Lengyelország politikai egységét, másrészt a dinasztia más tagjainak egyenlő méretű területet biztosított. Nem tudjuk pontosan, hogy a részfejedelmek hatósága mire terjedt ki saját földjükön, de elfogadott, hogy a *senior*hoz tartozott a külpolitika, azaz a háború vezetése, persze a kisebb fejedelmeknek kötelező részvételével, az állam reprezentálása, szerződések kötése. A *senior* joga volt továbbá a püspökök investitúrájára, várnagyának és a kisfejedelmek területein lévő várak kasztellánjainak kinevezése. Ő volt a legfőbb bíró és döntőbíró a részfejedelmek vitaiban. Más dolgokat minden bizonnyal a fejedelmek saját maguk hajtottak végre területeiken. A *senior* hatóságának alapjai azok az országrészek voltak, melyek nem tartoztak az öröklés alá, hanem minden alkalommal az ország vezetőjének jártak, mint például Krakkó. A fennmaradó részek örökös birtokként működtek. Emiatt voltak bonyodalmak az utódlás elején, mint például Henryk esetében, aki életfogytiglan megkapta apjától Sandomierz földjét, azt mégis annak özvegye kezelte haláláig. Nehéz meghatározni a

⁴⁹ KDM Nr. 6.: „Significauit nobis dilectus filius nobilis uir dux Zlesie, quod cum (Boleslaus) quondam dux Polonie certam dederit singulis filiorum suorum in Polonia portionem, principalem ciuitatem Cracovie maiori natu reseruans instituit, ut semper qui esset de ipsius genere prior natu, ciuitatem teneret eandem, ita, quod si maior decederet vel cederet iuri suo, qui post eum de toto genere maior esset ipsius ciuitatis possessionem intraret. Hoc autem perpetuis temporibus obseruari precipiens, per sedem apostolicam obtinuit approbari, omnes illos fecit excommunicatione percelli, qui statutum huiusmodi auctoritate apostolica roboratum presumerent uiolare.”

⁵⁰ BAGI 2017. 264.

⁵¹ FONT 2005. 162.

⁵² WYROZUMSKI 1999. 137.

nagyfejedelmi terület kiterjedését. Tudjuk, hogy a központ Krakkó volt, ami alatt Kis-Lengyelország is értendő, illetve legalábbis azt, hogy forrásaink alapján a 13. század elején ez volt a helyzet. Egy sziléziai forrás, az úgynevezett *Epitafium* szerint Sziléziához örökös körzetként tartozott Krakkó, Gniezno, Sieradz és Kalisz. Ebből származik a hipotézis, hogy a nagyhercegi körzet széles sávban húzódott Krakkótól egészen Gdańskig.⁵³ Gnieznoban volt az érseki székhely, így valószínű, hogy az érseki investitúra jogát is birtokolta a *senior*. III. Bolesław halála után három létrejött területről beszélhetünk: Az elsőszülött fiúé, II. Władisławé lett Szilézia, Mazóviát IV. Bolesław kapta, Nagy-Lengyelországot pedig III. Mieszko. A felosztáskor vita tárgya lehetett Lubusföld és Kujávia, de úgy tűnik, hogy végül ezeket a területeket megosztották.⁵⁴

Władisław legkésőbb 1105-re már megszületett, legkésőbb 1125-ben megházasodott. Elsőszülöttként az egyetlen fiú volt, aki apja első házasságából, Zbislava kijevei hercegnőtől született.⁵⁵ Kadłubek „tetrarchiájának” többi tagja Bergi Salomea fiai voltak: 1121 körül született Göndörhajú Bolesław, nála feltehetőleg egy évvel fiatalabb volt Mieszko, akire később az Öreg becenév ragadt, aztán Henryk, akinek születése 1126–1133 közé tehető, és akit székhelyéről Sandomierski neveztek. Közülük még apjuk életében biztosan családot alapított Bolesław, de feltehetően Mieszko is. A nagy család egyre terebélyesebbé vált. Halálának évében született utolsó fia, a későbbi II. Kazimierz. A tudósok egy része hajlamos annak elfogadására, hogy még apja halála előtt jött világra, és kiskorúsága miatt nem örökölt területet, annak ellenére, hogy Henryk – a krónikás szerint – kapott. A leánygyermekkel együtt Bolesław tizenegy utódjáról beszélhetünk, illetve voltak, akik nem éltek meg a felnőttkort.⁵⁶

Gallus Anonymus szerint III. Bolesław első felesége élete végéig a fejedelem árménykában maradt. Mindazonáltal feltételezik, hogy ő hozta magával a Ruszból az úgynevezett Gertrúd-kódexet. A házasság jó viszonyt biztosított a két udvar között, ebből következően az információ is könnyen áramolhatott, így valószínűnek tartom, hogy a már korábban említett I. Jaroszlav-féle végrendelet is – vagy legalább az annak következtében kialakult részfejedelmi rendszer híre – eljutott Bolesławhoz, aki ebből inspirációt merített. Nem gondolom, hogy egy mintakövetésről lenne szó, Bolesław *senioratusa* inkább csak kiindult belőle, hogy saját rendszerét alakítsa ki.

Salomea, III. Bolesław felesége, amellet, hogy sok egészséges gyermeket szült, politikailag is jelentősebb szerepet játszott. A zwiefalteni kolostorban művelődött, férje uralkodása alatt részt vett adományozásokban és monasztikus közösségek alapításában.⁵⁷ Tevékenységeit özevegyként is folytatta, és politikai (vagy családban betöltött) pozícióját mutatja, hogy sikeresen vállalta a közvetítő szerepet a fiai és mostohafia közötti konfliktusban, amely csak 1144-es halála után újult ki.⁵⁸ A *senior* testvérei ellen vonult és 1146-ban körbevette Poznańt és az ott tartózkodó Mieszkot. A gnieznói érsek kiátkozta, ami segített megfordítani a háborút a fiatalabb testvérek javára, akik egyesülve legyőzték Władisławot és száműzték. A győzelem után nem szüntették meg a *senioratust* és IV. Bolesław lett a *senior*, mely pozíciót a száműzött Władisław 1159-es halála legalizált végleg. Władisław két fia viszont igényt tartott apjuk területére,

⁵³ WYROZUMSKI 1999. 140.

⁵⁴ WYROZUMSKI 1999. 141.

⁵⁵ ROSIK 2013. 273.

⁵⁶ ROSIK 2013. 274.

⁵⁷ ROSIK 2013. 276.

⁵⁸ ROSIK 2013. 277.

Sziléziára és ebben Barbarossa Frigyes is támogatta őket, birodalmi nyomásra így 1163-ban Bolesław átengedte nekik Sziléziát. Ezután az öröklés könnyűnek tűnt, mivel Bolesław halálakor 1173-ban III. Mieszko lett a *senior*, 1177-ben viszont az elit letaszította és öccsét, II. Kazimierz-t emelte a trónra. Kazimierz véget vetett a *senioratus* szerinti öröklésnek és ebben támogatta az 1180-ban Łęczycaban összehívott főpapság. A krakkói elit 1194-es halálakor elfogadta fiának öröklését, viszont Mieszkonak 1198-ra sikerült erővel újra megszerezni a *senior* címet, melyet haláláig birtokolt.⁵⁹

Halálával nem maradt élő érintettje az 1138-as végrendeletnek, rögzült viszont a megosztottság. Władisław utódai Sziléziát, Mieszkoéi Nagy-Lengyelországot, Kazimierzéi Kis-Lengyelországot és Mazóviát birtokolták, míg IV. Bolesław ága kihalt.⁶⁰ Egy pápai bulla 1210-ben helyreállította a *senioratus* rendszerét és a trónt a legidősebb Piast, IV. Mieszko kapta, viszont rövid uralma után nem volt már lehetőség megőrizni az ország integritását a *senioratus*-ra alapozva. Lengyelországot egyre több részre osztották az egyre több ágra szakadó Piast dinasztia tagjai között. Mind harcoltak, vetélkedtek egymással a legnagyobb területekért és hogy dominálják egymást, a hegemonia alapjává a *senioratus* elve helyett, a katonai és politikai befolyás, az *idoneitas* vált.⁶¹ Bár a pápai döntés egy időre hátat fordított a *senioratus* támogatóinak és Görbelábú Mieszko maradt a *princeps*, az ő halála után újfent lehetőséggé vált az előrelépés. Fehér Leszek nem csak visszatért a trónra, de a gnieźnói érseknek, Henryk Kietlicznek köszönhetően megszerezte a pápai támogatást is. 1227-es erőszakos halála után elmélyült az ország dezintegrációja és az egyesítés csak több mint 60 évvel ezután, a cseh Přemyslidák részvételével sikerülhetett.⁶²

URALKODÓI VÉGRENDELETEK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

III. Bolesław végrendeletének párhuzamait keresve először Nyugat-Európa felé fordultam, mivel nagyságrendekkel több középkori forrás található ott, mint Kelet-Közép-Európában, és nem meglepő módon a végrendeletek forrásanyaga is kiterjedtebb.

Elisabeth Brown vizsgálta tanulmányában a franciaországi végrendelezéseket 1222 és 1350 között, II. Fülöp Ágost királytól VI. (Valois) Fülöp királyig. Brown megállapítása alapján az ilyen végrendeletek három dologgal szoktak foglalkozni: egyrészt az elhunyt lelkének megváltásával, adóságok kifizetésével, adakozással, egyházalapítással; másodrészt javak hagyományozásával örökösre, családra, barátokra, szolgákra; harmadrészt pedig felelősség és cél ruházásával az örökösre, vazallusokra és az uralt földre.⁶³ Az elhunytak nem feltétlenül állt hatalmában betartatni végrendeletét. Ebbe a problémába ütközött IV. (Szép) Fülöp is – kiindulva abból, hogy maga sem tartotta be különösebb gonddal apja végrendelezését – és igyekezett óvintézkedéseket tenni. Pénzt adott a végrehajtóinak, esküket csikart ki, sőt élt a fenyegetőzés eszközével is. X. Lajos észszerűtlenül nagy feladatnak találta a végrendelet teljesítését, az elhunyt lelki üdvéért való különböző adományokat.⁶⁴ A francia királyi végrendeletek így több-

⁵⁹ BEREND – URBAŃCZYK – WISZEWSKI 2013. 175.

⁶⁰ FONT 2005. 154.

⁶¹ BEREND – URBAŃCZYK – WISZEWSKI 2013. 175–176.

⁶² ROSIK 2013. 281.

⁶³ BROWN 2008. 416.

⁶⁴ BROWN 2008. 418–419.

nyire nem foglalkoztak kormányzással vagy az állam ügyeivel, hanem mint egyfajta személyes irat, az elhunyt lelki üdvének elérését célozták. Végso soron pedig mindegyik testamentum teljesítése az utódok gyén mólott.⁶⁵

Hasonló tanulmányban írt John Gillingham az 1066 és 1216 között uralkodó nyolc angol király végrendeletéről és a halálos ágyuknál történteokról. Ezek közül kettő maradt fenn írásban, mégpedig II. Henrik és János királyé. A korszak trónörökléséről készült elemzések általában kiemelik, hogy nem volt hivatalos szabály, csupán „pár szempont”, melyeket figyelembe vettek. Ilyen volt a királyi családdal való rokonság, választás, az elhunyt király általi kijelölés (*designatio*) és a rátermettség (*idoneitas*). Már az angol-szász időkben is esélyes volt a trónra a király több fia, sőt egyes esetekben a törvénytelen gyermekek is. Az öröklés legfontosabb intézménye volt a korban a halálos ágyon kijelölni az utódot, mely szokással őt király is élt. Ilyenkor többnyire megerősítették a már előre kijelölt utódot, akire a nemeseknek nemegyszer még a király életében fel kellett esküdniük. III. Vilmos normandiai herceg esetében tudjuk, hogy a trón várományosaként 1119-ben már a *rex designatus* címet is viselte. Hasonlóan ehhez II. Henrik királlyá koronáztatta Henrik nevű idősebb fiát 1170-ben.⁶⁶ Gillingham, megvizsgálva a 11. és 12. századi vitatottabb angol örökléseket, arra jutott, hogy a legitimáló érvek a halálos ágy körül forogtak. I. Henrik halálos ágyán 1135-ben – az István-párti nemesek beszámolója alapján – a korábban örökösnek kijelölt lánya, Matilda helyett az unokaöccsét, Istvánt tette meg utódjául. Az állítás valóságtartalmától függetlenül, mindkét fél legitim érvnek kezelte ezt a trón követelésére. Úgy tűnik, hogy ez a kérdés még a koronázásnál is fontosabb volt. Erre bizonyíték, hogy I. Edvárd uralkodásának éveit apja temetésétől számították és nem felkenésétől. II. Henrik megmaradt végrendelete kegyes és jótékony cselekedetekre korlátozódott, amely a 12. századi kánonjoggal, illetve a francia esetekkel is korrelál. Az írott források hiányából és korabeli vélekedésekből az tűnik ki, hogy Angliában a politikailag érzékenyebb témákat szóban volt szokás közölni, a halálos ágyon.⁶⁷ János király testamentuma 1216 környékéről segítőket jelölt meg, hogy (a névvel nem illetett) örökösének hatalomra jutását támogassák. Leveli is hasonlóak, például III. Honorius pápának címezve. A támogatás mellett további őt feladattal látta el akarata végrehajtóit: először, hogy büneiért cserébe kárpótolják Istent és az Egyházat; másodsor, hogy segítséget küldjenek Jeruzsálembe; harmadsor, hogy megjutalmazzák hű szolgálait; negyedsor, hogy lelki üdvéért alamizsnát osszanak a szegényeknek és egyházi intézményeknek; és ötödsor, hogy a worcesteri katedrálisba temessék el.⁶⁸ A végrendeletek általánosságban háztartásbeli írások voltak, levéltárakba ritkán kerültek. Az uralkodói végrendeletek valamelyest eltértek ettől, de II. Henrik és János testamentumai csak azért maradtak fenn, mert több másolatuk is volt és különböző egyházi forrásokon keresztül hagyományozódtak.⁶⁹ Összehasonlítva a francia örökléssel, ahol többnyire apáról fiúra szállt a trón, az angol viszonyok sokkal erőszakosabbak voltak, szinte minden egyes öröklés háború útján került érvényesítése Hódító Vilmostól egészen Jánosig.⁷⁰

⁶⁵ BROWN 2008. 430.

⁶⁶ GILLINGHAM 2008. 509–513.

⁶⁷ GILLINGHAM 2008. 516–519.

⁶⁸ GILLINGHAM 2008. 520–521.

⁶⁹ GILLINGHAM 2008. 523–524.

⁷⁰ GILLINGHAM 2008. 528.

A nyugat-európai végrendeleteket megvizsgálva megállapítható, hogy azoktól III. Bolesław testamentumának esete műfajilag eltér. Míg a nyugati források személyes jogi iratok és a kánonjog keretében értelmezhetőek, túlnyomórészt az elhunyt lelki üdvével és vagyonának különböző célokra történő felhasználásával foglalkoznak, addig a lengyel végrendelet nem jogi irat, hanem egy elbeszélő forrásban lejegyzett rendelkezés, amely nem a végrendeletekben hagyományosan fellelhető jogi ügyekkel foglalkozik, hanem a *senioratus* és az országmegosztás rendszerét fejt ki. A nyugati írott végrendeletektől való eltérése mellett viszont párhuzamot mutat az Angliában megfigyelt örökösödési intézménnyel, a halálos ágyon történő *designatio*val. A tanulmány fennmaradó részében az általam vizsgált nyolc elbeszélő forrásban előforduló uralkodói végrendeleteket veszem sorra, mivel III. Bolesław testamentumát a nyugat-európai uralkodói végrendeletektől való műfaji eltérése miatt saját területének, azaz Kelet-Közép-Európának a kontextusában érdemes leginkább vizsgálni. Ahol Kelet-Közép-Európában a rokonság szerepet kapott az ország irányításában, ott a *senioratus* elvének a körülményekre szabott alakítása került elő és ennek példái a végrendeletek, mint III. Bolesław testamentuma.⁷¹

Cseh, lengyel és kijevi rusz területen is élt a területi-hatalmi megosztásnak korábbi hagyománya és mindenütt sor került egy-egy ügynevezett végrendeletre, amely rövid távú megoldással próbálta szabályozni az öröklést, és amelyet későbbi krónikák őriztek meg. Magyarország ebből a szempontból kivétel, ahol szintén volt hatalommegosztó tradíció, de nem kapcsolódott hozzá stabil területi hagyomány.⁷² Ezen felül – mint ahogy korábban is említettem – a végrendelet fogalmat valamelyest tágan értelmezem, mivel sorra veszem azokat a rendelkezéseket is, amelyek az öröklésre vonatkoznak (pl. *designatio*), de az uralkodók azokat akár még jóval haláluk előtt hozták.

Gallus Anonymus gesztájában három uralkodói végrendelet olvasható, Kadhubek krónikájában III. Bolesław végrendeletén kívül további négy. A gesztában található első végrendeletkezés: „*És így a dicsőséges [I.] Boleszló [Bolesław] eljutván boldog élete méltó végére, mikor tudta, hogy mint minden húsnak, be kell végeznie életét, magához hívta valamennyi előkelőjét és barátját, titokban rendelkezett az ország kormányzásáról és helyzetéről*”. Gallus nem számol be viszont a végrendelet tartalmáról. Bolesław csupán megjósolja a halálát követő anarchikus állapotokat, és hogy akik ismerték életük végéig fogják őt gyászolni.⁷³ A következő I. Władisław egyik beszéde, melyben végakarátát közli: „*De kinyilváníthatom nektek szívem vágyát, hogy halálom után közülük a bölcebbnek és vitézebbnek engedelmeskedjeteek egyöntetűen az ország védelmében és az ellenség leküzdésében. Mindeközben pedig ahogy felosztott közöttük az ország, úgy őrizze meg mindegyikük a maga részét. És elmúlásom után Zbigniew azzal együtt, ami már az övé, kapja meg Mazóviát is, törvényes fiam pedig, Boleszló [Bolesław] nyerje el az ország főbb városait Wrocławban, Krakkóban és Sandomierzben. Végül pedig, ha ketten együtt nem válnának be, és ha történetesen ellentét támadna közöttük, azt, amelyikük külhoni népekhez húz, és őket az ország elpusztítására behozza, taszítsák ki az országból, és fosszák meg az atyai jogoktól. Birtokolja*

⁷¹ FONT 2005. 156.

⁷² FONT 2005. 164.; Rövid áttekintésként a témához lásd FONT 2009. 102–105.

⁷³ GALLUS I/16. c. 35–38.: „Gloriosus itaque Boleslauus felicem vitam laudabili fine concludens, cum sciret se debitum carnis universe completurum tum omnibus suis ad se principibus et amicis undique congregatis, de regni gubernacione et statu secrecius ordinavit”, A magyar fordítást lásd: BAGI 2007. 123–127.

azonban örökjogon az ország trónját az, aki jobban gondoskodik az ország tiszteletéről és hasznáról.”⁷⁴ Ennek a „végrendeletnek” a célja, hogy legitimálja III. Bolesław későbbi egyeduralmát, mintegy „meg is jósolja”, hogy Zbigniew külhoni erőkre támaszkodva próbálja majd magához ragadni az egyeduralmat. Ezt a célt szolgálja a harmadik eset is, amikor a már öreg Władisław Bolesławban látta örökösét, így ünnepség keretében karddal övezte fel Płockban, a gyűlésen pedig elhangzott, hogy „*Ulászló [Władisław] fejedelem urunk, a jóságos Isten ma meglátogatta Lengyelországot, s öregségedet, betegségedet és az egész hazát felemelte eme ma vitézzé lett fiú által. Boldog az anya, ki ilyen gyermeket nevelt. Eddig Lengyelországot az ellenség lábbal tiporta, de ez a fiú majd helyreállítja, és olyan lesz majd, mint régen.*”⁷⁵

Kadłubek krónikájában (és a Nagy-Lengyel Krónikában is) megjelenik még IV. Bolesław, illetve Henryk Sandomierski végrendelete, melyeknek értelmében II. Kazimierz megörökölte Leszek Bolesławowic és Henryk földjeit: „*»Leszek, a fiam, Mazóviának és Kujáviának egységesen egyedüli örököse legyen. Fivérem, Kazimierz az árváról ezalatt viszont ne gyámság címén gondoskodjon, hanem atyjaként karolja fel őt. Ha Leszek a halandók sorsára jutna, ugyanaz a Kazimierz fivérem ugyanazon tartományoknak egységesen egyedüli örököse legyen.« A már nagykorú Kazimierz fivérének, Henryknek halála után egy hasonló végrendelettel örökölte meg a fejedelemséget.*”⁷⁶ Leszek a későbbiekben, amikor súlyosan betegeskedett, meggondolta magát és mégsem akarta, hogy Kazimierzre szálljon a trónja, így az előkelők biztatására III. Mieszko védelméért folyamodott és „*Mieszkot végrendeletében fejedelemségének örökösévé tette.*”⁷⁷ Mieszko ezt követően rögtön fejedelemként kezdett viselkedni, így Leszek bocsánatot kért Kazimierztől, majd megerősítette apja végrendeletét, hogy újra ő legyen utódja.⁷⁸ Leszek halálával végülis Kazimierzre szálltak a területek.⁷⁹

⁷⁴ GALLUS II/8. c. 74–76.: „Hoc autem unum cordis mei desiderium vobis possum aperire, quod disereciiori ac probiori in terre defensione et hostium inpu gnacione, volo vos omnes post mortem meam unanimiter obedire. Interim vero, sicut divisum eis regnum partem suam quisque retineat. Post obitum quidem meum Zbigneus cum hoc, quod habet, Mazouiam simul habeat, Bolezlaus vero, legitimus filius meus, in Wratislaw et in Cracou et in Sudomir sedes regni principales obtineat. Ad extremum autem, si ambo probi non fuerint, vel si forte discordiam habuerint, ille qui exteris nationibus adheserit et eas in regni destruccionem induxerit, privatus regno patrimonii iure careat; ille vero solium regni lege perhenni possideat, qui honori terre melius et utilitati provideat.”, A magyar fordítást lásd: BAGI 2007. 168–170.

⁷⁵ GALLUS II/18–20. c. 86–87.: Domine dux, inquit ille quidam, Wladislaue, pius Deus hodie regnum Polonie visitavit, tuamque senectutem et infirmitatem totamque patriam per hunc hodie factum militem exaltavit. Beata mater, que talem puerum educavit. Usque modo Polonia fuit ab hostibus conculcata, sed (per) istum puerulum erit ut antiquitus restaurata.”, A magyar fordítást lásd: BAGI 2007. 182–184.

⁷⁶ KADŁUBEK III/30. c. 123–128.: „Lestco, filius meus, Mazouie simul et Cuiaue unicus in solidum heres esto. Frater meus Kazimirus pupillares interea uices non tutorio procuret officio, set paterno foueat amplexu. De Lestcone si quid humanitus obtigerit, idem frater meus Kazimirus earundem prouinciarum unicus in solidum heres esto. Iam siquidem emancipatus Kazimirus fratris demortui Henrici non absimili testamento principatus successerat.”, CPM 33. c. 52–55.

⁷⁷ KADŁUBEK IV/13. c. 154–155.: „Igitur Lestco suasu curatoris cum uniuersitate sui potentatus in patrocinia Mesconis transmigrat et Mesconidem, permire tam industrie quam elegantie iuuenem, Mesconem sui successorem principatus testamento instituit.”

⁷⁸ KADŁUBEK IV/13. c. 154–155.: „Tum Lestco paterni religionem testamenti pia ueneratione confirmans, proprie quoque testationis robur adicit, qua Kazimirus ex integro sibi successurum pronuntiat, quod supreme uoluntatis arbitrio die supremo conclusit.”, CPM 38. c. 60–61.

⁷⁹ CPM 41. c. 63–64.

A legkorábbi cseh krónikában II. Boleslav, III. Boleslav, I. Břetislav, II. Vratislav és II. Břetislav (összesen tehát öt) esetében is beszélhetünk végrendelkezésről. A legkorábbi megemléltető eset II. Boleslav halotti ágyánál elmondott beszéde. Ez az erősen bibliai alapokra támaszkodó irodalmi alkotás Kosmastól származik:⁸⁰ „Mert megtörtént, hogy amikor közeledett a fent említett [II.] Boleszláv [Boleslav] fejedelem napja, amelyen az életét a halálra cserélte, magához hívatta hozzátartozóit és örökösét. Felesége és főemberei sokaságának jelenlétében, már akadozva ejtve ki a szavakat, de amennyire képes volt beszélni, ilyen szavakkal szólt szeretett fiához: [...] »Védd szívedbe az Úr parancsát, és atyád intéseit se hagyd figyelmen kívül. Gyakran járj templomba, imádkozz Istenhez, tiszteld papjait, ne légy bölcs magadban, kérj tanácsot többektől, ha ők bölcssek ebben az ügyben. Kedvezz néhányaknak, hogy sokak tetszését elnyerd. Mindent vitass meg a barátaiddal, de előbb arról dönts, kik a barátaid. Igazságosan ítélezz, de ne könyörület nélkül. Ne vesd meg az ajtód előtt álló jövevényt és özvegyet. Szeresd a pénzt, de kíméld és szeresd a dénárook alakját. Mert lehet bármekkora nagy is a köz hatalma, gyorsan szertefoszlik a hamis pénzek miatt.«”⁸¹ Ez a testamentum inkább a karoling királytörkökkel és Szent István Intelmeivel hozható összefüggésbe. III. Boleslav cseh fejedelmet a lengyel I. Bolesław magához hívta Krakóba. Elindulta előtt ekképpen szólt bizalmasaihoz a cseh uralkodó: „Ha valami történne velem, amíg távol vagyok, ha másképp alakulna Polóniában, mint hiszem és remélem, fiamat, Jaromirt [Jaromír] rátok bízom, őt tegyétek helyemre fejedelmetekké.” A végrendelkezés nem volt alaptalan, mivel a fejedelmet lefoglák és megvakították a lengyel udvarban.⁸² III. Bolesław végrendeltéhez I. Břetislavé a legfontosabb párhuzam Csehországban: „Mivel már szólít engem a végzet, s a setét halál szemem elé került, meg akarom határozni, s hitetekre bízni, kinek kell majd utánam kormányoznia az országot. Tudjátok, hogy fejedelmi nemzetségünk leszármazása részben meddőség, részben az éretlen korban elhaltak miatt egyedül reám szűkült le. Most azonban, ahogy magatok is tudjátok, Isten őt fiút adott nekem, kik között nem tűnik hasznosnak felosztanom Csehországot, mivel minden önmagával meghasonlott ország elpusztul. Hiszen a világ és a Római birodalom kezdete óta mindmáig kevés a köszönet a fivéreken, miként ezt bizonyos példák igazolják. Mert itt volt Káin és Ábel, Romulus és Remus, és saját őseim, Boleszláv [Boleslav] és Szent Vencel [Václav]: ha figyelembe vesszük, mit tett két fivér, mit tesz majd őt? Így gondoskodni kell róla, hogy halálom után ne kerekedjen közöttük vita az ország kormányzásáról. E dologban tehát Istenre kérlek benneteket és hiteteket esküvel hívom, hogy fiaim, avagy unokáim közül mindig az elsőszülött nyerje el az összes jogot és a fejedelemség trónját, és összes fivére, avagy azok, akik a nemzetséghez tartoznak, legyenek az ő uralma alatt. Higgyetek nekem,

⁸⁰ HASIL 2020. 107.: 274. jegyzet

⁸¹ COSMAS I/33. c. 57–60.: „Factum est autem, cum appropinquarent dies supra memorati ducis Boleszlai, quo iam eternam commutaret morte vitam, vocat equivocum suum et superstitem natum et astante coniuge Hemma et multa procerum turma iam interrupte singultu verba, prout potuit, his dulcem affatur filium dictis: [...] Hec precepta Dei in corde tuo scribe et hec mandata patris tui non omitte. Ecclesie limina frequenter visita, Deum adora, sacerdotes eius honora, ne sis sapiens apud temetipsum, sed consule plures, si sapiant in id ipsum. Pluribus ut placeas, sed qualibus, stude. Omnia cum amicis, sed prius de ipsis tracta. Iuste iudica, sed non sine misericordia. Viduam et advenam ne despice ad tuam stantes ianuam. Dilige denarium, sed parce, dilige formam. Res enim publica, licet sit nimis adaucta, per formam nummisatis falsam cito erit ad nihilum redacta.”, A magyar fordítást lásd: SOMOGYI 70–71.

⁸² COSMAS I/34. c. 60–63.: „Si quid forte mihi, quod absit, aliter et preter fidem atque spem in Polonia eveniret, hunc meum natum Iaromir vestre fidei committo et mei in loco ducem vobis relinquo.”, A magyar fordítást lásd: SOMOGYI 71–73.

ha nem csak egy valaki kormányozza e fejedelemséget, ez nektek, fejedelmeknek igává lesz, a népnek meg nagy károkat okoz.”⁸³ A cseh fejedelem minden kétséget kizáróan a *primogenitura* elvét tette meg az öröklési rendnek, és a belviszályok elkerülésének érdekében nem osztotta meg országát fiai között. II. Vratislav végrendekezésében saját fiát akarta kizárni az öröklésből: „A király pedig látva, hogy nem képes bosszút állni sem fián, sem annak követőin úgy, ahogyan akarta, magához hívta fivérét, Konrádot és összegyűjtötte a föld öregjeit, majd megerősítette minden előjáró esküjével, hogy halála után egyedül fivére, Konrád kapja meg a cseh fejedelemséget.”⁸⁴ Így 1092-ben, amikor meghalt, valóban Konrád került a trónra, azonban egy éven belül elhalálozott és az előjárók trónra emelték II. Brētislavot.⁸⁵ II. Brētislavot egy bandita szúrta le, amikor hazafelé tartott egy vadászatról. A haldokló fejedelem meggyóna bűneit Hermann püspöknek, illetve megbízta, hogy a lengyelektől szedett hadizsákmányt és a teremben található egyéb értékeket különböző monostorok között ossza szét. Ebben megjelenik tehát a nyugati végrendeletekre jellemző lelki üdvöt szolgáló végakarát. Azonban miután ezt elrendezte így szólt: „Adjátok kis fi-amnak kürtömet és lándzsámat, a többi nem az enyém, hogy odaadjam neki azt, amit Isten az ő hatalmába helyezett.”⁸⁶ II. Brētislav ezzel lényegében örökösének jelölte fiát, Kosmas emellett azonban kihangsúlyozza, hogy a fejedelmi hatalom Istentől ered.

A Régmúlt idők elbeszélésében három uralkodói végrendelet található. Az első Rurik fejedelemé, melyben Igor gyámjának jelölte ki Oleget: „A 6387. (879.) évben Rjurik a halála előtt fejedelemségét a nemzetségéből való Olegre hagyta, gondoskodására bízva fiát, Igort, mivel az még kisgyermek volt.”⁸⁷ Már Rurik személye is kétséges, így a 9. század végére keltezett végrendeletet sem tekinthetjük hitelesnek. A Kijevi Rusz esetében I. Jaroszlav végrendelete az, amely III. Bolesławéval a legjobban összevethető: „A 6562. (1054.) évben. Elhunyt Jaroszlav, Rusz nagyfejedelme. Még életében a következő útmutatást adta fiainak: „Fiaim! Íme, én itthagynom ezt a világot; legyen szeretet közte-tek, mert valamennyien egy apától és anyától született testvérek vagytok! Ha egymással

⁸³ COSMAS II/13. c. 101–103.: „Quia me mea fata vocant et atra mors iam pre oculis volat, volo vobis assignare et vestre fidei commendare, qui post me debeat rem publicam gubernare. Vos scitis, quia nostra principalis genealogia partim sterilitate partim pereuntibus in inmatúra etate me usque ad unum fuit redacta. Nunc autem, ut ipsi cernitis, sunt mihi a Deo dati quinque nati, inter quos dividere regnum Boemie non videtur mihi esse utile, quia omne regnum in se ipsum divisum desolabitur. Quia vero ab origine mundi et ab initio Romani imperii et usque ad hec tempora fuerit [fratrum] gratia rara, testantur nobis exempla rata. Nam Cain et Abel, Romulus et Remus et mei attavi Bolezlaus et sanctus Wencezlaus si spectes quid fecerint fratres bini, quid facturi sunt quini? Hos ergo quanto potiores ac potentiores intueor, tanto mente presaga augurior. Heu mens semper pavida genitorum de incertis fatibus natorum. Unde providendum est, ne post me fata aliqua inter eos oriantur discordia propter obtinenda regni gubernacula. Qua de re rogo vos per Dominum et obtestor fidei vestre per sacramentum, quatinus inter meos natos sive nepotes semper maior natu summum ius et solium obtineat in principatu omnesque fratres sui sive, qui sunt orti herili de tribu, sint sub eius dominatu. Credite mihi, nisi monarchos hunc regat ducatum, vobis principibus ad iugulum, populo ad magnum deveniet damnum.”, A magyar fordítást lásd: BAGI 2017. 70–71.

⁸⁴ COSMAS II/46. c. 153.: „Videns autem rex, quod non posset, uti volebat, iram suam ulcisci in filio nec in eius sequacibus, advocat fratrem suum Cunradum et congregat terre maiores natu atque corroborat omnium sacramento comitum, quo post suum obitum frater eius Conradus obtineat solium ac Boemie ducatum.”

⁸⁵ COSMAS II/50. c. 157–158.

⁸⁶ COSMAS III/13. c. 173–176.: „’Date’, inquit, ’filiolo meo lituum meum et iaculum, cetera non est meum sibi dare, que Deus posuit in sua potestate.’”

⁸⁷ PVL 19.: „Въ лѣто 6387. Умершо Рюрикови предасть княжение свое Олгови, от рода ему суца, въдавъ ему сынъ свой на рѣцѣ, Игоря, бѣ бо дѣтескъ вельми.”, A magyar fordítást lásd: FERINCZ 2015. 32.

szeretetben fogtok élni, az Isten is veletek lesz és aláveti nektek az ellenséget. És békében fogtok élni. Ha pedig gyűlölködésben, viszályban és veszekedés között fogtok élni, akkor elveszítitek önmagatokat és atyáitok és ősseitek földjét is, amit azok nagy fáradozással szereztek, éljetelek hát békességben egymásnak engedelmeskedve. Nos, kijevi trónusomat idősebb fiamra, a ti testvéretekre Izjaszlavra hagyom, úgy engedelmeskedjete nek, ahogy nekem engedelmeskedtetek, legyen ő nektek helyettem; Szvjatoszlavra pedig Csernyigovot, Vszevolodra pedig Perejaszlavot, Igorra meg Vlagyimirt és Vjacseszlavra pedig Szmolenszket hagyom.” És így felosztotta közöttük a városokat, és megparancsolta nekik, hogy a másik testvér birtokának határát át ne hágják, és a trónjáról el ne üzzék, és ezt mondta Izjaszlavnak: „Ha valaki bántani szándékozik testvéredet, te annak segíts, akit bántanak.” És így intette fiait, hogy szeretetben éljenek.”⁸⁸ I. Jaroszlav felosztotta az országot, viszont elsőszülött fiát tette meg a nagyfejedelemnek. A harmadik végrendelet inkább a korábban tárgyalt nyugati esetekhez hasonló lelki üdvért történő adományozás. Miután 1113-ban elhunyt I. Szvjatopolk fejedelem: „A fejedelem felesége bőkezűen szétosztotta a vagyonát a kolostoroknak, a papoknak és a szegényeknek, úgyhogy az emberek csodálkoztak, mert ilyen bőkezű adományokat senki sem tehet.”⁸⁹

A magyar krónikákban a legelső öröklésre vonatkozó rendelkezések Anonymus gesztájában találhatóak: „A negyedik napon Álmos, kikérvén övéi mindegyikének tanácsát és megszerezvén esküjüket, fiát, Árpádot még életében megtette fejedelmüknek és vezérüknek.”⁹⁰ A következő két kijelölés Zoltára vonatkozik, aki mind Árpád, mind pedig Ménmarót örökébe lépett: „Ménmarót, aki korábban követei útján bolgár szívvel kevélyen megtagadta akár egy öklömnyi föld átadását is, most legyőztetvén és megveretvén ugyanezen követek útján jelenti ki, hogy eltökölt szándéka átadni egész országát, valamint Árpád fejedelem fiának, Zoltának leányát. [...] Miután azt előkelőivel megtanácskozta, Ménmarót üzenete elnyerte Árpád fejedelem tetszését és helyeslését. Nem is akarta halogatni Ménmarót kérelme teljesítését, miután megtudta, hogy annak leánya és az ő Zolta fia egykorúak, elfogadta Zolta feleségül a leányt a megígért országgal együtt. [...] Árpád fejedelem pedig fogadta Magyarország előkelőinek és vitézeinek esküjét, s Zolta fiát nagy tisztességgel a fejedelmi székre emelte. [...] Ménmarót a történeteket követő második évben fiúutód nélkül elhalálozott, s egész országát vejére, Zoltára

⁸⁸ PVL 108.: „В лѣто 6562. Преставися великий князь русьскый Ярославъ. И еще бо живущю ему, наряди сыны своя, рекъ имъ: „Се азъ отхожю свѣта сего, сынове мои; имѣйге в собѣ любовь, понеже вы есте братья единого отца и матери. Да аще будете в любви межу собою, богъ будетъ в васъ, и покорить вы противныя подъ вы. И будете мирно живуще. Аще ли будете ненавидно живуще, в распряхъ и которающесе, то погыбнете сами, и погубите землю отецъ своихъ и дѣдъ своихъ, юже налѣзоша трудомъ своимъ великимъ; но пребывайте мирно, послушающе брат брата. Се же поручаю в собе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Изяславу Кыевъ; сего послушайте, якоже слушаете мене, да той вы будетъ в мене мѣсто; а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимерь, а Вячеславу Смолинеськъ”. И тако раздѣли имъ грады, заповѣдавъ имъ не преступати предѣла братня, ни сгонити, рекъ Изяславу: „Аще кто хоцетъ обидѣти брата своего, то ты помагай, его же обидять”. И тако уряди сыны своя пребывати в любви.”, A magyar fordítást lásd: FERINCZ 2015. 125–126.

⁸⁹ PVL 196.: „Княгини же, (жена) его, много раздили богатъство монастыремъ и попомъ, и убогимъ, яко дивитися всѣмъ человекомъ, яко такая милости никто же можетъ створити.”, A magyar fordítást lásd: FERINCZ 2015. 221–222.

⁹⁰ ANONYMUS 13. c. 52.: „Quarto autem die inito consilio et accepto iuramento omnium suorum dux Almus ipso vivente filium suum Arpadium ducem ac preceptorem constituit”, A magyar fordítást lásd: VESZPRÉMY 1999. 19.

hagyta.”⁹¹ Végül pedig Zolta rendelkezése: „Mikor Zolta fejedelem és vitézei országszerte megtelepedtek, akkor a fejedelem fiának, Taksonynak a kunok földjéről hozott feleséget. Még életében előkelői esküjét vette és Taksony fiát egész Magyarország felett uralkodó fejedelemmé tette.”⁹² Anonymus gesztájában megfigyelhető több párhuzam is. A honfoglalás idei fejedelmek kapcsán szabadjára engedhette fantáziáját, viszont alapvetően sematikus végrendelkezésekről beszélhetünk. Álmos, Árpád, Ménmarót és Zolta is még életében kijelöli örökösét és átadja hatalmát. Ezek a jelenetek rendszerint összekapcsolódnak az örökös megházasításával is.

Kézai és a Képes Krónika is beszámol Szent István király tervéről: „*hogy a királyi koronát letéve, szakít ennek a világnak a hívságaival, és a világi gondoktól megszabadulva, egyedül az Isten szolgálatának szenteli magát. Úgy határozott, hogy a királyi koronát Imre hercegnek, saját fiának adja át.*” Imre azonban váratlanul meghalt.⁹³ István ezt követően senkit nem talált alkalmasnak a koronára, olyat aki kereszténynek tartotta volna meg a magyarokat, tehát birtokában lett volna a keresztény idoneitásnak. „*Közben pedig testi ereje rohamosan csökkenni kezdett, és amikor érezte, hogy erőt vesz rajta a bágyadság, gyorsan követeket küldött, hogy Vazult, apai unokaöccsét hozzák ki nyitrai börtönéből, hogy maga után őt tehesse a magyarok fölött királlyá.*” A Képes Krónika szerint ezen felül még halála előtt meg is akarta koronáztatni őt. Ennél a szakasznál lényegében egy halálos ágyán történő *designatio*val találkozunk, azonban, mint ahogy ez máskor is előfordult, nem mindenki tartotta ezt tiszteletben. Gizella a pártütőkkel tanácskozva, elküldte Sebös ispánt, hogy szúrja ki Vazul szemét, fülébe pedig öntsön olmot, majd István akarata ellenére Orseolo Pétert tették meg királlyá. István még halála előtt magához hívta Szár László fiait: Andrást, Bélát és Leventét és azt tanácsolta nekik, hogy szökjenek Csehországba.⁹⁴ A következő örököskijelölés I. András királyhoz kapcsolódik. András – habár korábban a hercegséget, azaz az ország harmadát bízta Bélára és örökösének nevezte⁹⁵ – később meggondolta magát, miután megszerezte a német császár lányának kezét Salamon számára és egy az esküvő utáni szélütés következtében hordágyon kellett hordani.⁹⁶ „*De mert a testi szeretet és a vérrokonság érzése általában akadályá az igazságnak, a fia iránti szeretet András királyban legyőzte az igazságosságot, és ígérte meg, hogy ami királyok esetében nem volna*

⁹¹ ANONYMUS 51–52. c. 103–106.: „Menumorout, qui duci Arpad primo per legatos proprios Bulgarico corde superbe mandando terram cum pugillo se daturum negabat, modo per eosdem nuntios victus et prostratus totum regnum et Zulte filio Arpad filiam suam dare non dubitaret. [...] Dux vero Arpad inito consilio suorum nobilium mandata Menumorout dilexit et laudavit et, dum filiam Menumorout eiusdem estatis, ut filius suus Zultus (sic), iam esse audivisset, petitionem Menumorout differre noluit et filiam suam in uxorem Zulte accepit cum regno sibi promisso [...] Dux Arpad accepto iuramento primatum et militum Hungarie filium suum Zultam ducem cum magnó honore elevare fecit. [...] Menumorout post istam causam in secundo anno sine filio mortuus est et regnum eius totaliter Zulte generi suo dimisit in pace.” A magyar fordítást lásd: VESZPRÉMY 1999. 43–45.

⁹² ANONYMUS 57. c. 114.: „Et dum dux Zulta et sui milites ita radicati essent unque Hungarii, tunc dux Zulta duxit filio Tocsun uxorem de terra Cumanorum et ipso vivente accepit iuramenta suorum nobilium et filium suum Tocsun fecit ducem ac dominatorem super totum regnum Hungarie.” A magyar fordítást lásd: VESZPRÉMY 1999. 48–49.

⁹³ KÉZAI 44. c. 172–173.: „statuit pompis huius saeculi deposito regni diademate renunciare Deique solius servitio, exterioribus curis expeditis, deditus esse, coronam vero regni Emrico duci, suo filio se daturum disposuit.”, KK 69 c. 318–321., A magyar fordítást lásd: BOLLÓK 1999. 108.

⁹⁴ KÉZAI 44–45. c. 172–173.: „Interea vero viribus corporis caepit repente destitui et gravatum langore (sic) se sentiens, misit nuncios festinanter, qui Wazul filium sui patruelis de carcere Nitriae educeret, quem ipse post eum regem faceret super Hungaros.”, KK 69–70. c. 318–323., A magyar fordítást lásd: BOLLÓK 1999. 108–109.

⁹⁵ KK 88. c. 344–345.: „Neque enim heredem habeo, nec germanum preter te. Tu is michi heres, tu in regnum succedas.”

⁹⁶ KK 91. c. 351–353.

szabad, hogy előforduljon –, uralkodásának tizenkettedik évében, az öregségtől megtörve fiát, az alig ötéves gyermek Salamont egész Magyarország királyává kenette és koronáztatta.” Az elbeszélés szerint Béla megsértődött, amikor megtudta, hogy Salamont az ő urává tették, annak ellenére, hogy mások szerint „Béla hercegnek és fiainak, Géának és Lászlónak, valamint az ország valamennyi főnemesének egyetértésével kenték királlyá”. A Képes Krónika beszámol még az úgynevezett várkonyi jelenetről, melynek során Béla választhatott kard és korona, azaz a hercegség és a királyság közül. Béla a kardot választotta, mert amennyiben a koronára esett volna választása, helyben megölték volna.⁹⁷ Kézai is Béla beleegyezéséről írt a betegágyról kinyilvánított *designatio* kapcsán: „András pedig, mivel megtörte az öregség, uralkodásának tizenkettedik évében fiát, Salamont, aki még nagyon kis gyermek volt, fivérének, Bélának és a fiainak, nevezetesen Géának és Lászlónak a beleegyezésével királlyá tette.”⁹⁸ A magyar krónikákban előforduló következő végrendekezés Szent Lászlóhoz köthető, amikor a király megbetegedett így „Összehívta főembereit, és hírnököket küldött Kálmánhoz, szent Marcell prépostot és Péter ispánt, hogy térjen vissza Magyarországra. Boldog László pedig úgy rendelkezett, hogy őutána Álmos uralkodjék. Ez azonban őszinte együgyűségében annyira tisztelte a testvérét, Kálmánt, hogy följajánlotta neki az ország koronáját, mint akit látszólag, az elsőszülöttség jogán az megilletett.” László meghalt, és akarata ellenére Kálmán követte őt a trónon.⁹⁹ III. Bolesław végrendekezéséhez hasonlóan itt is egy később kialakult helyzet utólagos megmagyarázásával, legitimálásával találkozunk. Ez minden bizonnyal a később trónra kerülő Álmos-ági történetírás véleménye.¹⁰⁰ A Vazul-fiak és Béla-fiak után újfent egy olyan ága örökölt az Árpádoknak, mellyel korábban nem számoltak, így a narratívát újra kellett értékelni. Az utolsó végrendekezéshez hasonló eset a betegen fekvő Kálmánhoz kapcsolódik, aki az Álmos-ág öröklését akarta megakadályozni, illetve egy hadjárat terhét is örököseire hagyta. „Ez után a király tanácskozni kezdett az elvetemült Sima fia Márkkal, Jákó fia Achilleszal és más ispánokkal, akiknek tanácsára a herceget és az anyja öléből kiszakított fiát megvakította. Közülük elküldött egyet, név szerint Bot fia Benedeket, hogy fogja el a herceget, nehogy véletlenül a király halála után ő lépjen az örökébe. A király azután, amikor halálán volt, meghagyta fiának és főembereinek, hogy halála után torolják meg Oroszországon azt a sérelmet, melyet vele szemben elkövettek.”¹⁰¹

⁹⁷ KK 91–92. c. 351–355.: „Quia vero carnalis amor et consanguineitatis affectio solent impendere veritatem, vicit amor filialis in Andrea rege iustitiam et rupto federe sue promissionis, quod in regibus esse non deberet, filium suum Salomonem infantulum adhuc quinque annorum super totam Hungariam anno imperii sui duodecimo confectus senio in regem fecit inungi et coronari.”, „Dicunt alii, quod Bela duce et filiis eius, Geycha scilicet et Ladizlao cunctisque regni optimatibus consentientibus Salamon unctus esset in regem”, A magyar fordítást lásd: BOLLÓK 2004. 61–63.

⁹⁸ KÉZAI 58. c. 180. „Andreas autem confectus senio anno imperii sui duodecimo filium suum Salomonem adhuc puerulum cum consensu fratris sui Belae et filiorum eiusdem, scilicet Geichae et Ladislai, regem constituit.”, A magyar fordítást lásd: BOLLÓK 1999. 114.

⁹⁹ KK 140–142. c. 419–421.: „Convocatisque principibus suis ad Colomanum nuncios misit, Sanctum (sic) Marcellum prepositum et Petrum comitem, ut ad Hungariam reverteretur. Beatus autem Ladizlaus sic ordinavit, ut post ipsum Almus regnaret. Qui sincera simplicitate ductus honoravit fratrem suum Colomanum, preferendo sibi coronam regni, tamquam cui iure primogeniture videbatur competere.”, A magyar fordítást lásd: BOLLÓK 2004. 93–94.

¹⁰⁰ SZOVÁK 2004. 210.: 621. jegyzet

¹⁰¹ KK 150–151. c. 429–432.: „Postea autem iniit rex consilium cum sceleratissimis Mark filio Syma et Achille filio Iaco et cum aliis comitibus, quorum consilio ducem et filium eius de gremio matris sue extractum excecaverat. Misi-tque ex eis quendam nomine Benedictum filium Both apprehendere ducem, ne forte mortuo rege ipse ei succederet. Rex autem in morte precepit filio suo et principibus, ut ipsi post mortem suam super Rusciam ulciscerentur iniuriam, quam ipsi fecerant.”, A magyar fordítást lásd: BOLLÓK 2004. 98–99.

ÖSSZEGZÉS

Font Márta szerint a cseh, lengyel és rusz fejedelmek testamentuma a *senioratust* konzerválta a régebbinél szűkebb körben, míg Magyarországon ehhez hasonlóként csak a *ducatus* említhető.¹⁰² A végrendelet nemcsak a hatalom átadásáról, de több utód közötti felosztásáról is rendelkezhet. A régiókból ezek szövege későbbi elbeszélő forrásokból ismert, így könnyen lehet, hogy az azok keletkezési idején fennálló állapotok megmagyarázása az írók célja.¹⁰³ Csehország és a Kijevi Rusz esetében is beszélhetünk egy-egy végrendeletéről, melyek nagyban hasonlítanak III. Bolesław testamentumához. A végrendeletek időben közel történtek egymáshoz, a 11. század közepén. I. Brētislav cseh fejedelem testamentuma 1055-ből származik, I. Jaroszlav kijevi fejedelemé 1054-ből, szóval közel száz évvel III. Bolesław 1138. évi halála előtről. Joggal felmerül tehát a minta átvétele.

A cseh és a kijevi végrendeleteket a 12. század elején írt krónikákból ismerjük, Brētislavét Kosmas krónikájából 1118–1125 környékéről, Jaroszlavét pedig a legrégebbi orosz krónikából a Régmúlt idők elbeszéléséből, amely 1110 környékén keletkezett. Font szerint a szláv példákban az egyenes ági leszármazottak egyenlő vagy arányos hatalomhoz jutásáról és az oldalágak kizárásáról van szó, azaz a korlátozott vagy a szabályozott *senioratus* elvének érvényesüléséről. A Piastok esete abban különbözik a másik két szláv végrendelettől, hogy a királyságra való igényük végig megmaradt a szétagolódás alatt is.¹⁰⁴ Mint már említettem, az, hogy III. Bolesław a kijevi mintát követte volna, joggal feltételezhető. Csupán a szövegeket összevetve szembevetőnek a hasonlóságok: habár nem halálos ágyon történik az intézkedés, de közel hozzá. Jaroszlav fiainak meghatározott földet jelöl ki örökül, a nagyfejedelemnek elsőszülöttjét jelöli ki, illetve a testvérháborúk elkerülésére inti örököseit. Brētislavot is a testvérháborúk lehetősége aggasztja, így ő is szintén a halálhoz közeli állapotban rendelkezik, azonban nem tagolja szét Csehországot, helyett a morvaországi területek megosztását teszi szokássá.¹⁰⁵ Másik eltérés, hogy a szöveg alapján a *primogeniturát* vezeti be, mint öröklési rendszert. A három forrásrészlet megegyezik abban, hogy az országfelosztások a családtagok egységén és egyetértésén alapultak.¹⁰⁶

Összefoglalva dolgozatomat a következő eredményekre jutottam III. Bolesław végrendeletének problémakörét megvizsgálva. A 10–11. századi lengyel öröklést többnyire *ad hoc* szabály szerint rendezték, amely a *senioratus* vagy *primogenitura* elvének érvényesülését jelentette. A 12. században viszont fontosabbá vált az *idoneitas*, amely a 13. században a hegemonia alapja lett. Az öröklési rendeket nem szabad merev jogi struktúráknak felfognunk. Az általam javasolt *idoneitas* kifejezés egy realisztikusabb hozzáállást igyekszik tömöríteni egy szóban. Véleményem szerint az öröklések mögötti hajtóerő a hatalom, az elit támogatása, a kialakuló trónharcokban vagy vitás öröklés esetén használják fel a szembenálló felek az érveiket a *primogenitura* és *senioratus* mellett, de végső soron a hatalommal, erővel rendelkező fél győzedelmeskedett.

III. Bolesław végrendelete minden bizonnyal létezett, vagy széles körben elhitték a létét Kadłubek idejében. Értelmi szerzője nem lehetett Kadłubek, érdekeivel ellentétben a létezése,

¹⁰² FONT 2005. 192.

¹⁰³ FONT 2018. 25–26.

¹⁰⁴ FONT 2018. 26.

¹⁰⁵ BAGI 2017. 72.

¹⁰⁶ BAGI 2017. 76.

mivel II. Kazimierz és I. Leszek trónigényét gyengítette. A krónikában részletekbe menő leírást olvashatunk a végrendeletről, amelynek érvénytelenségét Kadłubeknek kell megmagyaráznia. Amennyiben ő találta volna ki vagy nem lenne valós, a krónikás nem fektetett volna bele ennyi energiát, hogy a II. Kazimierz halálát követő öröklési vitákat ilyen részletesen bemutassa. A vitákon valóban elhangzottak az érvek III. Mieszkó és I. Leszek oldalán is, és a krónika tanúsága szerint III. Bolesław végrendelete egy fontos érv volt Mieszkó mellett, melyet Kadłubeknek Kazimierz és Leszek híveként cáfolnia kellett.

Kadłubek krónikája – amely egyértelmű párhuzamokkal rendelkezik III. Ince levelével, illetve a 11. század közepi I. Břetislav és I. Jaroszlav testamentumaival – kitér a végrendelet írásakor jelenlévő politikai elitre, akik meghatározóak az *idoneitas* szempontjából, mert a trónharcok állandó aktív résztvevői. Leírja az ország felosztását és a Krakóban székelő elsőszülött *senior* elsőségét. Áttekintve a Bolesław halálát követő hatalomváltásokat, az tűnik ki, hogy mindhárom elv érvényesült. A *senior* fejedelmek általában a *senioratus* szerint váltották egymást, míg saját országrészüket a *primogenitura* szerint örökölték. Mindezeket viszont mindig felülírhatta az *idoneitas* elve, így az vált az átfogó renddé. Közelebbről megvizsgálva a *senioratus* és *primogenitura* elve is lényegét tekintve *idoneista*, mert a magasabb életkorral együtt járó rátermettség feltételezéséből indul ki, így a végrendelet által bevezetett öröklési rend esszenciájának is mindenképpen az *idoneitas*-t kell tekintenünk.

A lengyel krónikákban I. Bolesław, I. Władisław (kétszer), III. Bolesław, IV. Bolesław, Henryk Sandomierski és Leszek Bolesławowic (kétszer) végrendelkezett. I. Bolesław, feltehetően halálos ágyán, magához hívatta az ország előkelőit. Jósolt és végrendelkezett, viszont utóbbi tartalmát nem tudjuk. I. Władisław vágya az volt, hogy halála után a „bölcsebb és vitézebb” fiának engedelmeskedjenek az előkelők, mindazonáltal megosztotta az országot, illetve meghagyta, hogy ha a megosztás nem válna be, az ország elpusztítására idegeneket behívó fiát (azaz Zbigniewet) kell kitaszítani örökéből. Később a lovaggá avatás ceremóniájának keretében örökösének jelölte III. Bolesławot. III. Bolesław halálos ágyán az előkelők jelenlétében foglaltatott írásba egy öröklési rendet. Felosztotta az országot fiai között és megjósolta II. Kazimierz későbbi egyeduralmát. IV. Bolesław egyedül fiára, Leszekre hagyta Mazóviát és Kujáviát, viszont Leszek örökösének testvérét, II. Kazimierzt jelölte meg. Henryk Sandomierski egy hasonló végrendelettel hagyta földjeit II. Kazimierzre, de ennek pontos tartalmát a krónika nem közli. Leszek Bolesławowic nem akarta, hogy II. Kazimierz örököljön, így végrendeletben III. Mieszkót jelölte örökösének, azonban később mégis megerősítette IV. Bolesław akaratát.

A cseh krónikában II. Boleslav, III. Boleslav, I. Břetislav, II. Vratislav és II. Břetislav végrendelkezéséről olvashatunk. II. Boleslav jótanácsokkal és intelmekkel látta el fiát a halálos ágyán. III. Boleslav, mielőtt Lengyelországba ment volna elővigyázatosságból Jaromírt jelölte örökösének. I. Břetislav halálos ágyán öröklési rendet állított fel. Nem osztotta meg országát, mindent az elsőszülött örökölt. II. Vratislav kizárta fiát az öröklésből, helyette az ország előkelőinek esküjével megerősítve fivérét jelölte utódjának. II. Břetislav a fiára hagyta kürtjét és lándzsáját, azaz a hatalmi *insigniákat*, saját lelki üdvéért meggyóna bűneit és a monostoroknak adományozta a hadizsákmányait.

A Régmúlt idők elbeszélésében I. Rurik, I. Jaroszlav és I. Szwjatoszk végrendelkezett. I. Rurik, mivel fia még gyermek volt, halála előtt Olegre hagyta a fejedelemséget, illetve a fiú gyámságát. I. Jaroszlav halála előtt elsőszülött fiát tette nagyfejedelemmé és megosztotta

országát többi fia között. I. Szvjatopolk vagyonát, annak halála után felesége osztotta szét a kolostoroknak, papoknak és a szegényeknek.

A magyar krónikákban megtalálható Álmos, Árpád, Ménmarót, Zolta, Szent István, I. András, Szent László és Kálmán végrendelezése. Álmos, Árpád és Zolta is az előkelők beleegyezésével még életében átadta hatalmát örökösének. Ménmarót pedig a lányával együtt adta át országát Zolta számára. Szent István először úgy határozott, hogy Imrének adja át a hatalmát. Halálos ágyán követeket küldetett Vazulért, hogy ráhagyja országát. I. András először Bélát nevezte örökösének és megosztotta vele az országát, élete végén, betegeskedve viszont mégis fiát, Salamont koronáztatta királlyá. Szent László halálos ágyán az előkelők körében Álmost nevezte örökösének, Álmos viszont átengedte ezt Kálmánnak az elsőszülöttségre hivatkozva. Kálmán a halálos ágyán megvakította Álmost és fiát, illetve meghagyta fiának, hogy vezessen hadjáratot a Rusz ellen.

A végrendelezések esetében általános a halálos ágyon történő vagy halált közvetlenül megelőző rendelkezés, ez alól csak pár kivétel van. A krónikákban megjelenő uralkodói végrendeletek túlnyomórészt szóbeli intézkedések, de többször előfordul, hogy írásbeli lejegyzésre következethetünk a szövegből. A végrendelezés szövege esetenként nincs megfogalmazva, csak közvetetten utalnak rá az elbeszélésben, mint például I. Bolesław, Henryk Sandomierski és Leszek Bolesławowic testamentuma kapcsán. Vannak, melyek tanítások, bölcsességek révén adják az örökös tudtára, hogy miként illő, illetve miként várja el a korábbi uralkodó az ország vezetését. Ilyenek II. Boleslav és Szent István esetei, de ilyen tartalommal rendelkezik I. Brétislav végrendelete is. Megjelennek a lelki üdvöt szolgáló adományok, kegyes és jótékony végrendeletek II. Brétislav és I. Szvjatopolk testamentumában. Mindazonáltal a legtöbbször az örökös személyéről – amely lehet az utód kijelölése, a már kijelölt utód megerősítése (többször ceremóniaként) vagy egyesek kizárása az öröklésből, sőt akár a hatalom átadása is –, és esetenként országfelosztásról rendelkeznek. Már a nyugat-európai példáknál is kitűnt viszont, hogy a végrendelet végrehajtása sokban függött az érdekelteken, a halott – nyilvánvaló okokból – nem tudta közvetlenül befolyásolni akarátának beteljesülését.

A korai kelet-közép-európai krónikákban számtalan esetben találkozunk végrendelekkel. Jelen tanulmányomban igyekeztem ezeket minél teljesebben összegyűjteni és összehasonlítani, de a későbbi krónikák elemzésének beemelése mindenképp érdemes lenne egy jövőbeli kutatás kapcsán.

FÜGGELÉK

Ország	Idő	Uralkodó	Tartalom	Forma
Lengyelország	1025	I. Bolesław	végrendelkezik (feltehetően halálos ágyán), tartalma nem ismert	feltehetően szóbeli
	c. 1098	I. Władisław (1)	felosztja az országot fiai között, kívánsága az idoneus és „hazafi” egyeduralma	szóbeli
	1100	I. Władisław (2)	lovaggá és örökösévé avatja fiát	ceremónia
	1138	III. Bolesław	felállít egy öröklési rendet, felosztja az országot fiai között, a legfiatalabb egyeduralmát jósolja	írásbeli
	1167	Henryk Sandomierski	testvérére hagyja földjeit	írásbeli
	1173	IV. Bolesław	fiára hagyja földjeit, fia örökösének saját testvérét jelöli	írásbeli
	c. 1186	Leszek Bolesławowic (1)	Mieszkot jelöli örökösének	írásbeli
	1186	Leszek Bolesławowic (2)	megerősíti IV. Bolesław végrendeletét	feltehetően írásbeli
Csehország	999	II. Boleslav	intelmeket hagy a fiára	szóbeli
	999	III. Boleslav	elővigyázatosságból fiát jelöli örökösének	szóbeli
	1055	I. Břetislav	felállítja az öröklési rendet, nem osztja meg az országot, mindent az elsőszülött örököl, intelmek	szóbeli
	1091	II. Vratislav	fia helyett testvérét teszi meg örökösének, megszerzi az elit támogatását is	feltehetően szóbeli
	1100	II. Břetislav	a fiára hagyja az <i>insignia</i> it, adakozik saját lelki üdvéért	szóbeli

Kijevi Rusz	879	I. Rurik	rokonára hagyja a fejedelemséget és őt jelöli kiskorú fiagyámjának	feltehetően szóbeli
	1054	I. Jaroszlav	felosztja az országot fiai között, az elsőszülöttet jelöli nagyfejedelemnek	szóbeli
	1113	I. Szvjatopolk	felesége adakozik az elhunyt lelki üdvéért	halála utáni intézkedés
Magyarország	c. 900	Álmos	az előkelők beleegyezésével még életében átadja hatalmát örökösének	ceremónia
	c. 900	Árpád	az előkelők beleegyezésével még életében átadja hatalmát örökösének	ceremónia
	c. 900	Ménmarót	az országát a vejére hagyja	szóbeli
	c. 900	Zolta	az előkelők beleegyezésével még életében átadja hatalmát örökösének	ceremónia
	c. 1031	I. Szent István (1)	még életében át akarja adni hatalmát örökösének	szóbeli
	1038	I. Szent István (2)	halálos ágyáról követeket küld, hogy rokonát jelölje örökösének	feltehetően írásbeli
	1048	I. András (1)	magához hívja testvérét, megosztja vele az országot és örökösének nevezi	szóbeli
	1057	I. András (2)	királlyá koronáztatja fiát	ceremónia
	1095	I. Szent László	fiatalabb unokaöccsét teszi meg örökösévé	szóbeli
	1116	Kálmán	kizárja az öröklésből testvére ágát, meghagyja fiának, hogy vezessen hadjáratot	szóbeli

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

ANNMAGD: *Annales Magdeburgenses*. Szerk.: Georg Heinrich Petz. MGH SS 16. 105–196. 1859.

ANONYMUS: P. magistri, qui Anonymus dicitur. *Gesta Hungarorum*. Praefatus est textum que recensuit Aemilius Jakubovich. Annotationes exegeticas adiecit Desiderius Pais. In *Scriptores rerum Hungaricarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I. Budapest. 13–117. 1999.

BAGI DÁNIEL (2007): *Gall Névtelen: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei*. Fordította, bevezető tanulmánnyal ellátta Bagi Dániel. Budapest, Argumentum Kiadó.

BOLLÓK JÁNOS (1999): Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. In Bollók János – Veszprémy László: *Anonymus – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei – A magyarok cselekedetei*. Budapest, Osiris Kiadó.

BOLLÓK JÁNOS (2004): Képes Krónika. Ford. Bollók János. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette Szovák Kornél – Veszprémy László. Budapest, Osiris Kiadó.

COSMAS: *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Szerk.: B. Bretholz. MGH SRG N. S. 2. Berlin. 1923.

CPM: *Chronicon Poloniae Maioris*. Szerk.: Brygida Kürbis. MPH N. S. VIII. Warszawa. 1970.

FERINCZ ISTVÁN (2015): Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Szerk.: Kovács Szilvia – Balogh László. Budapest, Balassi Kiadó.

GALLUS: *Galli Anonymi Chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Szerk.: Karol Maleczyński. MPH N. S. II. Kraków. 1952.

GESTA FRIDERICI: *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris*. Szerk.: Georg Waitz, Bernhard von Simson. MGH SRG in usum scholarum separatim editi 46. Hannover. 1912.

KADŁUBEK: *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*. Szerk.: Marian Plezia. MPH n. s. XI. Kraków. 1994.

KDM: *Kodeks Diplomaticzny Małopolski I*. Szerk.: Franciszek Piekosiński, Kraków. 1876.

KDŚ: *Kodeks Diplomaticzny Śląska I*. Szerk.: Karol Maleczyński. Wrocław. 1951.

KÉZAI: Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I. Budapest. 129–194. 1999.

KK: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In *Scriptores rerum Hungaricarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I. Budapest. 217–505. 1999.

PVL: *Повесть временных лет, часть 1. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова; под ред. В. П. Адриановой-Перетц, Москва-Ленинград. 1950.*

SOMOGYI ANDREA (2006): *A pogány múlt és az őshaza ábrázolása Prágai Cosmas Chronica Boemorum című művében*. Az antik előképek szerepe az első közép-európai történeti szintézisekben. PTE.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ (1999): Anonymus: A magyarok cselekedetei. In. Bollók János – Veszprémy László: *Anonymus – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei – A magyarok cselekedetei*. Budapest, Osiris Kiadó.

Szakirodalom

ADAMUS, JAN (1953): *Testament Bolesława Krzywoustego. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Łódzkiego Towarzystwa Naukowego* VIII. 7. 77–80.

BAGI DÁNIEL (2017): *Divisio regni*. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Premyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században. Pécs, Kronosz Kiadó.

BALZER, OSWALD (1897): *O następstwie tronu w Polsce*. Kraków.

BENEI BERNADETT (2022): *A magyar krónika Árpád-kori szakaszának latin nyelve*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

BEREND, NÓRA – URBAŃCZYK, PRZEMYSŁAW – WISZEWSKI, PRZEMYSŁAW (2013): *Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland, c.900–c.1300*. Cambridge, Cambridge University Press.

BIENIAK, JANUSZ (1982): Polska elita polityczna XII wieku. (Część I: Tło działalności). In SPŚ II. Warszawa 11–61.

BIENIAK, JANUSZ (2009): *Jan (Janek) z Czarnkowa. Niedokończona kronika polska z XIV wieku. „Studia źródłoznawcze”*. XLVII. s. Warszawa. 109–143.

BROWN, ELISABETH ATKINSON RASH (2008): Royal Testamentary Acts from Philip Augustus to Philip of Valois – Executorial Dilemmas and Premonitions of Absolutism in Medieval France. In *Herrscher- und Fürstentestamente im westeuropäischen Mittelalter*. Norm und Struktur – Band 29. Szerk.: Brigitte Kasten. Böhlaus, Verlag, Köln, Weimar, Wien. 415–430.

CETWIŃSKI, MAREK – MATUSZEWSKI, JACEK (2016): *Statut tradycyjnie zwany testamentem, czyli umowa sukcesyjna*. A Statute Traditionally Known as the Last Will and Testament, or the Succession Agreement. In *Studia Iuridica Lublinensia* vol. XXV. 3. 139–149.

CSÁKÓ JUDIT (2015): Volt-e krónikása II. Andrásnak? Megjegyzések gestaszerkesztményünk 13. század eleji átdolgozásának problematikájához. *Századok* 149. évf. 2. sz. 301–332.

DALEWSKI, ZBIGNIEW (2012): Koronacja Mieszka II. In *Historia narrat. Studia mediewistyczne ofiarowane Jackowi Banaszkiewiczowi*. Ed. Andrzej Pleszczyński, Joanna Sobiesiak, Michał Tomaszak. Lublin. 111–128.

DOWIAT, JERZY (1968): *Polska państwem średniowiecznej Europy*. Warszawa.

FONT MÁRTA (2005): *A keresztény nagyhatalmak vonzásában*. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, Balassi Kiadó.

FONT MÁRTA (2009): *Dinasztia, hatalom, egyház*. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453). Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék.

FONT MÁRTA (2018): *Dinasztikus érdekek nyomában*. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában. Pécs, Kronosz Kiadó.

GILLINGHAM, JOHN (2008): At the deathbeds of the kings of England 1066-1216. In *Herrscher- und Fürstentestamente im westeuropäischen Mittelalter*. Norm und Struktur – Band 29. Szerk.: Brigitte Kasten. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag. 509–529.

RIBI ANDRÁS (2023): Kálti (?) Márk fehérvári érkanonok (1357/1358–1368). Megjegyzések a 14. századi krónikakompozíció feltételezett összeállítójának életrajzához. In *Főesperesek, krónikairók, monostorok*. Tanulmányok. Szerk. Farkas Csaba. (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 5.) Pécs. 45–55.

GRODECKI, ROMAN (1928): Zbigniew, książę polski. In *Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brucknera*. Kraków. 71–101.

GRODECKI, ROMAN (1995): *Dzieje Polski średniowiecznej* I. Kraków.

GRUDZIŃSKI, TADEUSZ (1971): Zagadnienie podziałów dynastycznych w Polsce do schyłku XI wieku. *Kwartalnik Historyczny* 78. no. 1. 3–27.

GRUDZIŃSKI, TADEUSZ (1972): O akcie sukcesyjnym z czasów Bolesława Krzywoustego. *CzPH* 224./1. 35–62.

VON GÜTTNER-SPORZYŃSKI, DARIUS (2017): Bishop Vincentius of Cracow and his *Chronica Polonorum*. In *Writing History in Medieval Poland*. Bishop Vincentius of Cracow and the *Chronica Polonorum*. Szerk.: Darius von Güttner-Sporzyński. (Cursor Mundi 28.) Turnhout. 1–16.

HASIL, JAN (2020): Introduction and annotations. In Petra Mutlová – Martyn Rady – Libor Švanda – Jan Hasil – Irene van Rensvoude: *Cosmas of Prague*. The Chronicle of the Czechs. Eds. János M. Bak, Pavlína Rychterová. Budapest – New York. XV–LIX.

KANTECKI, MAKSYMILIAN (1880): *Das Testament des Boleslaw Schiefmund*. Seniorat und Primogenitur in Polen. Posen.

KÜRBIS, BRYGIDA (2010): Wstęp i komentarze. In *Kronika wielkopolska*. Ford.: Kazimierz Abgarowicz. Szerk.: Brygida Kürbis. Kraków. 7–33.

LABUDA, GERARD (1987): *Studia nad początkami państwa polskiego*. II. Poznań.

LABUDA, GERARD (1994): Władysław i Zbigniew. U genezy podziałów dzielnicowych w Polsce w drugiej połowie XI wieku. In *SPŚ VI*. Warszawa 1994. 9–21.

LÜBKE, CHRISTIAN (2004): *Das östliche Europa*. München.

ŁOWMIAŃSKI, HENRYK (1985): *Początki Polski VI*. Warszawa.

MALECZYŃSKI, KAROL (1975): *Bolesław Krzywousty*. Kraków.

MAŁECKI, ANTONI (1876): *Testament Bolesława Krzywoustego*. Przewodnik naukowy i literacki 4. 1–33.

MOLNÁR PÉTER (2023): *Kézai Simon „hun-magyar alkotmánytana”*. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege. Budapest.

OSIŃSKI, JACEK (2014): *Statut Bolesława Krzywoustego*. Kraków.

PLEZIA, MARIAN (1960): Dialog w kronice Kadłubka. In *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej* 51. 4. 275–286.

RYMAR, EDWARD (1993): Primogenitura zasadą regulującą następstwo w pryncypat w ustawie sukcesyjnej Bolesława Krzywoustego. *Śląski Kwartalnik Historyczny "Sobótka"* 48. 1–16.

ROSIK, STANISŁAW (2013): *Bolesław Krzywousty*. Wrocław.

SČEPKIN, EUGEN (1913): *Das Erbfolgerecht bei den altslavischen Fürstenhäusern*. Archiv für Slavische Philologie 34. 147–203.

SMOLKA, STANISŁAW (1881): *Testament Bolesława Krzywoustego*. Kraków.

SZOVÁK KORNÉL (2004): Utószó, jegyzetek, függelék, irodalomjegyzék. In *Képes Krónika. Millenniumi magyar történelem, források*. Szerk.: Szovák Kornél – Veszprémy László. Budapest, Osiris Kiadó. 164–256.

SZŐCS TIBOR (2007): A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. *Fons* 14. évf. 1. sz. 59–95.

THOROCZKAY GÁBOR (2016): A magyar krónikairódalom kezdeteiről. In Thoroczky Gábor: *Ismeretlen Árpádkor*. Püspökök, legendák, krónikák. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 103–114.

THOROCZKAY GÁBOR (2020): *A középkori Magyarország*. Állam és ideológiák. Budapest, ELTE BTK.

WISZEWSKI, PRZEMYSŁAW (2005): Pięte koło i złoty dżban, czyli profetyczna wizja w „Kronice” Kadłubka (III, 26). In *Acta Universitatis Wratislaviensis*. Historia vol. 171. 479–495

WYROZUMSKI, JERZY (1999): *Dzieje Polski Piastowskiej: (VIII w. – 1370)*. Kraków.

SPIELMANN GÁBOR

gabor.gameman@gmail.com
független kutató

Egy érme (h35) vallomása segít rendezni Könyves Kálmán családi kapcsolatainak ellentmondásait*

The Confession of a Coin (H35) Helps to Clarify the
Contradictions in the Family-connection of Coloman the Learned

ABSTRACT

The genealogy of Coloman the Learned of Hungary (Könyves Kálmán) remains one of the most debated problems in medieval Hungarian historiography. This study reassesses the long-dismissed possibility that Coloman's first wife was named Busilla, challenging a scholarly consensus that has prevailed for decades.

Building on this re-examination, the paper advances a new, comprehensive hypothesis – encompassing nearly all members of Coloman's immediate family – that resolves most of these inconsistencies within a coherent framework of individuals, names, and revised birth and death dates. The proposed reconstruction is supported by unusually strong numismatic evidence, clarifying the meaning of two previously unresolved coin legends and refining the chronology underlying the new model.

Although certain elements remain hypothetical, the reinterpretation requires fewer assumptions than earlier theories and invites a reassessment of long-standing views on Coloman's genealogy and reign. The findings also suggest that a personal tragedy – possibly linked to a fatal twin childbirth – may have played a previously unrecognized role in the dynastic developments of Árpadian Hungary.

KEYWORDS

Coloman the Learned, Álmos, Busilla, Stephen II., Svjatopolk II, Felícia, Euphemia, Predslava, Vladimir Monomakhos, Boris, genealogy, Arpadian-Dynasty, Family-tree, Holtzmann, Wertner, Adelheid

* Jelen tanulmány fejlesztett változata a szerző korábbi művének, SPIELMANN 2024a..

DOI 10.14232/belv.2026.2.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2026.2.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Spielmann Gábor (2026): Egy érme (h35) vallomása segít rendezni Könyves Kálmán családi kapcsolatainak ellentmondásait. *Belvedere Meridionale* 38. évf. 2. sz. pp 37-61.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETŐ

Könyves Kálmán genealógiája problémás területe a történetírásnak. Kezdetben a király két érméjének vizsgálata irányította rá erre különösképpen a figyelmet. A jelenleg elfogadott elmélet ellentmondások sorát tartalmazza, amelyek mindegyike feloldható egy új, pontosabban csak részben új hipotézis segítségével. Ráadásul az új elmélet mellett szól egy szokatlanul szilárd lábakon álló numizmatikai bizonyíték is. Kálmán genealógiai ellentmondásainak feloldására már történtek ugyan kísérletek, ám ezek gyakran kevésbé életszerűek. Bár az ebben az írásban kifejtett új elméletnek is van olyan része, amely feltételezésen alapul, összességében mégiscsak jóval kevesebb magyarázatot igényel, ezért érdemes talán ezen a szemüvegen keresztül is megvizsgálni Kálmán genealógiáját.

KÖNYVES KÁLMÁN ELSŐ FELESÉGÉNEK NEVE: A „BUSILLA” ÉS A „PUELLA” SZAVAK PROBLEMATIKÁJA

Egészen az 1960-as évekig a történetírásban elfogadottak számított, hogy Könyves Kálmán feleségét Busillának hívták. Mára azonban a szakirodalom ezt a nevet már egyöntetűen elutasítja, mint Kálmán feleségének nevét, és ahogy látni fogjuk, azt mindössze egy középkori fordítási hibának tartja. Ennek a markáns nézetbeli változásnak a forrása Walter Holtzmann 1963-ban megjelent munkája.¹ Érdemes azonban mélyebben vizsgálni, hogy kiderítsük, valóban megállja-e a helyét Holtzmann állítása.

Wertner Mór nem vonja kétségbe a Busilla nevet, mint Kálmán első feleségének nevét. Szerinte már a 17. és 18. századi történészek (Ducange, Muratori) is Busilla néven ismerték a normann hercegnőt, méghozzá Simon de Leontino munkájának alapján, ahol ez először olvasható.² Báling Péter a Busilla név történetét vizsgálva még megemlíti Roccho Pirro 17. századi névhasználatát (Busilla seu Elateira), és Francesco Maurolico-t, aki 1562-ben használta írásában a Busilla nevet.³ Vajay Szabolcs szerint Feliciaként kell helyesen fordítani a hercegnő nevét,⁴ ám ezt Báling vitatja, mint ahogyan

¹ HOLTZMANN 1963. 156–159

² WERTNER 1892. 219.

³ BÁLING 2020. 162.

⁴ VAJAY 1974 48. sz. j.

Zsoldos Attila is ismeretlen nevű hercegnőként tünteti fel őt.⁵ Makk Ferenc ugyanakkor nem zárja ki a Felícia nevet sem.⁶

Abban azonban konszenzus uralkodik a történész szakmán belül, hogy hiába a Busilla név több évszázados használatának a hagyománya, Holtzmann sikerrel bebizonyította, hogy a név egy félrefordítás eredménye. Mivel ezen kívül más érv nem szól a Busilla név ellen, ez egyúttal azt is jelenti, hogy ha sikerül megcáfolni Holtzmann elméletét, Kálmán első felesége visszakaphatja azt a nevét, ahogyan előtte mindig is ismerték.

Vizsgáljuk meg tehát, hogy Holtzmann érvei valóban megalapozottak-e?

Állításának lényege, hogy a Kálmán házasságát latinul megíró, a 11. században élő, és hiteles forrásnak tekintett Malaterrai Gaufréd eredetileg nem a Busilla szót használta, amikor a jövőendő királynéra hivatkozott, hanem a *puella*, azaz „lány” szót. Ezt később, a 14. században élő Simone Lantina (Simon de Leontino) olaszra fordította, és szerinte ekkor hibásan a *puella* szót Busilla-ra cserélte.⁷

Az elmélete bizonyítására Holtzmann egymás mellett idéz a Malaterrai Gaufréd és Simone Lantina által írt szövegekből,⁸ és abból azt a következtetést vonja le, hogy Simone csakis ebből a fennmaradt Malaterrai Gaufréd-szövegből indulhatott ki, azt fordíthatta olaszra, következésképpen eredetileg is a *puella* szónak kellett szerepelnie a szövegben.⁹

Ez az elképzelése azonban több ponton is hibásnak tűnik. Malaterrai Gaufréd eredeti kéziratai mára ugyanis tudvalevően nem maradtak fent, és a Holtzmann által idézett Malaterrai Gaufréd-szövegek is csupán másolatok, így nem lehet tudni, hogy Simone Lantina fordítása valóban arról készült-e. Holtzmann is elismeri az írásában, hogy Giovanni Battista Palma olasz kutató ugyanezen oknál fogva nem látja igazolva, hogy a Busilla név félrefordítás lenne.¹⁰ Ugyanakkor Holtzmann ezt a kritikát nem fogadja el, és megjegyzi, hogy elég az ő általa idézett két szövegrészt összehasonlítani ahhoz, hogy megbizonyosodjunk arról, hogy az egyik fordítása a másik. Ha azonban ezt az összehasonlítást alaposabban is megteesszük, és nemcsak az általa idézett rövid részeket vesszük figyelembe, máris nem tűnik meggyőzőnek Holtzmann elmélete. A két szöveg közötti különbségek több helyen is kitűnnek.

1. Ahol Malaterrai Gaufréd *Pannonia*-t ír, ott Simone *Scavonia*-t (Szlavóniát), ráadásul a szöveg jelentése is némileg eltérő.¹¹

⁵ ZSOLDOS 2005. 186.

⁶ KRISTÓ - MAKK 2000. 148.

⁷ HOLTZMANN 1963. 159.

⁸ HOLTZMANN 1963. 158.

⁹ HOLTZMANN 1963. 157–159.

¹⁰ HOLTZMANN 1963. 158.

¹¹ MALATERRAI GAUFRÉD: Roger calabriai és szicíliai gróf és fivére, Robert Guiscard herceg tettei. Ford. bev. jegyz. Thoroczkay Gábor, In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk.: Makk Ferenc–Thoroczkay Gábor, Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szeged, 2006. 200–202. p.: „...gróf pedig tisztes módon fogadva magánál tartotta őket, és az övéi közül tisztességes és tapasztalt férfiakat küldve Magyarországra kérte és megkövetelte, hogy ezeknek a jelenlétében esküvel erősítsék meg.” Latinul: *Comes autem eos honeste accipiens, secum detinuit, et, de suis honestos et callidos viros apud Pannoniam Gaufredi Malaterrae, De rebus gestis Rogerii. 103.; Simone Lantina szövege: Quisti missaggi venendu alu conti, mandan altri soi messaggi per fina a Scavonia (Szlavnnia) a li principi di quelli paesi, soi amici. Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. XI. Bp., 1873. 34. p.*

2. A Malaterrai Gaufréd által megnevezett püspököt Simone nem nevezi meg.¹²

3. Fehérvár ispánját másképpen hívják a két szövegben. (Ez az egy különbség az, amit Holtzmann is említ és meg is magyaráz.)¹³

4. Malaterrai Gaufréd a királyné fogadásakor ötezer fegyveresről ír, Simone ezer lovasról.¹⁴

Ezek az egyértelmű különbségek alapján Simone olasz fordítása nem a Holtzmann által idézett latin szöveg fordítása, hanem Malaterrai Gaufréd eredeti írásának egy olyan másolatáról készülhetett, amelyben valóban a Busilla szó szerepelt. A helyzet tehát pont fordítva állhat, mint Holtzmann gondolta. Minden bizonnyal az eredeti Malaterrai Gaufréd -műben szereplő királyné nevét, a Busilla szót írhatta el egy másoló, és ez így lett a Holtzmann által idézett Malaterrai Gaufréd szövegmásolatban *puella*. Ez már csak azért is sokkal logikusabbnak tűnik, mert jóval nagyobb eséllyel ismerhette bármelyik latinul tudó könyvmásoló szerzetes a *puella* szót – latinul: lány – mint egy ritka női nevet. Mi oka lett volna a szövegbe jól illeszkedő, ismert szót kicserélnie Simone-nak, és a helyére a semmiből kitalálni egy ilyen ritka, szokatlan nevet? Ennek az ellenkezője sokkal életszerűbb, és könnyen elképzelhető: a Holtzman által idézett Malaterrai Gaufréd -szöveg szerzője – vagy az, akitől az ő másolata származott – a latin szöveg másolásakor amikor a számára szokatlan Busilla szóval találkozott, azt az általa is értelmezhető „lány”, azaz *puella* szóval helyettesítette - hiszen az pont illett is a szövegkörnyezethez.

Szintén nem logikus, hogy miért fordította volna félre Simone egyszer helyesen, egyszer pedig helytelenül a *puella* szót. A latin szövegben ugyanis máshol is előfordul a *puella*, és azt Simone helyesen úgy fordítja, hogy *donna*. Ha már az egyik sorban valamilyen érthetetlen okból Busilla-nak írta azt, máshol miért használta mégis helyesen a fordításában a *donna* szót?¹⁵

Egyszerűen tehát csak az történhetett, hogy egy könyvmásoló a számára idegen, ismeretlen Busilla szót a számára érthető *puella* szóra cserélte, míg más, figyelmesebb könyvmásolók helyesen tovább másolták a Busilla nevet, amelyek aztán a korábban említett könyvekben évszázadokkal később is megjelentek.

A Busilla névre más, numizmatikai bizonyítékok is léteznek, ám azokra az írásom végén térek vissza, miután sorra vettük a Kálmán családfájával kapcsolatos számos ellentmondást, és azok lehetséges feloldását.

¹² MALATERRAI GAUFRÉD : Roger calabriai és szicíliai gróf i. m. 200–202. p.: „Henrik nicastrói püspököt”. Latinul: ... *Henricum, Leocastrensem episcopum* (Gaufredi Malaterrae, *De rebus gestis Rogerii*.103.; Simone Lantina szövege: ... *et per lo Episopo di Liocastro* Wenzel G.: Árpádkori i. m. XI. 35. p.

¹³ MALATERRAI GAUFRÉD : Roger calabriai és szicíliai gróf i. m. 200–202. p.: „Itt találkozott velük Merkúr”. Gaufredi Malaterrae, *De rebus gestis Rogerii*.103.; Simone Lantina szövege: ... *Et illoco gia era venuto lo Conti Mercurio* Wenzel G.: Árpádkori i. m. XI. 35. p.

¹⁴ MALATERRAI GAUFRÉD : Roger calabriai és szicíliai gróf i. m. 200–202. p.: „... ötezer fegyveressel ...”. Latinul: ... *cum quinque millibus armatorum* (Archivio della Latinità Italiana del Medioevo – *De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae Comitibus et Roberti Guiscardi Ducis fratris eius*- 103.o.). Simone Lantina szövege: ... *con milli huomini di cavallu* Wenzel G.: Árpádkori i. m. XI. 35. p.

¹⁵ FARKAS 2016. 35.

AZ IPATYEV-KRÓNICA BEJEGYZÉSE, AMIVEL WERTNER MÓR ÚJRAÍRTA KÁLMÁN CSALÁDTÖRTÉNETÉT

Wertner Mór 1892-ben megjelent *Az Árpádok családi története* tekinthető annak a vízvázlatzó műnek, -amely a Könyves Kálmán családjával kapcsolatos addigi majd minden genealógiai megállapítást megváltoztatott. Ez alapján Makk Ferenc Kálmán feleségének halálát 1110 körülre, László fia halálát 1112-re teszi,¹⁶ míg Zsoldos Attila szerint Busilla (akit nem nevez nevén) 1112 előtt, László 1112-ben halt meg.¹⁷ Wertner művének megszületéséig élt az az elképzelés, hogy Könyves Kálmán felesége, Busilla 1101 és 1104 közötti halála után, 1104-ben Predszlávát, II. Szvjatopolk kijevi fejedelem lányát vette feleségül. Ennek az elképzelésnek a legfőbb forrása a Lavrentyev-kódex, amely közli, hogy 1104 augusztus 11-én Predszláva, II. Szvjatopolk lánya a magyar királyfihoz feleségül ment¹⁸. A *király* helyett *királyfi* szó használatát bizonyára apróbb pontatlanságnak ítélték a kor tudósai mert Kálmán és Predszláva házasságában nem kételkedtek, és ez az elképzelés vált dominánssá. Maga Wertner mondja könyvében, hogy a legmervadóbb magyar történészek is ezen az állásponton voltak.¹⁹ Engel János szerint talán nem pontatlanság a „királyfi” szó használata, hanem eredetileg Kálmán fiának ígérhették a hercegnőt.²⁰ Daniel Cornides (1732–1787) állt elő először azzal,²¹ hogy Borisz, Kálmán törvénytelen fiának anyja Predszláva, II. Szvjatopolk kijevi fejedelem lánya volt. Ezt a nézetet osztotta Engel János és Fessler is. Broemmel szerint Predszláva és Eufémia ugyanaz a személy, Vlagyimir Monomakhosz leánya, aki 1112-ben ment hozzá Kálmánhoz.

Wertner azonban fő művében az Ipatyev-kódex pár szavas bejegyzése²² alapján az ismert források adatait újra rendezte, és ezzel a teljesen más megoldással állt elő: Kálmán egyik fiának halála után, 1112-ben érkezett hazánkba Kálmán második felesége, Eufémia, Vlagyimir Monomakhosz, a későbbi kijevi nagyfejedelem leánya, és Álmos volt az, aki 1104-ben feleségül vette Predszlávát, II. Szvjatopolk kijevi fejedelem leányát.

Ez az új, a korábbi kronológiát és genealógiát felforgató elképzelés lényegében az Ipatyev-kódex bejegyzésének, és a Képes Krónika két mondatának látszólagos összecsengésén alapult. Ezt azért fontos kiemelni, mert minden más későbbi megállapítás erre alapozott, és alapoz még mind a mai napig is. Mi ez az összecsengés?

Ipatyev-kódex: „1112...Ugyanebben az évben Ofimia Vlagyimirovna Magyarországra vitték a királynak feleségül.” (fordította Font Márta)

14. századi krónikaszerkesztés: „A király pedig első feleségével az Úr 1101. évében nemzette Lászlót és István.” „Az Úr 1112. évében meghalt N., Kálmán fia. A király Oroszországból vette második feleségét.” (fordította Bollók János)

A magyar forrás arról számol be, hogy 1112-ben meghalt Kálmán N. nevű fia, majd a következő mondatban azzal folytatja, hogy a király Oroszországból hozott magának második

¹⁶ KRISTÓ - MAKK 2000. 158.

¹⁷ ZSOLDOS 2005. 186–187.

¹⁸ FONT 2006 „...Ugyanebben az évben augusztus 21-én Magyarországra vitték Predszlávát, Szvjatopolk leányát a királyfinak [feleségül] ...” 318.

¹⁹ WERTNER 1892. 250.

²⁰ WERTNER 1892. 250.

²¹ ЮРАСОВ 2018. 88.

²² HODINKA 1916. „1112. . . . того же літа вѣдоша Володимирьну Офимью въ > Оутры за корола...” „1112...Ugyanebben az évben Ofimia Vlagyimirovna Magyarországra vitték a királynak feleségül.” – 94. (fordította Font Márta)

feleséget, akit házasságtörés miatt elbocsátott. Az orosz forrás tömören annyit közöl, hogy 1112-ben Eufémia, Vlagyimir Monomakhosz lánya a magyar királyhoz ment feleségül. A közös pont Kálmán új, orosz felesége és az 1112-es dátum említése első látásra megerősíti a két bejegyzés kapcsolatát. Wertner szerint Kálmánt László nevű fia 1112-es elvesztése készítette arra, hogy egy másik születendő fiú reményében újra házasodjon, és az orosz krónika szerint már ugyanabban az évben el is vette Vlagyimir lányát, Eufémiát. Ez az értelmezés csak akkor lehet igaz, ha Kálmán az említett fia halála után vette el második feleségét – erről később még lesz szó.

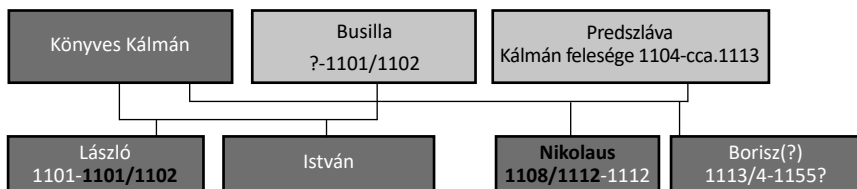
Bizonyára Kálmán fiának a halálzási éve, és az Ipatyev-kódexben található évszám a történetírás szempontjából fatális egybeesése okozta azt, hogy Wertner teóriáját végül elfogadták a történészek, és – talán kevésbé vették figyelembe azokat az ellentmondásokat, amik a teóriájának a velejárói voltak.

Szintén csábítónak tűnhetett, hogy a Lavrentyev-kódexben írtakat úgy értelmezze Wertner, hogy az ott említett *királyfi* szó bizonyára Álmosra vonatkozik, így szerinte őhozzá mehetett feleségül 1104-ben Predszláva.

Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk Wertner kétségtelenül frappáns elméletét, az sokkal több ellentmondást hordoz magában, mint amennyi kérdésre választ tud adni.

Az alábbi, általam javasolt új teória esetén – ami részben a 19. századi elképzelésekhez is visszanyúlik - ezek az ellentmondások maguktól feloldódnak. Íme: *Busilla 1101-ben, vagy 1102-ben meghalt, akárcsak fia, László. Kálmán hozzávetőlegesen két év múlva, 1104-ben feleségül vette Predszlávát, II. Szvjatoplok kijevi fejedelem lányát, akitől az 1108 és 1112 között született gyermekük, Nikolaus 1112-ben meghalt.*

Ezt az alábbi táblázat szemlélteti:

Lássuk Wertner teóriájának ellentmondásait, és a fenti, új elmélet a segítségével – aláhúzva - azok feloldását!

I.

N., mint László?

A Képes Krónikában említett, 1112-ben elhunyt fiú nevének jelölésére az „N” betű szerepel. Ez az N. betű elvileg ugyan jelezhetett ismeretlen nevet - Nomen -, ám ahogyan azt Kristónak a Thuróczy krónikához írt kritikai kiadása is már megjegyzi, a meghalt fiú Lászlóval való azonosítása kifogásolható. Kristó ugyan nem tartja ehhez a megállapításhoz szükségesnek, hogy az N. betűt Bonfini alapján Nicolaus-ként oldjuk fel, de nem is zárja azt ki.²³

²³ *A Thuróczy-krónika rendjéhez igazodó konszekutív kommentár:* Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii 1–2. Composuit ELEMÉR MÁLYUSZ adiuvante JULIO KRISTÓ. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova VIII–IX). Budapest 1988. - „Identificatio vituperabilis est, quia partim intellegi non potest, cur nomen defuncti in Gestis abbreviatione N. adnotatum sit, quamquam superius accurate descriptum est, partim in diplomate anni 1108 pro civitate Traguria (Trau, hodie Trogir) rex Colomanus cur tantum nomine unius filii - posterioris Stephani II. - iure iurando officium subiit (Fejér 11, p. 46), si Ladislaus anno 1101 natus tunc adhuc in vita esset. Necesse nobis non est sigla N. - sicut Antonius de Bonfinis (Dec. 11, lib. 5; 11, p. 108) ficit - Nicolaum explicare, tamen secundum Wertner (pp. 226 sq.) conici potest Ladislaum ante annum 1108 mortuum esse, Colomanum ex uxore Normanna post annum 1108 filiolo auctum esse et hunc ipsum anno 1112 mortuum esse.”

Nézzük meg részletesebben miről is van szó. Elsőként felmerül a kérdés, hogy miért nem írta ki semelyik szerző sem a László nevet? Még ha külön forrásból dolgoztak is, ezt akkor is könnyedén kikövetkeztethették volna a korábbi mondatokból, hiszen Istvánon kívül nem lehetett más a fiú – már ha valóban csak két gyermeke született 1112-ig Kálmánnak. Szintén nem világos, hogy miért oldották volna fel a szerzők, másolók az N. betűt önkényesen Nikolausra, amikor pontosan tudták, hogy az a Nomen szó rövidítését jelenti.

Más is utal azonban arra, hogy N. nem lehetett László. Kálmán egy 1108-as oklevelének szóhasználata alapján, a királynak akkor már csak egyetlen fia volt életben, aki nem lehetett más, mint a későbbi II. István.²⁴ Ez alapján László legkésőbb 1108-ban már nem élt, és az 1112-ben elhunyt N. nem rejthette László nevét, hanem egy olyan harmadik fiúnak kellett lennie, aki 1108 és 1112 között született.

Sőt, László halálának legkésőbbi időpontja még tovább szűkíthető az alábbiak alapján 1105-re: A Képes Krónika Kálmán fiainak születésekor Lászlót említi elsőnek,²⁵ és Istvánt másodiknak. Mivel az idősebb fiút, a trónörököszt volt szokás elsőként megemlíteni, ezért legkésőbb 1105-ben, II. István koronázásakor László már halott kellett, hogy legyen.

N, mint Nikolaus?

Már szó volt róla, hogy Bonfini 1495-ös művében az N. helyén Nikolaus-t ír. Tudjuk azt is, hogy nem a humanista szerzőkre olykor jellemző „történet színezés” volt ennek az oka, mert már a Bonfini előtt évtizedekkel, 1431-ben készült Csepregy-kódex²⁶ is – amit csupán 18. századi másolatból ismerünk – a Nikolaus nevet használta.²⁷ Mivel az előző fejezet alapján tudjuk, hogy nem Lászlót jelöli az N., hanem esetleg a Nicolaus nevet, nincs semmi okunk feltételezni, hogy az ne Kálmánnak az 1108 és 1112 között elhunyt, így nevezett fiát jelölje.

Az orosz második feleség

Miután a 14. századi krónika kompozíció tényként közli, hogy Kálmán N. – Csepregy-kódexben Nikolaus – fia 1112-ben meghalt, a következő mondatban azzal folytatják, hogy a király Oroszországból vette második feleségét. Bár Wertner ezt úgy értelmezi, hogy a második mondat az elsőből következik, és kronológiát jelöl, de maga is jelzi bizonytalanságát ezzel kapcsolatban: „Ha Turóczt jól értem, szerinte Kálmán második nősülése 1112-ben, fiának halála után, ment végbe.”²⁸

Nem véletlen Wertner bizonytalansága, mert az is elképzelhető, hogy ez a mondat azért került a fiú említése mellé, mert a szerző eredetileg ezzel kívánta jelezni, hogy ő az orosz feleségtől származott. Évszázadokkal későbbre ez a logikai kapocs vagy torzulhatott, vagy a későbbi szerzők más támpont híján hallgatással mellőzték, hogy ők sem tudgyják: Nikolaus melyik feleség gyermeke volt. Érdemes ezen a ponton megnézni, Bonfini szövegét. A reneszánsz szerző sorai ugyanis nem a 14. századi krónika kompozíció sorait másolják. Lehetetlen természetesen az elveszett, ismeretlen krónikák miatt a másolatok nyomát pontosan követni, de úgy tűnik, hogy Bonfini itt legalább egy – vagy több – olyan szövegrészt használt a művéhez, amiben

²⁴ WERTNER 1892. 227–228.

²⁵ Köszönettel tartozom Báling Péternek, hogy felhívta erre a figyelmemet

²⁶ KERTÉSZ 2016. 483.

²⁷ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Ed.: Alexander Domanovszky. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum.* Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapest, (1937) 1999. I. 217–505. 232. 429. Domanovszky V3-mal jelöli a Csepregy-kódex eltéréseit. Köszönöm Halmágyi Miklósnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

²⁸ WERTNER 1892. 224.

nemcsak a Nikolaus név szerepelt, hanem más szempontból is eltért a szövege az előbb említett többi szövegtől. Bonfini ezt írja:

„Amikor Álmos a Bakony vidékére ment velük vadászni, gyanút fogott ezekre a kémekre, titkon megszökött, és elment Passauba, hogy mint előbb, most is az alemannoktól kérjen segítséget. Azt mondják, e szökés idején Miklóst, Kálmán fiát, elragadta a korai halál, ami a megváltás ezer fölötti száztizenketedik esztendejében történt. **Hitvесе valamivel előbb halt meg, kinek elvesztését nehezen viselte; aztán másik feleséget vett**, a ruténok királyának a lányát, akivel azonban nem volt szerencséje. Mert házasságtörésen kapta, elkergette, és nehogy valami kegyetlenséget kövessenek el ellene, megelégedve az elűzéssel, visszaküldte a szüleihez. Ez a házasságtörésből Boricsot szülte, akitől később, mint mondják, a másik Kálmán született. A Miklós halálát követő évben Álmos miatt háború tört ki Kálmán és ötödik Henrik között.”

(Kulcsár Péter fordítása)

Két jelentős különbség a korábbi szövegekhez képest, hogy itt megtudjuk azt, hogy az első feleség röviddel előbb halt meg, mint a fia, illetve, hogy Kálmán első feleségének halála után igen búslakodott – ez később, a numizmatikai bizonyítékoknál lesz fontos. Bizonyosak nem lehetünk benne, de Bonfini írása alapján joggal feltételezhetjük, hogy létezett olyan krónika, amelyik Kálmán első feleségének haláláról kissé részletesebben írt, és a humanista író ebből merített, míg ez a többi ismert szövegből kimaradt.

A fentiek ismeretében két eseménysor lehetséges csak:

A. Régi teóriával szinkronba hozható:

László 1101-1105 között meghalt. Busilla 1108 és 1111 között szülte Nikolaust. Busilla 1111 körül meghalt, majd röviddel utána – azaz maximum egy évvel számolva - 1112-ben követte őt harmadik fia, Nikolaus. Ezután Kálmán rögtön, 1112-ben elvette második, orosz feleségét, akit 1113 körül eltaszította.

B. Új teóriával szinkronba hozható:

Busilla 1101–1103 között meghalt, majd röviddel utána – azaz maximum egy évvel számolva – László 1101-1104 között meghalt. Ezután Kálmán 1104-ben elvette második, orosz feleségét. Tőle született fia Nicolaus 1112-ben meghalt, feleségét pedig 1113 körül eltaszította.

Mivel a tanulmány többi része az új teóriát valószínűsíti, nézzük meg, hogy mi okozhatta a krónikaszövegek alakulását ebben az esetben?

Feltételezésem szerint Bonfini ismeretlen, és talán a szöveg egy másik részéből beemelt forrása Kálmán első és szeretett felesége, Busilla, és fia László 1101-es vagy 1102-es haláláról szól. Itt a feleség kicsit hamarabb halt meg, mint a fia: Lásd: **„Hitvесе valamivel előbb halt meg, kinek elvesztését nehezen viselte...”** Az ikerszülés a középkori körülmények között fokozott veszéllyel járt, és nem lenne meglepő, ha az anya pár héttel a szülés után meghalt volna, akárcsak kicsivel később az ikerpár egyik tagja. Bonfini forrása azt is helyesen tünteti fel, hogy ezután Kálmán orosz királynét hozatott. (Predslávát 1104-ben). Lásd: **„...aztán másik feleséget vett, a ruténok királyának a lányát”.**

A félreértések okozója egyszerűen az lehetett, hogy Kálmán mindkét fia, László és Nicolaus gyermekként haltak meg és az évszázadok során a középkori krónikáírók számára is összekeveredett a különböző anyák, és gyermekek személye, főleg úgy, hogy a korábbi gyermekek sorsáról nem szólt a krónika. Bonfini forrása – vagy maga Bonfini – tehát jól írta

le az 1101-1102-es eseményeket, de azokat az 1112-es halálessettel összekeverte. Ennek a kavarodásnak a folyamatát a krónikaszövegek teljes ismerete nélkül nehéz lenne pontosan rekonstruálni. Lehetséges, hogy máshonnan lett tévedésből átemelve az idézett mondat az 1112-es eseményekhez, a halott fiúk összekeveredése miatt, de az is lehetséges, hogy eredetileg is az 1112-es évnél volt megemlítve a halott fiú származását magyarázva, csak éppen nem egyértelműen.

Végezetül nem perdöntő ugyan, de érdemes megemlíteni, hogy a Nikolaus névhasználat az Árpád-házban teljesen egyedülállónak számított, és az eredetét indokoltabb a kijevei Ruszban keresni, ahol Font Márta kutatása szerint az a leggyakoribb keresztény nevek között volt²⁹ – talán Szent Miklós kultuszának köszönhetően. Ez az új teóriát támasztja alá, ugyanis ebben Nicolaus anyja, mint az orosz királyné szerepel.

Szintén e feltételezés mellett szól, hogy Busilla és László teljesen eltűnnek a magyar krónikákból 1101 után. Az új teória dátumait támogatja számos nemzeteken és korokon átívelő szakember véleménye. Már a 19. sz. elején Spányik Glicér szerint is László kisdéd korában – „infante” – halt meg.³⁰ Nemcsak a korai magyar történetírás, hanem Holtzmann is azt írja, hogy bizonyosan a század első éveiben halt meg a királyné,³¹ és Kosztolnyik is 1101 körüli időpontot köt a halálához.³² Pierre Aubé ettől csupán egy évvel tér el, és az 1102-es évet jelöli meg.³³ Az egyetlen ok, amiért Busilla halálának itthon elfogadott idejét 1110 körülre teszik az az,³⁴ hogy csak így védhető Wertner elmélete.

(A korábban már idézettekén kívül az újabb külföldi történeti munkák nem sok hozzáadott információval szolgálnak a királyné nevének eredetével, vagy halálának idejével kapcsolatban, ezért nem is lehet érdemben azokra támaszkodni. Cantarella mindenesetre elfogadja a Busilla nevet³⁵, Hubert Houben II. Roger családfáján nem tünteti azt fel, de a királyné halálát 1107 előttre teszi - ami szintén ellentmond Wertner elméletének.³⁶ Forrásokat azonban egyik sem jelöl, így nem tudhatjuk, hogy milyen munkákra hagyatkoznak.)

Az elméletem az összes fentebb felsorolt ellentmondást feloldja:

László és Busilla 1101-ben, vagy 1102-ben haltak meg, így lehetséges az, hogy eltűntek a krónikákból. Így lehetséges az is, hogy Istvánt koronázta meg apja 1105-ben, és, hogy 1108-ban csak egy gyerekről ír az oklevele. Ezért van, hogy az 1104-ben elvett feleségétől, Predslávától 1108 és 1112 között gyereke született, Nikolaus néven.

2.

M. K. Юпачов is elismeri – aki egyébként Wertner teóriájának elkötelezett híve –, hogy érthetetlen Álmos és Predsláva lányának 1104-es házassága.³⁷

²⁹ FONT 2012. 110.

³⁰ SPÁNYIK 1844 140.

³¹ HOLTZMANN 1963 159.o.

³² KOSZTOLNYIK 2006 – Christopher Mielke: No country for old women, 2010

³³ PIERRE AUBÉ 2002 – köszönettel tartozom a cikk lektorának az információért

³⁴ Makk Ferenc Busilla halált 1110 körülre, Lászlót 1112-re teszi, míg Zsoldos Attila szerint Busilla(akit nem nevez nevén) 1112 előtt, László 1112-ben halt meg.

³⁵ CANTARELLA 2020 19.

³⁶ HOUBEN 2002. -2. Table

³⁷ ЮПАЧОВ 2018. 164.

II. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem lánya inkább Kálmánhoz volt rangban méltó. Vlagyimir Monomakhosz 1112-ben, az orosz krónika állítólagos házassági évében ugyan szintén jelentős hatalmi tényező volt, de még nem volt nagyfejedelem. Vajon mennyire életszerű, hogy Álmosnak jutott a nagyfejedelem, II. Szvjatopolk lánya, míg Kálmánnak Vlagyimiré? Főleg annak tükrében, hogy a későbbiekben mindig II. Szvjatopolk került Kálmánnal erős szövetségi viszonyba.

Ha valóban Álmos és nem Kálmán lett volna Predsláva férje, akkor III. Boleszláv sógoraként és II. Szvjatopolk vejeként a Kálmánnal való trónharcai alkalmával őt segítették volna. Ezzel szemben Boleszláv és II. Szvjatopolk is minden esetben Kálmán pártjára került. Az ezzel kapcsolatos nyilvánvaló ellentmondásokat vagy nem tudja Wertner elmélete megmagyarázni, vagy véleményem szerint erőltetett magyarázatok születtek csak, aminek bizonyára az az oka, hogy Álmos és Predsláva házassága a támogatott teória egyik fontos támasztéka, ezért valamit kezdeni kellett vele. M. K. Юпачов, *Oroszország nyugati határain* című átfogó munkájában sorra vesz számos ilyen esetet, ezért mivel nem vállalkozhatok arra, hogy az összes említett ellentmondással kapcsolatos magyarázatot idézzem, ebből az összefoglaló munkából mutatok be néhányat:

a, „Predsláva feleségül vétele nyilvánvalóan nem igazolta Álmos reményeit, hogy katonai támogatást kap Oroszországtól. Legalábbis a források erről hallgatnak.”³⁸

b, „Csak találgatni lehet, hogy II. Szvjatopolk miért utasította el Álmos segítségét. Valószínűleg, ahogy Makk F. állítja, a kijevi fejedelem nem akarta tönkre tenni a Kálmánnal kötött szilárd szövetséget, amely kiállta az idő próbáját.”³⁹

c, „Figyelemre méltó az a tény, hogy III. Boleszláv ezúttal elutasította sógora támogatását, és határozottan Kálmán oldalára állt. Nyilvánvalóan a Zbigniew-vel folytatott hosszú évekig tartó küzdelem meggyőzte a lengyel királyt arról, hogy az ország egységének fenntartása erősebb a rokoni kötelékeknél.”⁴⁰

d, „Mályusz Elemér véleménye szerint Álmos kudarca abból adódott, hogy Kálmán előnyt szerzett azzal, hogy eltávolította tőle Boleszláv herceget. Ennek köszönhetően testvére olyan helyzetbe került, hogy az egyetlen kiút számára a királynak való alávetés maradt.”⁴¹

e, „Természetesen igazuk van a magyar történészeknek, Paulernek és Györffynek, akik III. Boleszláv Magyarországhoz való viszonyának hirtelen fordulatát, azaz a sógora, Álmos segítségének megtagadását és a törvényes király, Kálmán határozott támogatását elsősorban a politikai helyzet hasonlóságával magyarázzák Lengyelországban és Magyarországon abban az időben.”⁴²

Amint látjuk, Álmosnak II. Szvjatopolkkal és III. Boleszlávval való állítólagos rokonsága szembetűnő ellentmondásokhoz vezet. Olyannyira, hogy mindkét „rokonnál”, pont az ellenkezője történt annak, mint amit Álmos és Predsláva házassága indokolt volna, és e helyett Kálmán és Predsláva házasságát valószínűsítik. A magyarázatok jellemzően megállnak ott, hogy a külföldi fejedelmek a rokoni kapcsolataik ellenére politikai okokból a királyt támogatták. Ezek

³⁸ Юпачов 2018 168.

³⁹ Юпачов 2018 169.

⁴⁰ Юпачов 2018 189.

⁴¹ Юпачов 2018 173.

⁴² Юпачов 2018 176.

azonban látható módon csak kényszerszülte magyarázatok, és a történelmi események nyilvánvalóan ellentmondanak Wertner elméletének.

Az elméletem feloldja az ellentmondásokat: Kálmán és II. Szyjatoszláv 1104-ben házassággal pecsételte meg szövetségét, és Predszláva lett a magyar király felesége, III. Boleszláv pedig a sógora.

3.

Álmosnak többször is menekülnie kellett bátyja haragja elől, és ilyenkor mindig Németországba vezetett az útja. Már 1106-ban Passauba ment, 1107-ben, vagy 1108-ban pedig V. Henrik császárhoz, és onnan próbált segítséget kérni Kálmán ellen. Ez felveti a lehetőségét, hogy Álmos feleséget, és ezáltal szövetséget is kelet helyett a Német-római Császárság irányában keresett.

Álmos 1104-es szláv házasságának némileg az is ellentmond, hogy mindkét lányának német eredetű nevet adott: Adelheid és Hedvig. Itt az Adelheid név kapcsán egy hosszabb kitérőt kell tenni. Elképzelhető, hogy Álmos lánya a nevét német anyja után kapta. Régóta ismertek azok a regensburgi grófsághoz kötődő források, amelyek egy 12. század elején élt magyar királynét, Steflingi Adelheidet emlegetnek. Kizárásos alapon öt korábban II. István lehetséges feleségeként azonosították a történészek, ám erről semmilyen magyar forrás nem szól, és az is igen furcsa lenne, ha a koronázott fiatal István egy nála idősebb, és ráadásul rangon aluli – grófi – nővel házasodott volna. Az újabb kutatás ezt a nézetet el is veti, és más lehetséges király híján a német forrásokat kétségekkel kénytelen kezelni. Álmosnak azonban az új elméletem szerint nem Predszláva volt a felesége! Érdemes megvizsgálni azt a lehetőséget, hogy Álmos a német Steflingi Adelheid férje volt. Tudjuk, hogy egy hosszabb békés időszak után Kálmán és Álmos viszonya akkor mérgesedett el újra, amikor Kálmán megkoronázta fiát, Istvánt. Álmos számára ekkor nyilvánvalóvá vált saját politikai helyzetének hosszútávú instabilitása, és a koronázás után egy évvel, már Passauban találjuk, ami a regensburgi várgrófságban, az arra vezető úton található. Ekkor, 1106-ban Kálmán már két éve Predszláva férje, és ezáltal a keleti szövetséget tudhatja maga mögött. Álmos útja nyugatra tehát logikus manőver a herceg részéről, hogy feleséget, szövetségest találjon Kálmán legyőzéséhez, és megszerezze a szerinte neki járó trónt. Ekkor egy olyan politikai helyzet alakul ki, amire több példa is akad az Árpád-kori történelemben: Egy külföldi, gazdag, hatalommal bíró, de nem királyi család a reménybeli harcos trónkövetelő magyar királyhoz adja lányát. (Ez a stratégia érvényesült a merániai, és a velencei Morosini családok esetében később II. András, és III. András idején.) Álmos akár meggyőződésből, akár taktikából királynak titulálhatta magát a regensburgi grófságban, így nem csodálkozhatunk azon, hogy Adelheid esetében a német hagyományban is királynéről írnak a források. (Martell Károly még okleveleket is bocsátott ki királyként III. András uralkodása idején.) Ha a német forrás hitelességét elfogadjuk, akkor csakis Álmos lehetett Adelheid férje. Az ezt alátámasztó forrásokról Csákö Judit ír részletesen.⁴³A több, egymással összhangban álló, és konkrétumokat is felsorakoztató szál már önmagában is azt sugallja, hogy nem csak holmi családi mondáról van szó. Eddig azonban érthető módon mégsem lehetett teljességgel hitelt adni neki, mert nem volt hozzá társítható magyar uralkodó.

⁴³ CSÁKÓ 2021. 55–57.

Ha tehát figyelembe vesszük Álmos német orientációját, német útjait – pont a regensburgi grófság fele –, gyerekeinek német neveit, akkor talán érthetőbbé válik a helyzet.

Álmos érthető okokból nyugat fele tájékozódik, és onnan remél segítséget. Lehetséges, hogy 1106 körül Steflingi Adelheidet veszi el.

4.

M. K. Юпачов hívja fel a figyelmet az alábbi ellentmondásra: Istvánffy Miklós (1538–1615) egyértelműen szól arról, hogy Kálmán idején jelent meg Magyarországon az orosz királyi testőrség („Rutheni Regiae Majestatis”), akik Lodomériából, és Halicsból érkeztek, és ami Kálmán házasságával függött össze. Kristó Gyula is ezen a véleményen van.⁴⁴ Viszont 1112-ben, amikor Kálmán elvette Eufémiát, annak apja még csak Perejaszlavban volt fejedelem. Nem úgy, mint Predszláva apja, II. Szvjatopolk. M. K. Юпачов elismeri, hogy erre az ellentmondásra nem lehet források által választ adni, ezért úgy gondolja, hogy Istvánffy összekeverhette a különböző korokat.⁴⁵

Szintén M. K. Юпачов írja: „Mivel Kálmán fiának, II. Istvánnak a neve szerepel a Ruszi marca (marchia Ruthenorum) forrásaiban, felmerül a kísértés, hogy ennek a területi egységnek a középkori Magyarországon való megjelenését a ruszok tömeges áttelepülésével magyarázzuk a határ menti magyar területekre, ami Eufémia Vlagyimirovna és Kálmán házasságával függött össze.”⁴⁶ Ezzel kapcsolatban azonban az orosz történész skeptikus: „Ezzel összefüggésben túlzásnak tűnik azt állítani, hogy Eufémia Vlagyimirovna házassága az orosz lakosság migrációs hullámát váltotta ki a Kárpátokon át Magyarország északkeleti peremvidékére. Eufémia magyar királynéként töltött ideje (1112–1113/1114) túl rövid volt ahhoz, hogy elősegítse egy egész terület betelepítését idegen bevándorlókkal.”

Természetesen ez az ellentmondás nem áll fenn, ha az 1104-es dátumot fogadjuk el helyesen Kálmán házasságához, mert így volt idő az oroszok benépesedéséhez. Kálmán udvarába valóban érkezhetek az említett területekről, mert azok Predszláva apjának területei volt, és nem Vlagyimiré. Idő is volt betelepüdniük az oroszoknak, mert a házasság 1104-ben és nem 1112-ben történt.

5.

Kálmán II. Szvjatopolkkal kötött, és házassággal megerősített szövetsége az 1104-es évben különösen indokolt volt. Kálmán szintén 1104-ben lépett szövetségre Bizánccal, és adta Szent László leányát, Piroskát, férjhez II. Ioánnész bizánci császárhoz, I. Alexiosz császár legidősebb fiához. Ebben a szövetségben bízva 1105-ben nyugodtan megtámadhatta Dalmáciát, amit sikerrel meg is tett. II. Szvjatopolk számára szintén ekkor lehetett fontos egy erős szövetséggel biztosítani hatalmát, mert 1103-ban indította hadjáratait a félelmetes kunok ellen.

Bárány Attila szerint 1105–1106 táján Kálmán már nem állt szövetségben a normannokkal,⁴⁷ ami egybecseng azzal, hogy az 1104-es második házassága után természetesen már nem Busilla normann dinasztijával, hanem a ruszokkal és a bizánciakkal szövetkezett.

⁴⁴ KRISTÓ 1983. 200.

⁴⁵ Юпачов 2018. 206.

⁴⁶ Юпачов 2018. 206.

⁴⁷ BÁRÁNY 2023. 63.

Kálmán szövetségkötése és az időzítése alátámasztja egy kölcsönösen előnyös 1104-es esküvő időpontját.

6.

Kálmán második házasságkötése életszerűnek tűnik, ha azt fogadjuk el, hogy az Busilla 1102-es halála után két évvel, 1104-ben történt. A feleség kiválasztását ritkán kapkodták el, jól megfontolták a királyok, de hosszú évekig sem halogatták azt ok nélkül. A két év mondhatni átlagos, szokványos idő volt két házasságkötés között.

Az 1112-es házassági év azonban az események kevésbé valószínű, véleményem szerint túlságosan turbulensnek tűnő sorát feltételezi. Wertner elmélete alapján Kálmán fia, László halála, a feleség kiválasztása, diplomáciai előkészítése, Eufémia megérkezése, teherbeesése, és hazaküldése egy-másfél év alatt kellet, hogy megtörténjen. Nem elképzelhetetlen ugyan, de némi fantáziát igényel, hogy egy tizenhárom év körüli, tapasztalatlan lány egy új országban, annak királya mellett szinte azonnal szerető után nézzen, majd szinte azonnal teherbe is essen.

Talán csak véletlen egybeesés, de tény, hogy Kálmán feleségének 1113-1114 körüli eltaszítása egybeesik II. Szvjatopolk 1113-as halálával. Ha Predszláva volt Kálmán hűtlen felesége, érthető, hogy csak akkor taszította el magától a király, amikor ezzel már nem veszélyeztette apósa, II. Szvjatopolk haragját.

Számos probléma akad tehát Wertner teóriájával. Ezzel szemben az új teória mindössze két feltétel teljesülése esetén megmagyarázza az összes fenti ellentmondást.

1. Elfogadjuk, hogy a Lavrentjev-kódexben a „királyfi” szó vagy egy apróbb elírás eredménye a „király” szó helyett, vagy esetleg elfogadjuk Engel János elméletét, miszerint eredetileg Kálmán fiának ígérhették a hercegnőt.⁴⁸ Ezt azért is könnyedén megtehetjük, mert a Wertner előtti, széleskörben elfogadott, uralkodó elmélet részeként ez minden tudós előtt ismert volt, és komoly kifogást mégsem jelentett.
2. Az Ipatjev-kódexben a szerző vagy egyszerűen hibázott, vagy, ami érdekesebb magyarázat lehet: összekeverte Predszlávát Vlagyimir Monomakhosz lányával, Eufémiával (cca.1099–1139). Ez különösen akkor elképzelhető, ha Predszláva másik neve Eufémia volt. A kijevi Ruszban megszokott volt a kettős névadás a 12. században, és a szláv név mellett egy keresztény nevet is használhattak.⁴⁹ De az is elképzelhető, hogy Magyarországon kapott a hercegnő egy másik, ismerősebb, könnyebben kiejthető nevet. Ráadásul talán az Eufémia név választása sem a véletlen műve, ugyanis jelentéstartalmilag igen közel áll a Predszláva és az Eufémia. A Predszláva jelentése: „dicsőség előtt”, „akit a dicsőség megelőz”. Az Eufémia jelentése: „jó hírű”, „dicső”.

Mi történhetett tehát? Az Ipatjev-kódex tudott a Kálmán udvarából eltaszított, ruszbeli Eufémia nevű hercegnőről, de az idők távlatából azt gondolta, hogy ő Vlagyimir fejedelem ugyanolyan nevű lánya volt. Ez megmagyarázná azt is, hogy az 1112-es évet honnan merítette. Azt ugyanis tudhatta más forrásokból, hogy 1113-1114 körül már a kijevi udvarban volt Eufémia

⁴⁸ WERTNER 1892. 250.

⁴⁹ FONT 2012. 111–112.

(korábban Predszláva) terhesen. Azt is tudhatta, hogy Vlagyimirnak volt egy Eufémia nevű lánya, ezért őt sejtette a krónikás Kálmán volt felesége mögött. Mivel tudta, hogy Vlagyimir lánya 1099 körül született, és azt hitte, hogy 1113 körül ő tért vissza állapotosan a kijevi Ruszba, csakis úgy számolhatott, hogy 1112-ben, éppen csak a termékeny kor elérésekor, tizenhárom éves korában kellett Magyarországra mennie. Beszédes, hogy míg a Lavrentjev-kódex bejegyzése az 1104-es év mellett a hónapot és a napot is feltüntette a király házasságánál, az Ipatjev-kódex szerzője ezt nem tudta megtenni, hiszen az évet is talán csak becsülni tudta, ezért is hiányozhat a többi adat.

Jómagam nem vállalkozhatok arra, hogy az orosz krónikák szövegeinek eredetét vizsgáljam, ezért itt csak egy gondolatébresztő megjegyzést teszek, hátha másnak segítségére lesz: Font Márta szerint az Ipatjev-kódex tartalmaz olyan adatokat, amelyek a Lavrentjev-kódexből hiányzanak, és ezek közül az egyik az Eufémiát megemlítő bejegyzés.⁵⁰

KÁLMÁN CSALÁDJÁNAK UTÓTÖRTÉNETE

Szólni kell arról is, hogy semmi sem bizonyítja azt, hogy Vlagyimir lánya lett volna Borisz anyja – sőt, ennek ellenkezője valószínűsíthető, ha megvizsgáljuk Kálmán családjának utótörténetét. A források Eufémiának csak az 1138-as halálhírét közlik, egyébként hallgatnak.⁵¹

Már önmagában az is gyanúra adhat okot, hogy az állapotos királyné eltaszítása nem vont maga után sem akkor, sem később semmiféle retorziót az apa, az időközben nagyfejedelemmé vált Vlagyimir Monomah részéről, holott ez lett volna ilyenkor a szokásos „eljárás”.⁵² Magától értetődőnek tűnik, hogy Vlagyimirnak támogatnia, vagy használnia kellett volna fiú unokáját a politikai manőverei során. A cseh Maksymilian Ernest Gumpłowicz (1864–1897) egyenesen úgy érvel, hogy ha Borisz anyja Eufémia lett volna, akkor ő még gyermekkorában megnősül, és a galíciai trónra tiltetik.⁵³ Mindenesetre semmi biztos nyoma annak, hogy Vlagyimir, vagy halála után az ő utóda bármilyen segítséget adott volna Borisz későbbi harcaihoz, mint ahogy arra sem, hogy saját politikai céljaikra használták volna őt. Font Márta ugyan feltételes módon beszél arról, hogy Andrejtől, Borisz nagybátyjától érkezhettek csapatok hozzá a Sajó menti csata előtt, de ha így is volt, arra a II. Béla és a volhíniai fejedelemség ellentéte is okot adhatott.

Amikor Borisz, mint trónkövetelő feltűnik a krónikákban, III. Boleszlávnál keres és kap segítséget, hogy a magyar trónt megszerezze⁵⁴. Ez abban az esetben könnyen indokolható, ha tudjuk, hogy Predszláva(itthon Eufémia) volt az anyja, így Boleszlávhoz – bár nagynénje ekkor már nem élt – rokoni kapcsolat fűzte.

A Sajó menti csatában ezzel szemben II. Béla nyugati, osztrák segítséget kapott, nővére, Adelheid férje, III. Lipót révén, ami német kapcsolatokra utal.

Szintén árulkodó az, hogy 1138-ban II. Béla Jaropolk kijevi nagyfejedelemnek küldött segítséget, aki a régi elmélet szerint Borisz nagybátyja volt. Miért segítette volna II. Béla trónkövetelőjének családját? Kristó Gyula meg is jegyzi, hogy ezek szerint Borisz ekkor nem tartózkodott

⁵⁰ FONT 2006. 315.

⁵¹ „Ugyanabban az évben elhunyt Eufémia Vlagyimirovna, és eltemették Beresztovóban, a Szent Megváltó (Spas) templomában.” (PSRL, 1926–1928, I. kötet, 305. hasáb)

⁵² FONT 2022. 105.

⁵³ Юпачов 2018. 112.

⁵⁴ FONT 2022. 119.

rokonainál⁵⁵, ám még könnyebb elképzelni ezt a furcsa eseményt, ha Jaropolk valójában nem is volt a nagybátyja.

Források hiányában lehetetlen pontos képet kapnunk a belső harcoktól sem mentes rusz fejedelmek motivációiról, de az a kép azért világosan kirajzolódik, hogy Borisz nem volt Vlagyimir Monomah rokonságának s közelében sem, ami igen különös akkor, ha anyja tényleg Vlagyimir lánya volt – és akkor nem is szóltunk II. Béla előbb említett, Kijevnek nyújtott segítségéről. Ezzel szemben Lengyelországban, ahol Predsláva – Borisz valódi anyja – miatt Kálmán egykor jó kapcsolatban volt sógorával, III. Boleszlávval, Borisz kért és kapott is segítséget. Szintén nem lehet pontosan feltérképezni II. Béla nyugati kapcsolatainak alakulását, de Álmos fiaként, és feltételezésünk szerinti német származású anyján, Adelheiden keresztül nem meglepő az osztrák sógorága, és a Német-római császársággal való jó kapcsolata.

Végezetül e fejezetben leírtak ismeretében el lehet gondolkodni azon, hogy Kálmán feleségének máig sem tisztázott eltasztását mi indokolhatta, ám ezek inkább csak a találgatások bizonytalan – de nem feltétlenül haszontalan – kategóriájába tartoznak:

Kálmán 1113 körül már betegeskedett, és nem akarta az esélyét sem megadni, hogy halála esetén trónviszály törjön ki István, és a rusz származású másik, esetleges fiúgyermek között. Nem akart még egy olyan testvérharcot, mint ami ő és Álmos között dúlt. Talán kapóra jött neki II. Szvjatopolk szövetségesének a halála, és Predsláva hazaküldésével így nem kockáztatta az esetleges megtorlást sem. Vlagyimir Monomah még örülhetett is annak, hogy nem nevelkedik egy erős királyságban egy olyan herceg, aki egyszer az ő dinasztiáját veszélyezteti majd.

Annyi bizonyos, hogy Kálmán az 1113 utáni érméin az István nevet kezdte el feltüntetni több különböző variációban – STE, STEPHANUS, CEHANUS, TEPLANUS(?) –, ami egyszerre lehet Szent Istvánnak és fiának egymástól sem független népszerűsítése. 1113 után dönt Álmos és Béla megvakításáról is. Ezek együttesen arról árulkodnak, hogy Kálmán betegeskedése miatt mindent megpróbált megtenni, hogy fia zökkenőmentesen örökölhessen a trónját, és ennek része volt a gyermeket váró Predsláva eltasztása is. Természetesen ezzel párhuzamosan elképzelhető, hogy valóban kételkedett Predsláva hűségében, ezért biztosra akart menni, és fiának mindenáron biztosítani akarta az egyeduratságot.

NUMIZMATIKAI VIZSGÁLAT

Az előző fejezet eredményei arra engednek következtetni, hogy Kálmán felesége, akit Busillának hívtak 1101 és 1104, László nevű gyermeke 1101 és 1105 között halt meg. Szerencsénkre ezeket a feltételezéseket alátámasztják, sőt pontosítják numizmatikai bizonyítékok is. (A H35 érmét a könyvemben még 1111 körülire kelteztem, elfogadva a szakma által megjelölt időpontot Kálmán családtagjainak halálával kapcsolatban.)

A H33a és H35 érme datálása

Két olyan érmeje is létezik Könyves Kálmánnak, amelyen a LABUHARE körirat szerepel: A H33 ritka köriratváltozata, amit Kovács László H33a-nak nevez⁵⁶ és a gyakoribb H35. A H33a átmérőben, súlyban, és érmeképében egy másik gyakori Kálmán verettel, a H33-mal

⁵⁵ FONT 2022. 121

⁵⁶ KOVÁCS 1997. 169.

megegyezik, csupán köriratában különbözik tőle⁵⁷ - ezt a típust csak a legújabb katalógusok, az Ezüstkönyv,⁵⁸ és az Opitz⁵⁹ tartalmazza. (Három szigla nélküli példány mellett két különböző sziglaváltozata is ismert.) Ezek alapján alighanem akkor készült, amikor a H33 is forgalomban volt, csak annál jóval kisebb példányszámban került kibocsátásra, mert már az előre kalkulált pénzkibocsátást követően készültek. Segítséget nyújt ennek a datálásához az a szerencsés körülmény, hogy Kovács László a régészeti leletek alapján Kálmán korai érméire vonatkozóan két megállapítást is tudott tenni: 1. A H31 Kálmán első verete. 2. Az ezt követő három veret a H38/H35/H33.⁶⁰ Az érmeképek vizsgálata is tökéletesen egybevág ezzel. Azt, hogy a H31 Kálmán nyitóérméje, sem Réthy, sem Huszár, sem Unger nem vonta kétségbe, és már csak méreténél fogva (17,5-19,5 mm átmérő) is magától értetődő. A H38 előlapján a belső kör motívuma a legkorábbi magyar érmeképek tradícióiból merít, amely egészen Szent Istvántól kezdve jellemző volt a hazai érmeképekre. (Az apró különbség, hogy a körben látható kereszt negyedeiben nem ékek, hanem vonalkák vannak.) A H33, a H33a, és a H35 esetében a középső körben látható kereszt motívumok helyezkednek el hasonló módon, és ebben különböznek Kálmán későbbi érméitől. A király összes érméjének ismeretében nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy ezek valóban az első érméi, ami Kovácsnak a leletek alapján tett megállapításával pontosan egybevág.

H33a

H33

H35

H38

H31

⁵⁷ KOVÁCS 1997. 169.

⁵⁸ LENGYEL 2018. 31.

⁵⁹ TÓTH 2018. 169.

⁶⁰ KOVÁCS 1997. 180.

Ezek után könnyedén datálhatjuk a vizsgált érméinket. Köztudott, hogy Szent László két évente újíttatta meg a vereteit, és Kálmán is ezt a hagyományt folytatva 1097-ben verte a H31-et. Az ezt követő időszakban, 1099–1103 között került kibocsátásra a H38, H33, H35. A H35-öt összeköti a H33a LABUHARE felirata a H33-mal, így azok bizonyára kronológiai szomszédok. Így aztán nyugodtan feltételezhetjük az érmék alábbi keltezését: H38-1099, H33-1101, H33a-1101/1102, H35-1103.

H38 az érmekép alapján az 1097-es nyitóérme utáni első érme (1099)

H33 és H35 (1101, 1103)

H33a érmeképében a H33, feliratában a H35 rokona, a kettő között elhelyezkedő ritka, különleges érme. (1101 második fele -1102)

Amennyiben az érmeképelemzés kevésbé megbízható módszerét nem használjuk, elképzelhető egy másik sorrend is, ahol a H38 nem az első, hanem az utolsó a három fő veret - H38, H33, H35 – közül. Szerencsére azonban létezik egy olyan érme, amiből egyértelműen kiderül, hogy a H38 időben megelőzi a H33-at, ugyanis egy H38 érme lapkáját használták fel egy H33 érme verésére, ami csakis úgy lehetséges, ha a H38 volt időben előbb. (A pénzverők a korábbi H38 előlapját kalapáccsal simára próbálták ütni, hogy aztán a H33 hátlapjának használják azt fel, ám maradtak árulkodó nyomok a hátlapon. – lásd az alábbi képen.)

H38 előlap

H33 hátlap

Ez a különleges érme nem csak megerősíti, hogy a H33 és H38 esetében kronológiai szomszédokról van szó, hanem a sorrendjüket is elárulja, ami az érmeképelemzéssel is egybevág. Így nyugodtan kijelenthető, hogy **az általunk vizsgált két érme, a H33a, és a H35 1101-1102, illetve 1103-ban készült.** Itt az ideje megnézni, hogy lehet-e összefüggés az eddig leírtak és az érmék körirata között?

Az érme feliratának feloldása

A két vizsgált érmefajtán minden kétséget kizáróan a LA/BU/HA/RE felirat található – ebben már a modern katalógusok, és numizmatikusok is bizonyosak. A H35 esetében ennek kiolvasása igényel ugyan némi gyakorlatot, de a H33a még a laikusok számára is egyértelművé teszi ezt. (Egyedül a H35-nél az Opitz katalógusában szerepel még H helyett N betű. Ez egy igen gyakori félreértés szinte a teljes Árpád-kori pénzverés során, és a H betű vízszintes vonalkájának ferdesége okozza.)

A felirat feloldására eddig egyetlen ismert kísérlet történt, ám azt érthető okokból semelyik szakember nem tartotta elfogadhatónak. Könyvének 1841. évi kiadásában, a 41. oldalon Rupp Jakab a mellett foglalt állást, hogy valójában a felirat a LUBANU betűket rejtí és a COLUMBANUS név hibás vagy torzított alakja. Ezt a feloldást nem fogadták el a következő generációk kutatói. Bár Kovács László egyéb megoldás híján elfogadhatónak tartja ezt a magyarázatot⁶¹, ám mindennek ellentmond, hogy a könyvében ő is a LABUHARE feliratot használja⁶². Rupp Jakab elmélete még az egyébként hibás olvasatot helyesnek feltételezve is gyenge lábakon áll, ugyanis indokolatlan mértékben eltér a COLUMBANUS a LUBANU szóalaktól. Hiányzik az elejéről a C, az O, a középeről az M, és a végéről az S betű, valamint a H-t is N-nek értelmezi. Ezért ezt az elméletet én sem tartom elfogadhatónak.

A rejtélyes felirat nem Kálmán nevét, hanem több szempontból is valamilyen egyedi, különleges eseményt kell, hogy rejtessen, amire az alábbi tények engednek következtetni:

a, Az összes Kálmán előtt uralkodó Árpád-házi érmén az előlapon csak a király neve szerepelt. Ezen nem. (Szent István rendhagyó „Lancea Regis”-érméjét leszámítva)

b, Egyik Kálmán előtt uralkodó Árpád-házi érme esetében sem találkozni olyan verettel, amin a felirat az egyik, az érmekép egy másik verettel azonos.

c, Egyik Kálmán előtt uralkodó Árpád-házi érme esetében sem találkozni olyan verettel, amin a REX felirattól hiányzik az X betű. (Bár a H33a esetében ez nem teljesen egyértelmű, a H35 esetében igen.)

A c, pont igényel némi magyarázatot, mert gyaníthatóan nem véletlen a király tituluszának megváltozása. Ezt az alábbi rövid kitérőben teszem meg.

Már Réthy László és Huszár Lajos is megtévesztően használja számos érme leírásában a RE olvasatot, és külön kezeli az utána következő keresztet, ami pedig valójában gyakran nemcsak a felirat kezdetét/végét jelző motívum, hanem egyúttal X betűként is szolgál. Így azt az RE-vel összeolvasva „kijön” a REX felirat. Ez is egy áruklodó jele a középkori pénzverők kreativitásának. Ennek a jelenségnek a kialakulását az alábbi ábrákon is megfigyelhetjük. István érméjén még külön van az X betű és a kereszt. Ez a megoldás egészen I. Gézáig így marad. (Salamon érméje annyiban más csak, hogy itt az X betűt a királyfigura keze és feje közé illesztették be, mert kihagyni nem lehetett természetesen.) Ld. 1/1. kép.

1/1. kép

⁶¹ Kovács 1997. 170.

⁶² Kovács 1997. 178.

Ezt követően az X és a kereszt kettős funkciójának kreatív „trükkje” Szent László érméin tűnik fel először, majd Kálmán érméin folytatódik. Ld. 1/2. kép

1/2. kép

Ezek után felmerülhet a gondolat, hogy a H35-ösön az RE felirat után látható úgynevezett mankóskereszt szárvégét is egy ilyen X-et jelképező keresztnek lássuk, ám itt láthatóan nem keresztről van szó, hanem egy vonalról és egy ékről, azaz egy mankóskeresztről, amit nem lehet X-nek értelmezni. Ld. 1/3. kép

1/3. kép

Ezt az is bizonyítja, hogyha megvizsgálunk egy, a H35-höz nagyon hasonló, mankóskeresztet használó érmét, a H38-at. A H38 esetén a CALMAN felirat a királyt jelöli, ezért szükséges utána a REX szó, és hiába követi az RE feliratot a mankóskereszt vége, az láthatóan nem helyettesíti az X-et, mert azt külön betűként, a keresztszár túloldalán feltüntették. Mindezt bemutatják a piros nyilak. Ez a H35 esetén hiányzik. Ld. 1/4. kép.

H38

H35

1/4. kép

Kálmán érméjét leszámítva mindössze egy RE feliratú érmét ismerünk. Nem meglepő módon azon is király helyett csak királyi családból való és kormányzói személy van feltüntetve. Ez az érme a H49, amelyet a II. Géza kiskorúsága alatt kormányzó Szerbiai Ilona, és később testvére, Beloš veretett. Erről később részletesebben lesz szó.

Az érme LA-BU-HA-RE betűinek feloldása

Ezek után nézzük meg egy olyan feloldását a köriratnak, amely minden korábbi megállapítással könnyedén összeegyeztethető.

Gyaníthatjuk, hogy az RE felirat nem királyt, de valamilyen királyi személyt jelöl. A leglogikusabb, szinte kézenfekvő az, hogy Kálmán közvetlen közelében, a családjában nézzünk szét, ahol valóban tálcán kínálja magát a megoldás. A mankóskereszt szárai négy részre tagolják a feliratot, így a szétválasztott négyszer két betű segít a felirat feloldásában. Kálmán egyik fiának, Lászlónak, és feleségének, a normann Hauteville-i Busillának a kezdőbetűi azonnal felismerhetők: LA = Ladislaus BU = Busilla HA = Hauteville RE = Regina (Regnum). Mivel a korábbiak alapján tudjuk, hogy az érmék abban az időszakban kerültek kibocsátásra, amikor feltételezésünk szerint Kálmán felesége, és fia meghalt, magától értetődőnek tűnik, hogy a feliratot ezekhez a tragikus eseményekhez kapcsolta a király. Korábban ehhez hasonló, valamilyen alkalom inspirálta éremképről nem tudunk. Olyanról sem, amin néhány betűs rövidítések jeleztek volna a neveket. Fontos kiemelni azonban, hogy ez nem azt jelenti, hogy a felirat feloldása helytelen, hanem csak azt, ami már eddig is bebizonyosodott: Kálmán kreatív, egyedi, úttörő módon indult el a pénzverése során. Későbbi hasonló példák már bőven rendelkezésre állnak az Árpád-korból, de már maga Kálmán is szolgált példákat saját későbbi érméivel.

Az 1/5. képen erre láthatunk példákat. A H47 érmén Kálmán a keresztek közé rejti el az „STE” rövidítést, ami mögött bizonyára a Szent István iránti kiemelt tisztelete figyelhető meg⁶³. Szintén Kálmán pénzverésének kreativitását jellemzi a H45, amely Szent István H1 érméjét utánozza le más névvel.⁶⁴

Később II. Géza anyja és nagybátyja, Ilona (Helena) és Beloš – az érmén H és B betű – kormányzása alatt kibocsátott H49 szintén nevek rövidítését rejti. Ráadásul ahogyan már szó volt róla, hasonlóan a H35-höz, mivel itt sem a király neve szerepel az érmén, ezért kivételesen itt sem a REX, hanem csak az RE feliratot látjuk.⁶⁵ III. Béla veretén, a H61-en minden fellelhető katalógus Réthy-től⁶⁶ egészen a Huszáron⁶⁷ át, az Opitzig⁶⁸ pontatlanul jelölte a köriratot. Az érmén a „(M)ONETA BELE REGIS” helyett a felirat „ELEK EGIS OH ET AR”, amiben két rövidítés is szerepel: Az „OH” az Ordo Hospitalis, az „AR” pedig az Alba Regia rövidítése.⁶⁹ Ez az érme III. Béla anyjának halála után, abból az alkalomból készült, hogy a király a székesfehérvári Johannita Lovagrend számára tett adománylevelében anyja birtokadományait megerősítette.

⁶³ SPIELMANN 2024. 26. Bár a rövidítés használatának bemutatása szempontjából nem lényeges, hogy Kálmáné, vagy II. Istváné a veret, a méret, ezüsttartalom, peremkialakítás és stílus alapján azt a könyvemben egyértelműen Kálmán alá sorolom.

⁶⁴ SPIELMANN 2024. 26. Ezen a felirat CEHANUS, sokkal ritkábban STEPHANUS – Itt Kálmán pénzén a CEHANUS felirat szerepel? Az mit jelent egyébként?

⁶⁵ SPIELMANN 2024. 41.

⁶⁶ RÉTHY 1899. 21.

⁶⁷ HUSZÁR 1979. 39.

⁶⁸ TÓTH CSABA 2018. 274.

⁶⁹ SPIELMANN 2024. 98.

De nem ez az egyetlen érme, amelyen egy uralkodót ért családi tragédia hatása tetten érhető. II. András H217-es korai érméjén Gertrúd női koronában, ideiglenes tumbája felett, valamint a pilisi ciszterci kolostor épülete a földfelszín alatti sematikus sírábrázolással látható.⁷⁰ Egy másik denáron IV. Béla mély fájdalmáról tanúskodhat az, hogy a gyors egymásutánban meghalt gyermekei, Béla herceg és Margit „portréja” került a H318 hátlapjára, míg az előlapon az Árpád-kori pénzverésben először Krisztus ábrája szerepel.⁷¹

H47

H49

H61

H217

H318

1/5. kép

⁷⁰ SPIELMANN 2024 147-151.

⁷¹ SPIELMANN 2024. 266. Valószínűleg ez vezetett ahhoz az addig példátlan esethez, hogy az előlapra Krisztus képe került, méghozzá úgy, hogy a már meglévő „UNGARIE” feliratból a sietség miatt „GARIE” lett.

Talán már ezen példák alapján is könnyen elképzelhető, hogy Kálmán egy olyan sorscsapásról, amely során elvesztette egyik fiát és feleségét, megemlékezett az adott évben vert érméjén. Ez hiánytalan és pontos magyarázatot ad nemcsak a nevek rövidítésére, hanem a REX feliratból hiányzó X betűre is. Ráadásul a LA/BU/HA/RE feliratot a kereszt szárai pontosan úgy osztják négy részre, hogy minden részben a két-két betű egyezik a rövidítendő szóval - LA = LAdislaus BU = BUzilla HA = HAuteville RE = REgina(Regnum). Ennyi egybeesés aligha lehet a véletlen műve, és jelenleg nem ismerünk más feloldási kísérletet.

Végezetül egy rövid kitérőt érdemes a Hauteville dinasztia jelölésének is szánni.

Bár a szakirodalom túlnyomó többségben a Hauteville szót használja még ma is a dinasztia jelölésére, felmerülhet a kérdés, hogy Kálmán érméjén a HA betűk által jelölt Hauteville-dinasztia a 11. században is használhatta-e ezt a nevet, mint az uralkodócsalád megjelölését, és ha igen, akkor nem a latinositott Altavilla szót kellett volna-e jelölnie Kálmánnak az érméjén.

Az első kérdésre egyértelmű igen a válasz, ugyanis a kortárs Malaterrai Gaufréd külön is szót ejt a Hauteville-dinasztiáról. Nemcsak a Hauteville-család őseinek hősi múltját idézi fel, hanem ír a Hauteville nevű faluról, ahonnan a dinasztia eredt, és még a Hauteville szó jelentéséről is.⁷²

Malaterrai Gaufréd művének ránk maradt másolatai azonban – latin szövegek lévén – a Hauteville nevet már a latinos Altavilla-ként használják. Hogy az eredeti szövegben Malaterrai Gaufréd a helységnév és a család nevének használatkor a Hauteville vagy az Altavilla szót használta-e, nem tudhatjuk biztosan, de az mindenképpen a Hauteville név általános használatát valószínűsíti, hogy Busilla apja, I. Roger és annak udvara, akikkel Kálmán követei a házasságot intézték, friss betelepülők voltak Szicíliában. Roger csak huszoneves korában hagyta el Normandiát, így nem lehet kétséges, hogy az anyanyelvét használta, és az is meglepő lenne, ha a szülőhelyét, és ezzel együtt a családja nevét nem az anyanyelvén, hanem latinul használta volna. Ezt megerősíti, hogy a kutatások alapján I. Roger és udvara nemcsak a normann törvényeket és szokásokat, hanem a nevüket és a francia nyelvet is magukkal hozták.⁷³ A szicíliai udvarnak még az 1160-as években, tehát jó hetven évvel Busilla házassága után is a francia volt a nyelve.⁷⁴ A francia nyelv hatása Hóman megállapítása szerint is kétségkívül Kálmán korában éreztette leginkább a hatását: „A legfontosabb mozzanat azonban az, hogy Kálmán felesége, Buzilla, is francia nő volt.” A királyné udvara tehát a francia nyelvet beszélte, és ennek hatására honosodtak meg itthon a h-s alakok.⁷⁵ Nagyon úgy tűnik tehát, hogy akárcsak most, a 11. században is a Hauteville volt az általánosan használt, és a dinasztiát jelölő név.

A H33a és a H35 kibocsátásának körülményei

Vajon mi alapján keltezzük a H33a érmét 1101-re vagy 1102-re? Ahogy láttuk, a gyakori H33 1101-ben került forgalomba, ami azt jelentette, hogy az általánosan elfogadott húsvéti pénzcserehez valamikor 1100 végén, 1101 elején el kellett kezdeni az érmetervezés folyamatát. Kálmán ikrei 1101-ben születtek, tehát vagy ezalatt, vagy ezután, az 1101-es kötelező pénzváltás után születtek meg. A kétéves pénzcsere periódus miatt 1102-ben is még a H33 forgott a piacon, ezért

⁷² TOUNTA 2013. 134.

⁷³ BURKHARDT – FOERSTER 2013. 14.

⁷⁴ LOUD 2013. 35.

⁷⁵ HÓMAN 1918. 7.

ha Kálmán meg akart emlékezni Busilla és László haláláról, egy kisebb mennyiségű érmét, az e miatt igen ritka H33a-t akár 1101 végén, akár 1102-ben kibocsáthatott. 1103-ban azonban már nem, hiszen akkor egy másik, nagy mennyiségű, új érmén, a H35-ön tüntette fel a LABUHARE feliratot.

A numizmatikai bizonyítékok alapján **Busilla és László 1101 és 1102 között**, tehát a szülést követően igen hamar **halhattak meg, ami egybevág Bonfini szövegével** és talán az ikerszülésbe belehalt anya, majd az egyik fia halála áll az érmék körirata mögött. Szintén Bonfini említi meg, hogy Kálmánt mélyen lesújtotta első felesége halála, amit a veretek már létükben is igazolnak.

ÖSSZEFOGLALÁS

Kálmán családja ellentmondásainak túlnyomó többségét egy új, Kálmán majd minden családtagjára kiterjedő elmélettel sikerült feloldani. Az elméletben szereplő személyek, nevek, születési, és halálozási dátumok összetett rendszerébe hézagmentesen beleilleszthető numizmatikai bizonyítékok nemcsak két korábban sikertelenül feloldott érme köriratának jelentését világítják meg, hanem pontosítják az elméletben szereplő dátumokat is. Ezzel évszázados tételek váltak megkérdőjelezhetővé Kálmán uralkodásával, de legfőképpen genealógiájával kapcsolatban, valamint egy tragikus végű ikerszülés okozta személyes dráma is felsejlik a történesek háttérében.

IRODALOM

AUBÉ, PIERRE (2002): *Ruggerio II.* Roma, Newton & Compton.

BÁLING PÉTER (2020): Könyves Kálmán életadatainak és püspöki hivatalának kérdései. In Thoroczkay Gábor (szerk.): *Püspökök, káptalanok, tizedek*. Pécs, Kronosz Kiadó. 147–179.

BÁRÁNY ATTILA (2023): Bizánc, Magyarország és a normannok a 12. század elején. In Ságghy Marianne – Robert G. Ousterhout (szerk.): *Piroska és a Pantokratőr: dinasztikus emlékezet, gyógyítás és örök élet a Komnénos-kori Bizáncban*. Budapest, HUNREN.

BURKHARDT, STEFAN – FOERSTER, THOMAS (2013): Tradition and Heritage: The Normans in the Transcultural Middle Ages. In Stefan Burckhardt – Thomas Foerster (ed.): *Norman Tradition and Transcultural Heritage. Exchange of Cultures in the “Norman” Peripheries of Medieval Europe*, Farnham, Ashgate. 1–18. p.

CANTARELLA, GLAUCO MARIA (2020): *Ruggero II.* Roma, Salerno Editrice.

CSÁKÓ JUDIT (2021): Adelheid magyar királyné. Néhány megjegyzés az Árpád-kori Magyarország külhoni elbeszélő forrásaihoz és az Árpádok genealógiájához. *Turul* 94. évf. 2. sz. 49–59.

FARKAS CSABA (2016): Magyar követek Szicíliában. (Könyves Kálmán szicíliai házassága és Roger gróf dinasztikus politikája). In Farkas Csaba – Lados Tamás – Ribi András – Uhrin Dorottya (szerk.): *Magister Historiae* II. (Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ben megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásából). Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 35–53.

FONT MÁRTIA (2006): Orosz őskronika. In Makk-Ferenc – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

FONT MÁRTA (2012): A Rusz fejedelmeinek névadási gyakorlata mint történeti forrás. In Kocsis Mihály – Majoros Henrietta (szerk.): *Legendák, kódexek, források*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szláv Intézet.

FONT MÁRTA (2022): *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Budapest, Balassi.

Gaufredi Malaterrae, De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis et Roberti Guiscardi Ducis fratris eius. Ernesto Pontieri (ed.): In G. Carducci – V. Fiorini (ed.): *Rerum Italicarum Scriptores* 2, V 1, Bologna-Citta di Castello, 1928. 3–108.

HODINKA ANTAL (1916): *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, MTA.

HOLTZMANN, WALTHER (1963): Maximilla Regina, soror Rogerii regis. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 19. évf. 149–167.

HOUBEN, HUBERT (2002): *Roger II of Sicily*, Cambridge, Cambridge University Press.

HÓMAN BÁLINT (1918): A magyar nép neve a középkori latinságban.: *Történelmi Szemle* 7.évf. 1–22.

HUSZÁR LAJOS (1979): *Münzkatalog Ungarn*. Budapest–München, Battenberg

ЮРАСОВ, М. К. (2018): *На Западных Рубежах Руси*, Санкт-Петербург «НАУКА»

KERTÉSZ BALÁZS (2016): A 14. századi magyarországi krónika-szerkesztmények utóélete a késő középkorban. *Századok* 150. év. 2. sz. 473–499.

KOSZTOLNYIK, Z. J. (2006): *The Dynastic Policy of the Árpáds Geza I to Emery (1074–1204)*. Texas A&M University.

KOVÁCS LÁSZLÓ (1997): *A kora Árpád-kori pénzverésről*. Budapest., Varia Archaeologica Hungarica.

KRISTÓ GYULA (1983): *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Magvető.

KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC (2000): *Az Árpádok. Királyok és fejedelmek*. Szeged, Szukits Könyvkiadó.

LENGYEL ANDRÁS (2019): *Ezüstkönyv I.*, Budapest, PTN.

MALATERRAI GAUFRÉD (2006): Roger calabriai és szicíliai gróf és fivére, Robert Guiscard herceg tettei. Ford. bev. jegyz. Thoroczkay Gábor, In Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 200–202.

LOUD, GRAHAM, ANTONY (2013): Norman Traditions in Southern Italy. In Stefan Burckhardt – Thomas Foerster (ed.): *Norman Tradition and Transcultural Heritage. Exchange of Cultures in the “Norman” Peripheries of Medieval Europe*, Farnham, Ashgate. 35–56.

RÉTHY LÁSZLÓ (1899): *Corpus nummorum Hungariae I*. 1899, Budapest, MTA.

SPÁNYIK, GLYCER (1844): *Historia Pragmatica Regni Hungariae*. Pest

SPIELMANN GÁBOR (2024a.): Egy érme vall arról, hogy Könyves Kálmán feleségét mégiscsak Busillának hívták. In *Napi történelmi forrás*. <https://ntf.hu/index.php/2024/04/07/egy-erme-vall-arrol-hogy-konyves-kalman-elso-feleseget-megiscsak-busillanak-hivtak/>

SPIELMANN GÁBOR (2024): *Árpád-kori érmék korrendje és megfejtései*. Budapest, Panem.

TOUNTA, ELENİ (2013): The Norman Conquerors between Epos and Chanson de Geste: The Perception of Identities in Cultural Flow. In Stefan Burckhardt – Thomas Foerster (ed.): *Norman Tradition and Transcultural Heritage. Exchange of Cultures in the “Norman” Peripheries of Medieval Europe*, Farnham, Ashgate. 125–147.

TÓTH CSABA (2018): *Az Árpád-kori pénzek katalógusa* I. Budapest., Opitz.

VAJAY SZABOLCS (1974): Az Árpád kor uralmi szimbolikája. In Horváth János, Székely György (szerk.): *Középkori kútőink kritikus kérdései*. Budapest, Akadémiai K.

WENZEL GUSZTÁV (1860-1874): *Árpád-kori új okmánytár*. I–XII. Pest–Bp. XI. 34.

WERTNER MÓR (1892): *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskereken, Pleitz. Fr. Pál,

ZSOLDOS ATTILA (2005): *Az Árpádok és asszonyaik*. Budapest., MTA Történettudományi Intézete.

VARGA VIRÁG

vargavirag1102@gmail.com

doktorjelölt (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai
Doktori Program)

IV. Béla egy hű bárója: Túrje nembeli Szentgróti Dénes pályafutása¹

A Loyal Baron of King Béla IV: The Carrier of Denis of Szentgrót
of the Túrje Kindred

ABSTRACT

In this paper, I examine the career of Denis of Szentgrót of the Túrje kindred in the first half of the 13th century. Denis was one of the most prominent members of the Túrje kindred and also one of the most important barons of King Béla IV (1235–1270). Firstly, I make genealogical comments on the family tree of the Túrje kindred. Then, I examine, on the basis of charters, the youth and military activities of Denis, who was brought up alongside Prince Béla – later King Béla IV – in a courtly environment. I analyse at depth the career of Denis and its path among the holders of high-ranking dignities. I have also drawn up a map of Denis' estates, and I have analysed the trends in his estate acquisitions. I also place Denis' career in the history of the kindred and briefly mention some other members of the kindred. Finally, I also draw some more general conclusions about the barons of Béla IV and the possibilities of launching a career at court.

KEYWORDS

Denis of Szentgrót of the Túrje kindred, Túrje kindred, Szentgróti family, King Béla IV (1235–1270), barons, court career

DOI 10.14232/belv.2026.2.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2026.2.3>

1

A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Varga Virág (2026): IV. Béla egy hű bárója: Türje nembeli Szentgróti Dénes pályafutása. *Belvedere Meridionale* 38. évf. 2. sz. pp 62-84.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Bár napjaink középkorkutatásában egy termékeny irányvonal a 13–14. századi főurak életrajzá-
nak publikálása,² mindezidáig nem látott napvilágot ilyen teljességre törekvő feldolgozás Türje
nembeli Szentgróti Dénes fia Dénesről. Pedig Dénes nemcsak *genus*ának, a Zala megyében
törzsbirtokos Türje nemzetségnek volt a legkiemelkedőbb világi pályafutással rendelkező és
egyszersmind a *genus* birtokállományának jelentős részét megalapozó tagja³ a 13. században,
hanem IV. Béla király (1235–1270) kormányzatának stabil bárója is volt haláláig, több évti-
zeden át viselve a legfontosabb országos, udvari és megyei tisztségeket. A Türjék közül sem
Dénes életét megelőzően, sem halála utána nem került ki egyetlen olyan nemzetségtag sem, aki
elért volna az övéhez mérhető világi pályafutást, és egyházi karrier tekintetében is csak egyetlen
nemzetségtagnak, az esztergomi érsekségig jutó Türje nembeli Joachim fia Fülöpnek sikerült
hasonló magasságokba törnie. Ez a tény önmagában véve is vizsgálatra érdemessé teszi Dénes
személyét, és felkínálja azt a kérdést is, hogy az ő esetében vajon mik voltak a karrier mozga-
tórugói és kulcspontjai.

Dénes pályafutásának egyes aspektusaival több – elsősorban genealógiai, archontológiai,
belpolitikai, külpolitikai és kormányzattörténeti vonatkozású – mű foglalkozott már, amelyeket
a tanulmány megfelelő pontjain fogok érinteni. A leghosszabb – egyébként mindössze kétolda-
las – magyar nyelvű, egybefüggő összefoglaló Karácsonyi János 20. század legelején megjelent
nemzetségtörténeti művében olvasható:⁴ Karácsonyi azonban a szóban forgó Dénest tévesen
még Gecse fiaként azonosította, így azokat az 1241 előtti adatokat egyáltalán nem használta
fel művében, amelyek Türje nembeli Dénes fia Dénesről maradtak fenn, és amelyekről azóta
már bizonyossá vált az archontológiai kutatások révén, hogy a jelen tanulmány témáját képező
Déneshez köthetők.

Speciálisan Türje nembeli Dénessel foglalkozott 2016-ban megjelent szlovák nyelvű tanul-
mányában Angelika Herucová,⁵ aki azonban csupán a Türje nembeli főúr pályafutásának elejére
datálható hadi érdemekre tért ki dolgozatában, gondolatmenete pedig kiegészíthető és pontosít-
ható némely ponton. A Türje nembeli Szentgrótiak 13. századi és 14. századi eleji történetének

² Csak az elmúlt évekből néhány példa: GÁL 2023; KÁDÁR 2023; KISS-KOMJÁTHY 2023.

³ A Dénes birtokait ábrázoló térképet a 2. számú mellékletben közlöm.

⁴ KARÁCSONYI 1900–1904. III/1. 121–122.

⁵ HERUCOVÁ 2016.

korábban magam is külön tanulmányt szenteltem,⁶ ebben azonban nem fedtem le minden részletre kiterjedően Dénes pályafutását, és IV. Béla korának főurai között sem helyeztem el Dénes karrierjét, így ezeket a kérdéseket jelen írásban taglalom.

GENEALÓGIAI MEGJEGYZÉSEK DÉNES ELHELYEZÉSÉHEZ A TÜRJE NEMBELI SZENTGRÓTIK CSALÁDFÁJÁN

Nemcsak a fentebb már említett Karácsonyi János azonosította Dénest Gecse fiaként, hanem Engel Pál is.⁷ A Türje nemzetség oklevelekben feltűnő első tagjának, Gecsének azonban csak egy Joachim és egy Gecse nevű fia azonosítható biztosan, akik tehát nem a testvérei voltak Dénesnek, mint ahogyan az Karácsonyinál és Engelnél szerepel. Talán azzal sem kockáztatunk nagyot, ha az ifjabb Gecsét és Joachimot Dénes unokatestvérének feltételezzük az okleveles anyagban történő előfordulásuk ideje alapján. Az mindenesetre igen valószínűnek tűnik, hogy a Türje-családfának arra a szintjére helyezhetők el Gecse fiai, amelyen Dénes is helyet foglal, és az is, hogy ők voltak Dénes legközelebbi férfi rokonai, legalábbis a forrásokban megőrzött nemzetségtagok közül.

Zsoldos Attila archontológiai kutatásai tették egyértelművé azt, hogy az 1241 előtt erdélyi vajdai, majd lovászmesteri tisztségeket viselő Dénes azonos személy, illetve azt is, hogy ez a Dénes az 1241 és 1244 közötti Dénes szlavón bánnal is megegyező főúr.⁸ Egy 1241. szeptember 23-án kelt diploma méltóságsorában ugyanis egy bizonyos Dénes egyszerre szerepel szlavón bánként és lovászmesterként.⁹ Mivel az 1241 és 1244 közötti időszakból ismert Dénes nevű szlavón bán vitán felül Türje nembeli Dénes,¹⁰ a korábbi erdélyi vajdai és lovászmesteri méltóságok is őhöz köthetők. Az 1233–1234. évi Dénes fia Dénes erdélyi vajdával kapcsolatban felmerülhetne annak a lehetősége is, hogy esetleg Tomaj nembeli Dénes fia Dénesről van szó, akinek 1231-ben véget ért tárnokmestersége, nádorsága pedig csak 1235-ben kezdődött.¹¹ Zsoldos Attila azonban elvetette ennek a lehetőségét, ugyanis nagyon valószínűtlennek hangzik az a forgatókönyv, hogy Tomaj nembeli Dénes azután, hogy II. András tárnokmestere volt, egyrészt átállt volna Béla – akkor erdélyi herceg (1226–1235) – oldalára, másrészt az sem túl valószínű, hogy ilyen manőverezések után IV. Béla még meg is hagyta volna a nádorságban II. András halála után, annak ellenére, hogy tőle tért volna vissza ebben az esetben II. András hűségére a király utolsó nádoraként még Béla trónra lépte előtt.¹²

A fentiekén kívül még egy genealógiai megjegyzést szükséges tenni Dénessel kapcsolatban. Karácsonyi János rekonstrukciójával¹³ ellentétben úgy vélem, hogy a jelen tanulmány témáját

⁶ VARGA 2024.

⁷ ENGEL 2001. Türje nem: Szentgróti

⁸ ZSOLDOS 2011. 296.

⁹ RA 709. sz.

¹⁰ Ugyanis Dénes bán 1244-ben kapott birtokadományát a Türje nemzetséghez tartozó Orbonai Márk fia János fia Miklós íratta át 1379-ben. Vö. DL 268.; ZSOLDOS 2011. 296.

¹¹ ZSOLDOS 2011. 295.

¹² ZSOLDOS 2016a 448.

¹³ KARÁCSONYI 1900–1904. III/1. 125.

képező Dénes valószínűleg elkülöníthető személy attól a Túrje nembeli „Kopasz” Dénestől, aki 1236-ban Zala megyében tanúskodott egy bizonyítási eljárás során.¹⁴ „Kopasz” Dénes neve mellett nem szerepel tisztség ebben az oklevélben, míg több más tanú ispáni címét kiírták a neve után (Hahót nembeli Arnold zalai ispán, Túrje nembeli Gecse barsi ispán). Mivel Dénes ekkor lovászmester volt (1235–1241),¹⁵ ezt a titulust is bizonyára feltüntette volna az oklevél írója, amennyiben „Kopasz” Dénes Túrje nembeli Dénes fia Dénessel lenne azonos személy. Karácsonyi azért is kapcsolhatta össze a szóban forgó Dénest „Kopasz” Dénessel, mert az egy bizonyos Dénes fia Dénes erdélyi vajdára és lovászmesterre vonatkozó, 1241 előtti adatokat – mint fentebb is említettem – nem kötötte még Túrje nembeli Dénes fia Déneshoz. Dénes fia Dénes és „Kopasz” Dénes elhatárolása mellett szólhat az is, hogy a szóban forgó Dénes fia Dénes másik oklevélben egy másik *cognomennel*, „Nagyorrú” (*cum magno nasu*) Dénesként szerepel,¹⁶ és bár elméletileg nem zárható ki az az eshetőség sem, hogy két ragadványneve is legyen ugyanannak a személynek, összességében valószínűbbnek tartom, hogy két külön Dénestről van szó. A Túrje nembeli Szentgrótiak családfáját az 1. mellékletben közlöm a rokoni kapcsolatok könnyebb áttekinthetősége végett.¹⁷

DÉNES LEGKÖZELEBBI ROKONAI

Dénest az apjáról, az idősebb Dénestről semmit nem árulnak el forrásaink. Arról szintén nem maradt fenn adat, hogy lett volna fivére vagy született volna leszármazottja a Túrje nembeli főúrnak.

Dénes legközelebbi ismert családtagja az oklevelekből egy 1251-ben Ákos özvegyeként felbukkanó nőrokon, aki ekkor egy Zala megyei, Batyk (*Bogk*) nevű birtokot adományozott egy malommal és egy szolgálva a türjei premontrei monostornak.¹⁸ A diplomában az özvegyasszonyt Dénes a *sororjaként* nevezi meg: ez a szó nem csak nőtestvért jelenthet, de a kontextus – tudniillik az, hogy Dénes beleegyezését adja az adományhoz – igen valószínűvé teszi ezt a rokoni relációt Dénessel.

Az Ákos özvegye által megadományozott, Szűz Mária tiszteletére felszentelt türjei premontrei prépostságot Dénes alapította. 1260-ban IV. Sándor pápa (1254–1261) megerősítette a monostort az alapítótól, Dénestől kapott birtokaiban, amelyek nem szerepelnek név szerint az oklevélben.¹⁹ A türjei prépostság történetét feldolgozó Kovács Imre Endre vitatta annak a bizonyosságát, hogy feltétlenül a szóban forgó Dénes lett volna az alapító.²⁰ Körömdi Tamás azonban meggyőzően érvelt amellett, hogy Dénes alapítói mivoltához nem férhet kétség: szerinte az oklevél megfogalmazása mellett régészeti érvek is felhozhatók, a monostortemplom épülete ugyanis a 13. század második negyedére keltezhető, korábbi alapításra nincs régészeti

¹⁴ HO VI. 30–34., RP 43. sz.

¹⁵ Dénes tisztségeire lásd: ZSOLDOS 2011. 296.

¹⁶ CD VII/4. 81–82., RA 602. sz.

¹⁷ Lásd még: VARGA 2024. 144.

¹⁸ Zala I. 22–23.

¹⁹ HO VII. 81.

²⁰ KOVÁCS 1991. 7.

nyom.²¹ Nem mellesleg a Túrje nemzetségnek ebből az intervallumból nincs másik Dénes nevű tagja, aki szóba jöhetne alapítóként. A Csorna *filii*jaként létesülő rendház alapításának pontos ideje nem ismert: a prépostságot az úgynevezett második ninovei katalógus említi először, amely Frigyes hamborni apát 1235. évi vizitációs körútjának állomásait felsorolva a Magyar Királyságban akkoriban fennállt magyarországi premontrei monostorok lajstromát nyújtja.²²

Ha Dénes legközelebbi férfi rokonait szeretnénk görcső alá venni, Gecse fiaira, Joachimra és az ifjabb Gecsére szükséges rátérnünk. Ezt kell tennünk, annak ellenére is, hogy – mint fentebb is említettem – az unokatestvéri kapcsolatuk Dénessel nem tekinthető minden kétséget nélkülözőnek, ugyanis az idősebb Dénes és az idősebb Gecse közötti testvéri kapcsolat is csupán feltételezhető a forrásokban történő jelenlétük időpontja alapján.

Gecse fia Joachim, a Türjék Szentgróti-ágának őse a nemzetség első ismert tisztségviselője volt. A hadi tetteit megőrző oklevél alapján Joachim a rokoni köréből kikerülő familiárisaival II. András szebeni ispánjaként vezetett hadat Bulgáriába, Aszen Boril cár (1207–1218) lázadók elleni megsegítésére.²³ A tisztségviselés időpontját Karácsonyi először 1230 előttre helyezte, abból kiindulva, hogy Joachimot egy későbbi, 1228. évi vidini ostromhoz kapcsolta.²⁴ II. András bolgár hadjáratának éve máig vitatott:²⁵ Karácsonyi végül 1210-re tette,²⁶ majd az ő datálása nyomán Zsoldos Attila is, aki ebből kifolyólag Joachim szebeni ispánságát is ezen évhez kötötte az archontológiában.²⁷ Bárány Attila szintén az 1210. év mellett érvelt, Bulgária bel- és külpolitikai helyzetét részletesen megvizsgáló, meggyőző érveket felsorakoztatva.²⁸ Legújabban Bácsatyai Dániel az 1213. évet tartotta valószínűnek a hadjárat időpontjaként.²⁹ Az a hadjárat évtől függetlenül is bizonyos, hogy Joachim II. András megyei tisztségviselője volt az 1210-es évek elején.

Joachim testvére, Gecse, a Türjék Béri-ágának őse szintén ispáni pozícióig jutott II. András uralkodása alatt, azonban esetében élhetünk a gyanúperrel, hogy nem a király, hanem Béla embereként viselte a zalai ispáni tisztséget 1225-ben.³⁰ 1220 és 1226 között Béla a szlavón hercegi tisztséget töltötte be, és valószínűleg kormányzása alá került Somogy, Zala, Bács, Bodrog, Vas és Moson megye, amelyeknek az ispánját is ő nevezhette ki. Ennek következtében a helyi birtokosokból Béla későbbi köre is kialakulhatott.³¹ Ehhez a körhöz – mint majd látni fogjuk – Dénes is hozzátartozott. Bár a Türjék karrierjének csúcsa IV. Béla uralkodásához köthető,

²¹ KÖRMENDI 2002. 53. (52. jegyzet)

²² KÖRMENDI 2002. 48. A zalai szerzetesi egyházakra, köztük a türjei premontrei rendházra legújabban lásd: GALAMBO-SI 2024. 12.

²³ DL 36 224., ÁÚO VII. 309–312., CDCr IV. 421–422., RA 926. sz., Középkori históriák 60–61.

²⁴ KARÁCSONYI 1900–1904. III/1. 122.

²⁵ Az elképzelések összegzésére lásd: BÁRÁNY 2012. 136–137.

²⁶ KARÁCSONYI 1912. 292–294.

²⁷ ZSOLDOS 2011. 204.

²⁸ BÁRÁNY 2012. 137–138.

²⁹ BÁCSATYAI 2022. 136.

³⁰ ZSOLDOS 2011. 231.

³¹ ZSOLDOS 2022. 263–264.

a Béla személyéhez kapcsolható első méltóságviselésük még Béla szlavón hercegségének idejére esik, Gecse zalai ispáni címe révén. A zalai ispánságot követően csak egyszer találjuk Gecsét a méltóságviselők között: 1236 és 1240 között ugyancsak ispánként fordul elő, ezúttal Bars megye élén.³² Ebből levonható az a következtetés is, hogy Gecse Béla szlavóniai főurai közül abba a szűkebb körbe tartozott (például Ják nembeli Márton 1224. évi vasi ispánnal együtt), akik nem tartottak Bélával Szlavóniából Erdélybe 1226-ban, a tartomány élére történő hercegi kinevezésekor. Mint majd Dénes alább részletezett politikai pályafutása is mutatja, kifizetődőbb döntés volt Bélát követni Erdélybe, „egyfajta befektetés a jövőbe”.³³ Gecse így nem részesült erdélyi tisztségekben, és Béla trónra lépte után a legjelentősebb országos tisztségek közelébe sem tudott kerülni,³⁴ ezeket a pozíciókat ugyanis főképp a IV. Béla szűkebb környezetében stabilan megtalálható főurak kapták. Gecse barsi ispánként Gömör megyében birtokadományt kapott IV. Bélától: 1240-ben egy Csoma (*Chama*) és egy Gortva (*Guerthoa*) nevű fekvőségben részesült, az adománylevél pedig Dénest is említi szomszédos birtokosként.³⁵ A *donatió*ban talán az is szerepet játszott, hogy Dénes személyében a király egyik leghűségesebb bárója az adományos közeli rokona volt.

DÉNES IFJÚKORA, HADI ÉRDEMEI

IV. Béla egyik legrészletesebb *narratió*jú oklevele egy Dénesnek szóló 1235. évi birtokadományozó oklevél.³⁶ Ebből a korszak forrásadottságaihoz képest viszonylag nagy részletességgel rekonstruálható a Türje nembeli főúr ifjúkora, elsősorban tisztségviseléseit megelőző hadi érdemei. Az oklevél szerint Dénes gyermekként a későbbi IV. Bélával együtt nevelkedett a királyi udvarban, ami feltehetőleg egy egész karrierjét megalapozó bizalmi viszonyhoz vezetett.

Dénes fiatalkorában a királyi család környezetében változatos feladatokat végzett. Egyrészt Béla herceg közvetlen környezetében tartózkodott: ő kísérte el II. András keresztes hadjárata (1217–1218) idején a kis Bélát a krajnai Kamnik (németül: Stein, az oklevélben: *Stahin*) várába Béla nagybátyjához, Gertrúd királyné öccséhez, Andechs-Meráni Bertoldhoz (kalocsai érsek: 1206–1218; aquileiai pátriárka: 1218–1251).³⁷

Emellett később jelentős feladatköre volt a hadakozás is. Dénes számos hadjáratban vett részt II. András uralkodása alatt: Bulgáriában, Halicsban és Ausztriában egyaránt harcolt, úgy Béla herceg csapatának tagjaként, mint ahogyan önállóan sereget vezetve is. Első ismert külföldi vitézkedése az 1228. évi vidini ostromhoz köthető: ekkor II. Iván Aszen bolgár cár (1218–1241) és testvére, Sándor szebasztokrátor serege ellen harcolt, de magát Vidin (*Budung*) városát nem tudták bevenni.³⁸

³² ZSOLDOS 2011. 134.

³³ ZSOLDOS 2016a 445.

³⁴ Gecse leszármazottairól, a Béri-ág tagjairól sem mutatható ki jelentős tisztség viselése az egész Árpád-korban. Véleményem szerint talán csak Gecse egyik fiáról, Pósról vethető fel birtoklástörténeti adatok alapján, hogy azonosítható lehet az 1271. évi Gecse körösi ispánnal. Vö. ZSOLDOS 2011. 165.

³⁵ HO VIII. 35–37., RA 676. sz.

³⁶ DL 58 382., CD IV/1. 21–28., CDES II. 3–5., RA 608. sz., MÁLYUSZ 1973. 15–19. Továbbá vö.: BOROSY 1985. 525.

³⁷ Vö.: VARGA 2003. 248.

³⁸ Vö. még: PAULER 1899. II. 99.

Ezen felül biztosan hadakozott Dénes több ízben Halicsban is. Az 1235. évi oklevél *narratiója* alapján Dénes az 1230. és 1231. évi halicsi hadjáratokban minden kétséget kizáróan részt vett a II. András parancsára hadba induló Béla herceg seregének tagjaként.³⁹ 1230-ban a magyar sereg Dénes vezérletével le is győzte Kremenyecnél (*Kuzmench*) Danyiil Romanovicsot,⁴⁰ a Kijevi Rusz délnyugati része fejedelmét (1217–1252), de Halics vára ellenállt a magyar támadásoknak. Később azonban Dénes segítségével Luck (*Luchuchku*) erősségét sikerült bevennie a magyar seregnek.⁴¹

Feltehetően szintén ebben az évben harcolt még Dénes az Osztrák Hercegség ellen is. 1230 nyarának és őszének fordulóján II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg (1230–1246) betört a Magyar Királyságba, és elfoglalt két határ menti várat, Lánzsért és Borostyánkőt, amelyekben őrseget hagyott hátra. Dénes nyílt csatában győzelmet aratott az osztrák őrség felett, és foglyul ejtette I. Hartnidot, III. Frigyes pettauai várgróf (1222–1224) fiát.⁴² Ezen eseményeket Senga Toru 1231-re helyezte.⁴³ Ezzel szemben a Türje nembeli Dénes hadi érdemeit feldolgozó Angelika Herucová csak 1235-re, II. András halála utánra datálta Dénes Osztrák Hercegség elleni szerepvállalását.⁴⁴ Rudolf Veronika 2023-ban megjelent, az 1196 és 1310 közötti cseh–magyar–osztrák hatalmi és dinasztikus viszonyokat elemző monográfiájában amellet érvelt, hogy a magyar részről érkező válaszcsepás – köztük Dénes vitézkedése – már 1230 végén megtörténhetett, erre ugyanis jó lehetőséget biztosított, hogy Harcias Frigyesnek ekkor belső nehézségekkel, az osztrák–stájer miniszteriálisok lázadásával kellett megküzdenie. Rudolf Veronika felvetette annak a lehetőségét is, hogy Béla herceg esetleg személyesen nem vett részt a hadi cselekményekben, a források ugyanis nem említik konkrétan őt is⁴⁵ – ebben az esetben a Halicsból hazatérő Dénes vezethette a hadat, nem pedig a herceg.

A következő évben, 1231-ben Dénes újra Halicsban hadakozott: Jaroszlav vára alatt harcolt Danyiil serege ellen. Életveszélyes sérüléseket szerzett harc közben, ám végül a magyar sereg sikerrel járt Jaroszlav ostromában, majd Halicsot is hódoltatták.⁴⁶

Bár az 1235. évi adománylevélben ezen hadi esemény nem szerepel, a szakirodalomban – a szóban forgó személy azonosításának levezetése nélkül, de mint alább látni fogjuk, mégis joggal – tartja magát az a rekonstrukció,⁴⁷ hogy Türje nembeli Dénessel azonosítható az a Dénes, akit a halics–volhíniai évkönyv *Djanisként* említ az 1233. évi őszi halicsi hadjárat vezetőjeként. A hadat II. András küldte, fiának, a korábban Danyiiltól vereséget szenvedő András hercegnek halicsi uralma támogatására.⁴⁸ Mivel az említett forrás nem nevezi meg *Djanis tisztségét és nemzetségét* sem, és a Türje nembeli Dénesnek szóló, 1235. évi adománylevél

³⁹ Vö.: FONT 2017. 46.

⁴⁰ A helyszínt Pauler Gyula még Kamenyecce azonosította: PAULER 1899. II. 106–107.

⁴¹ A helyszínek helyes azonosításához lásd: FONT 2005. 111.

⁴² PAULER 1899. II. 122.

⁴³ SENG 1988. 40–41.

⁴⁴ HERUCOVÁ 2016. 39.

⁴⁵ RUDOLF 2023. 77.

⁴⁶ FONT 2005. 112.

⁴⁷ FONT 2005. 223., illetve Font nyomán: RUDOLF 2023. 91.

⁴⁸ HVÉ 41–42.

*narratio*ja sem említi az 1233. évi halicsi hadi eseményeket Túrje nembeli Dénes érdemei között, Angelika Herucová szerint más Dénes nevű főurak, főképp Ampod fia Dénes és Tomaj nembeli Dénes is szóba jöhetnek az azonosításkor. Az 1231 és 1234 között – már másodjára – nádori tisztséget betöltő Ampod fia Dénessel történő azonosítás mellett szólhat Herucová szerint az, hogy 1234-ben Péter alnádor adott ki helyette oklevelet, talán mert ő maga távol volt az országtól, akár Halicsban is hadakozhatott. Az is az Ampod fia Dénes személyével történő azonosítást támogathatja, hogy mivel Dénes IV. Béla ellentáborába tartozott, és trónra lépte után a király meg is vakította emiatt, a Béla uralkodása alatt keletkezett oklevelek valószínűleg nem őrizték volna meg a hadi tetteit akkor sem, ha voltak ilyen érdemei. Tomaj nembeli Dénes korábbi tárnokmesterről (1224–1231), későbbi nádorrról (1235–1240) pedig Herucová összességében eldönthetetlennek tartja a kérdést, bár elképzelhetőnek tartja, hogy a Tomaj nembeli főúr tisztségviselőként befutott karrierjén azért tátong 1231 és 1235 között lyuk, mert Dénes talán ekkor András herceggel tartózkodott Halicsban, így nem tudott méltóságot viselni hazájában.⁴⁹ Herucovával ellentétben Senga Toru teljesen elvetette annak a lehetőségét, hogy *Djanis* Túrje nembeli Dénes lenne. Egyrészt azzal érvelt, hogy a Túrje nembeli Dénesnek szóló adománylevél bőséges *narratio*ja feltehetőleg erről az érdemről sem hallgatott volna. Másrészt Senga Toru azt is Túrje nembeli Dénes személye ellen hozta fel, hogy a Túrje nembeli főúr a korábbi halicsi hadjárat alkalmával súlyosan megsebesült, így nehezen tudott volna újra hadjáratot vezetni.⁵⁰ Az első érv kapcsán megjegyzendőnek tartom, hogy az oklevél egyfelől hangsúlyozza, hogy Dénes összes hőstettét lehetetlen elbeszélni,⁵¹ másfelől az is lehet az 1233. évi hadjáratról való hallgatás oka, hogy – mint alább részletezni fogom – ez az összecsapás nem sok sikerrel járt. Senga Toru felhívta a figyelmet arra, hogy 1233 augusztusában mind II. András, mind Béla herceg a beregi erdőben tartózkodtak,⁵² ám innen biztosan nem mentek tovább András hercegnek segítséget nyújtani. A beregi erdőben velük volt Béla herceg erdélyi vajdája, Dénes is, aki ezután továbbindult Halicsba: ennek nyomán vetette fel Senga Toru azt, hogy *Djanis* Tomaj nembeli Dénessel lehet azonos személy, tanulmányának megjelenésekor ugyanis az 1233–1234. évi erdélyi vajdát még a Tomaj nembeli főúrral azonosította a kutatás.⁵³ Mivel azonban mára egyértelművé vált, hogy az említett tisztséget ekkor Túrje nembeli Dénes viselte, az 1233. évi halicsi hadjárat vezetőjét is nagy biztonsággal azonosíthatjuk vele. Az 1233-ban Halicsba indított haderőt egyébként feltehetőleg II. András vezette volna,⁵⁴ de a király kénytelen volt inkább megosztani az erőket, és ő maga – valószínűleg Béla herceggel együtt – az osztrák hadszíntérre vonult, talán

⁴⁹ Minderre lásd: HERUCOVÁ 2016. 44.

⁵⁰ SENGÁ 1988. 49.

⁵¹ „Porro quot et quanta probitatis insignia, que diversa fidelitatis opera in regno et extra regnum, prout condicio temporum et qualitas agendorum exigebat, idem exercuerit ad nostrum utique et corone commodum, incrementum et honorem, non solum narrari non possunt, sed nec mente concipi valent omnem humane eloquutionis prudentiam transcendendo.” – DL 58 382., CD IV/1. 21–28., CDES II. 3–5., RA 608. sz., MÁLYUSZ 1973. 15–19.

⁵² CD III/2. 346–348., ÁÚO I. 306–307., RA 599. sz.

⁵³ SENGÁ 1988. 49. (58. jegyzet)

⁵⁴ ZSOLDOS 2022. 386.

mert az ottani fenyegetést nagyobbak érzékelték.⁵⁵ Türje nembeli Dénes hadvezérsége azért is valószínű lehet tehát, mert sem II. András, sem Béla herceg nem vett részt személyesen a hadjáratban az osztrák határon történő események miatt, így feltétlenül egy olyan hadvezérre volt szükség, akinek már akár jelentős tapasztalata is volt a halicsi hadakozásban. A Türje nembeli Dénes vezetésével érkező sereg azonban végül nem tudott hatékony segítséget nyújtani András hercegnek Halicsban. Peremisl alatt vereséget szenvedtek, ami egyrészt azzal járt, hogy viasszasorult az András halicsi uralmát támogatók táborá, másrészt pedig ezután kénytelenek voltak visszavonulni a magyar seregek Halics várába, ahol András herceg 1234 elején elhunyt, ez pedig a halicsi trónra formált jogalap elvesztésével is járt.⁵⁶ A halicsi hadjáratokban II. András uralmának elején (1205–1213 között) inkább az országos méltóságokat viselő főurak vettek részt, azonban a hadakozók súlypontja egyre inkább a hercegi udvarokra toldott:⁵⁷ Türje nembeli Dénes is már ehhez a hullámhoz tartozóként harcolt Halicsban, Béla herceg tisztségviselőjeként, bizalmasaként, nem pedig II. András bárójaként.

A fenti érdemeket megőrző 1235. évi adománylevél hangsúlyozza, hogy Dénes Bélával együtt nőtt fel, de sem apródként (*parvulus*), sem udvari ifjúként (*iuvēnis aulae*) nem nevezi meg a Türje nembeli főurat.⁵⁸ Az apród (*parvulus*) és az ifjú (*iuvēnis*) feltehetően nem volt azonos az Árpád-korban, de az eddigi kutatás még nem különítette el a fogalmakat olyan pontosan, mint az Anjou-korra vonatkozóan.⁵⁹ Apródon Borosy András szerint serdülőkorú vagy fiatalabb, még nem hadra fogható, udvarban nevelkedő fiút kell érteni, a *iuvēnis* viszont már teljes értékű, felnőtt harcost jelenthetett.⁶⁰ Felmerülhet a kérdés, hogy Dénes melyik csoportba tartozhatott. Kurcz Ágnes a királyi apródok kategóriájába helyezte, számos olyan személlyel együtt, akik valójában *iuvēnisként* szerepelnek a forrásokban, nem *parvulusként*.⁶¹ Nem mellesleg a Kurcz által lajstromozott személyek közül Dénes volt az első, aki az Árpád-kori okleveles anyagban feltűnt, így elképzelhető az is, hogy II. András korában és IV. Béla uralkodásának elején nem volt kikristályosodott szóhasználat egyik jelenséggel kapcsolatban sem. Mint a fentebb részletezett ifjúkora is mutatja, Dénes életének egyrészt volt egy olyan szakasza, amikor hadra fogható kora előtt is már udvari környezetben fordult elő a kis Béla herceg mellett, másrészt pedig egy olyan periódusa is, amikor hadképes korba lépven több külföldi hadjáratban is részt vett Béla herceg csapatában és önállóan vezetett sereg élén egyaránt. Így még ha maguk a források nem is nevezik *parvulusnak* vagy *iuvēnisnek* Dénest, azt kijelenthetjük, hogy kezdetben a Borosy által definiált apród karakterisztikumait, majd később, ettől a szakasztól elkülönülve, a harcoló udvari ifjak (*iuvēnes aulae*)⁶² jellegzetességeit egyaránt hordozta pályafutása.

⁵⁵ RUDOLF 2023. 92.

⁵⁶ FONT 2005. 223.

⁵⁷ FONT 2017. 46–47.

⁵⁸ „Demum elapsis pueritie annis, quibus nobiscum adolevit [...]” – DL 58 382., CD IV/1. 21–28., CDES II. 3–5., RA 608. sz., MÁLYUSZ 1973. 15–19.

⁵⁹ KURCZ 1988. 57.

⁶⁰ BOROSY 1978. 335. – Borosyval a két fogalom elkülönítése kapcsán egyetért Zsoldos is, aki azt is megjegyezte, hogy a *iuvēnis* nem feltétlenül az udvarban nevelkedett: ZSOLDOS 2005. 112.

⁶¹ KURCZ 1988. 278.

⁶² Legújabbban a fogalomra átfogóan lásd: ZSOLDOS 2022. 119–122.

DÉNES TISZTSÉGEI ÉS BIRTOKSZERZÉSEI

Mint Dénes azonosításakor már említettem, Dénes első ismert tisztsége még II. András idejére tehető: 1233–1234-ben erdélyi vajdaként fordul elő a forrásokban, amely titulust Béla erdélyi herceg embereként viselte. Zsoldos Attila felhívta a figyelmet arra, hogy Béla erdélyi tisztségviselőinek a kétharmada már szlavón hercegsége idején is a környezetéhez tartozott méltóságviselőként. A Bélával már az erdélyi hercegsége előtt kapcsolatba kerülő személyek körét még tovább bővítette Zsoldos Attila azokkal is, akikről nem mutatható ki, hogy Béla tisztségviselői lettek volna már Szlavóniában is.⁶³ Ide sorolható például Türje nembeli Dénes is, valamint a Bélával feltehetőleg annak szlavón hercegsége idején, az Oslók nyugat-dunántúli birtokain kapcsolatba kerülő Osl nembeli Beled. Dénes mivel már 1217–1218-ban külföldre kísérte Bélát, nemcsak az erdélyi hercegsége, hanem már a szlavón hercegsége előtt is a környezetében volt. Béla trónra kerülése előtt volt tehát az előkelő nemzetségek számára egy olyan út is a herceg bárói közé történő beágyazódás céljából, amely nem köthető konkrétan a leendő királynak sem a szlavón, sem az erdélyi hercegségéhez. Dénes esetében ez a Bélával való közös udvari neveltetés volt: ez azt sejteti, hogy az eggyel korábbi Türje-generációnak – amelyhez Dénes apja, az idősebbik Dénes is tartozott – II. András korában már megvoltak az udvari kapcsolatai ahhoz, hogy fiaikat az udvarba küldjék. A következő generáció első, Bélához köthető tisztségviseléséhez (az ifjabb Gecse 1225. évi zalai ispánságához) is ugródeszkát jelenthetett már Béla és Dénes korábbra visszanyúló, udvarhoz köthető bizalmi viszonya, azon felül, hogy az akkor szlavón herceg Bélának nyilvánvalóan egyébként is praktikus volt zalai ispánná kineveznie egy helyi előkelőt.

Az erdélyi vajdaságot követően Dénes a lovászmesteri tisztséget kapta (1235–1241), miután Béla trónra került. A 13. században Dénes esete egyedülálló a lovászmesterek között abban a tekintetben, hogy semelyik másik *magister agazonum* sem az erdélyi vajdaságból került a tisztségébe.⁶⁴ Dénes esetében sem konkrétan maga a vajdai tisztség jelenthetett ugródeszkát az udvari méltósághoz, hanem az a tény, hogy Béla legbelső bárói körébe tartozott lovászmesteri kinevezése előtt is – amely történetesen Béla erdélyi hercegsége miatt épp Erdélyhez volt köthető egy intervallumban. Dénes lovászmesterként mint a király bizalmasa továbbra is az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodhatott. Csakúgy, mint az előző néhány lovászmester közül ketten (Miklós: 1228–1230, Bana nembeli Apa fia Mihály: 1231–1235), Dénes a lovászmesterség mellett a lovászipáni pozíciót is betöltötte.⁶⁵ 1240-ben Dénest a Türjék törzsbirtokaitól meglehetősen távol eső Temes megye élén találjuk ispánként, bizonyosan nem viselte azonban ezt a tisztséget végig párhuzamosan a lovászmesterséggel, ugyanis 1235–1238 között még Csák nembeli Máté kezében volt a temesi ispáni pozíció.⁶⁶ IV. Béla lovászmesterei általában egy-egy megye ispáni címét is viselték, azonban nem volt kikristályosodva, hogy melyikét. 1241-ben Dénes lovászmesterként harcolt a tatárok ellen a Sajó menti csatában is: pozíciójához hozzátartoztak az alkalmankénti katonai feladatok.⁶⁷ Farkas Csaba szerint nem biztos, csak valószínű,

⁶³ ZSOLDOS 2016a 443.

⁶⁴ FARKAS 2017. 89.

⁶⁵ ZSOLDOS 2011. 243.

⁶⁶ ZSOLDOS 2011. 212.

⁶⁷ FONT-FEDELES-KISS 2007. 18.

hogy Dénes részt vett a Sajó menti ütközetben, egy Dénesnek szóló későbbi adománylevél *narratio*ja azonban ezt kétségtelenné teszi.⁶⁸ Ezután Dénes tagja volt a IV. Bélát az Adriai-tenger partjára kísérő főurak csoportjának is, több más olyan főúrral együtt, aki Béla legszűkebb környezetéhez tartozott már a tatárjárás előtt is.⁶⁹

Az udvari tisztségek – különös tekintettel a lovászmesteri pozícióra – nagy ugródeszkát jelentettek a mongol invázió után IV. Béla főurainak.⁷⁰ IV. Béla 1241 előtt nem annyira váltogatta báróit, a tatárjárás után azonban többüket is „előléptette” udvari méltóságviselői közül.⁷¹ Dénes is új tisztséget kapott 1241-ben, szlavón bánná (1241–1244) nevezte ki IV. Béla. Az előző bán, Gutkeled nembeli Miklós 1240 után nem szerepel a forrásokban. Lehetséges, hogy Kálmán herceg oldalán harcolva vagy menekülés közben esett el. Miklós pótlása végett is szükség lehetett új bán kinevezésére. A király egykori udvari méltóságviselői nagy arányban a szlavón báni tisztséget kapták következő lépcsőfokként,⁷² ilyen értelemben Dénes karrieríve szokványosnak tekinthető. Karácsonyi János még úgy vélte, hogy Dénes 1242-ben is megtartotta a lovászmesteri pozícióját,⁷³ de 1242 márciusából már ismert is az új lovászmester egy bizonyos Vilmos személyében,⁷⁴ így a lovászmesteri és báni tisztséget legfeljebb rövid ideig viselte egyszerre Dénes (1241 szeptemberében került egyetlen alkalommal említésre mindkét méltóság viselőjeként, 1242 márciusában pedig már más volt a lovászmester).

Figyelemre méltó, hogy Dénes nemcsak bánként fordul elő az oklevelekben, hanem Kálmán szlavón herceg halála (1241) után a szlavóniai *dux* cím is megjelent a neve mellett. 1242-ből származik az első ilyen adatunk: ekkor „egész Szlavónia”⁷⁵ bánjaként és hercegeként (*banus et dux totius Sclauoniae*) szerepel egy királyi oklevél méltóságsorában.⁷⁶ 1244-ig rendszeresen találunk példát a *dux* cím megjelenésére – igaz, következtetlően alkalmazva, azaz némely esetben csak az egyik vagy másik cím szerepel, más esetekben pedig mindkettő. A következtetlenség valószínűleg csak a titulus kiforratlanságára utal, nem pedig arra, hogy Dénest leváltották volna a szlavón hercegi méltóságból, amikor ez a cím épp nem szerepel az oklevélben.⁷⁷

A szakirodalom alapvetően egyetért abban, hogy Dénes – és később a többi, nem királyi családtagként szlavóniai hercegi címet kapó világi tisztségviselő, azaz Kán nembeli Gyula fia László (szlavón bán: 1245) és Gutkeled nembeli Dragun fia István (szlavón bán: 1248–1259) –⁷⁸

⁶⁸ „[...] in conflictu generali, quod habuimus in Soyow cum gente pestifera Tartarorum, intuicione persone nostre sagax et strenuus extitit laudabiliter pugnando.” – ÁÚO VII. 152–157., CDCr IV. 229–234.

⁶⁹ Vö. még: PAULER 1899. II. 180.; SZÜCS 1993. 11.

⁷⁰ FÜGEDI 1986. 143–144.

⁷¹ FARKAS 2020. 195.

⁷² FARKAS 2017. 94.

⁷³ KARÁCSONYI 1900–1904. III/1. 121.

⁷⁴ ZSOLDOS 2011. 56.

⁷⁵ Az egész Szlavónia kifejezés Horvátország és a Dráva–Száva köze együttes kormányzására utal. Vö.: ZSOLDOS 2001. 276–281.

⁷⁶ CDCr IV. 151–152., RA 718. sz.

⁷⁷ Összefoglalóan lásd: KÁDÁR 2018. 128–129.

⁷⁸ ZSOLDOS 2011. 45. Gutkeled nembeli István személyére legújabbán lásd: KISS-KOMJÁTHY 2025.

nem személyes presztízscímként nyerte el a *dux* rangot.⁷⁹ Kristó Gyula szerint az a körülmény állhatott emögött, hogy a királyi herceg, IV. Béla fia, István túl fiatal volt még a drávántúli különkormányzat vezetéséhez, azonban a tatárjárás során elhunyt Kálmán szlavón herceget pótolnia kellett egy megkérdőjelezhetetlen hűségű főúrnak, amire Dénes bán bizonyult alkalmasnak, egyfajta áthidaló megoldásként a királyi herceg nagykorúságáig.⁸⁰ Zsoldos Attila szerint a hercegi cím adományozásában közrejátszott, hogy Szlavónia élén hagyományosan herceg szokott állni,⁸¹ ami azonban Molnár Péter véleménye alapján inkább csak „peremfeltétele, nem oka” a világi bárók szlavón *dux*i címének.⁸² Molnár szerint Túrje nembeli Dénes és Kán nembeli László szlavón hercegi címe mögött feltételezhetünk egyfajta – többtelehatáskörrel nem okvetlenül járó – fővezéri rangot, elsősorban arra alapozva, hogy Spalatói Tamás spalatói főesperes akkor nevezte *dux*nak vagy *dux*nak és bánnak Dénest *Historia Salonitana* című művében, ha hadsereg élén tűnt fel.⁸³ Dénes több ízben harcolt bánsága alatt Dalmáciában. 1243-ben súlyosan megsebesült Zára ostromakor, Velence ellen hadakozva.⁸⁴ Ezután 1244-ben a Traut megtámadó Spalato ellen harcolt.⁸⁵

1244-ben IV. Béla Körös megyei birtokokat adományozott Dénesnek a tatárjárás során és szlavón banként véghez vitt szolgálataiért: Orbonát (*Vrbona*),⁸⁶ Harasztot (*Horost*) és Cero-va-Brdát (*Chereoaburda*) kapta.⁸⁷ Dénes 1249-ben a türjei prépostságnak adott egy másik Körös megyei birtokot, Apatolcot (*Apatolcz*).⁸⁸ Ez alapján feltételezhetjük, hogy Zala megyén kívül Körös megyében is kiterjedtebb birtokokkal rendelkezett, ami a szlavóniai feladatok ellátásához is szükséges lehetett. Említésre méltó Körös megyében Zolona (*Zolonna*) birtok is, igaz, ez nem Dénesé volt, hanem Joachimé, majd fiaié. A fekvőséget még II. András adta Joachimnak, később pedig IV. Béla visszavette a birtokrendezések alkalmával, majd 1248-ban visszaadta Joachim fiainak, Tamásnak és Fülöpnek hadi és diplomáciai érdemeikért, és 1250-ben is megerősítette az adományt.⁸⁹ Joachim II. András korabeli körösi birtoklása azt mutatja, hogy Dénes szlavóniai birtokszerzései előtt is birtokoltak a Szentgrótiak a Drávántúlon. Kristó Gyula szerint Dénest hűsége és katonai tehetsége emelte a szlavón bánságba,⁹⁰

⁷⁹ Átfogóan lásd: KÁDÁR 2018. 130.

⁸⁰ KRISTÓ 1979. 48–49.

⁸¹ ZSOLDOS 2016b 12. (27. jegyzet)

⁸² MOLNÁR 2023. 225.

⁸³ MOLNÁR 2023. 226–227.

⁸⁴ PAULER 1899. II. 207–208.

⁸⁵ PAULER 1899. II. 208–210.

⁸⁶ Az oklevélben Orbona Somogy megyeiként szerepel, azonban nincs tudomásunk abban a *comitatus*-ban ilyen nevű birtokról, a fekvőség valószínűleg a Körös megyei Orbonával azonosítható. Ehhez és a többi birtok azonosításához lásd: ENGEL 2020.

⁸⁷ ÁÚO VII. 152–157., CDCr IV. 229–234.

⁸⁸ DL 101 643.

⁸⁹ Az 1248. évi adomány: ÁÚO VII. 255–256., CDCr IV. 368–369., RA 880. sz. Az 1250. évi megerősítés: DL 36 224., ÁÚO VII. 309–312., CDCr IV. 421–422., RA 926. sz., Középkori históriák 60–61.

⁹⁰ KRISTÓ 1977. 54.

ez alapján viszont elképzelhetőnek tartom, hogy akár az is személye mellett szólhatott, hogy lehetettek nemzetségének Körös megyei birtokai már báni kinevezése előtt is. Dénes Körös megyei birtokainak gyarapodása mindenesetre kulcsmomentumot jelentett abból a szempontból, hogy Zala megyén kívül máshol is kiterjedtebb birtokokkal rendelkezzenek a Türjék. Ki-sebb mértékben Gömör megyében, valamint Nyitra megyében is voltak Dénesnek fekvőségei. Az ismeretlen nevű gömöri birtokokat már említettem Gecse barsi ispánsága kapcsán, Nyitra megyében pedig 1235-ben részesült adományban Dénes az ifjúkoránál részletesen taglalt hadi érdemekért: ekkor a tapolcsányi (*Tupulchan*) uradalmat kapta Ilóc (*Ylouch*), Racsics (*Racych*) és Tárnok (*Taarnuk*) falvakkal.⁹¹

A Türje nemzetség még Dénes életében történő gyarapodásának valószínűleg jó példája a Zala megyei Szentgrót vára is, amelyet Bilkei Irén szerint Dénes építtethetett a tatárjárás utáni várépítési hullám során.⁹² Magam is azt tartom legvalószínűbbnek a többi nemzetségtag társadalmi helyzetét figyelembe véve, hogy Dénes nevéhez fűződik a vár építtetése, de Joachim fia Tamást sem tartom teljesen kizárhatónak az erősség potenciális emeltetői közül.⁹³

IV. Béla – II. Andrással ellentétben – viszonylag gyakran nevezte ki nádorrá egykori udvari méltóságviselőit.⁹⁴ Dénes is ezt a karrierívet járta be, és pályafutása csúcán megkapta a nádori méltóságot (1245–1246) valamikor 1245 áprilisa előtt, tulajdonképpen Kán nembeli Gyula fia Lászlóval „helyet cserélve”, aki ezt megelőzően a nádori cím birtokosa volt, ezután pedig a szlavón báni pozícióba került.⁹⁵

Dénes a nádori méltósággal egyidejűleg Somogy megye ispánja is volt. Mind a nádorságban, mind a somogyi ispánságban IV. Béla egy másik hú bárója, Gutkeled nembeli Dragun fia István váltotta 1246 folyamán, mint ahogyan a lovászmesteri pozíciót is ő kapta Dénes, illetve a már említett Vilmos hivatalviselése után rövid időn belül, Dénes Szlavóniába kerülését követően, és – ahogyan fentebb is említettem már – a szlavón báni tisztségben is Dénes után következett, ha nem is közvetlenül.⁹⁶ Dénes nem kegyvesztés miatt veszíthette el a nádori címet, nem került ki ugyanis a méltóságviselők közül, csak áthelyezte királya egy másik pozícióba a nádorságból. Egy 1247. június 2-án kelt oklevél méltóságsorában már tárnokmesterként és pozsonyi ispánként szerepel.⁹⁷ Nem sokáig volt azonban tárnokmester Dénes, hanem újra nádori pozíciót kapott, a pozsonyi ispáni cím megtartása mellett. Egy 1248. október 6-a elé keltezhető diploma már Hahót nembeli Buzád fia Csákot nevezi meg tárnokmesterként,⁹⁸ aki vélhetően legkésőbb 1248. május 1-jén a pozícióban volt, Dénesről ekkori ugyanis az első olyan adatunk, amely az 1248. évre datálható, tiszavirág-életű második nádorságának idejéről maradt fenn.⁹⁹

⁹¹ DL 58 382., CD IV/1. 21–28., CDES II. 3–5., RA 608. sz., MÁLYUSZ 1973. 15–19.

⁹² BILKEI 2015. 130. Vele szemben Rácz György Joachim fia Tamás fia Fülöpöt véli az erősség emeltetőjének. RÁ CZ 1996. 43.

⁹³ Részletesebben lásd: VARGA 2024. 136–137.

⁹⁴ FARKAS 2017. 92.

⁹⁵ ZSOLDOS 2011. 320.

⁹⁶ István tisztségeit lásd: ZSOLDOS 2011. 310.

⁹⁷ CD IV/1. 447–454., RA 853. sz.

⁹⁸ ÁÚO VII. 266., RA 888. sz.

⁹⁹ ÁÚO VII. 262–265., CD IX/7. 662–665., RA 882. sz.

Mind a nádori tisztségben, mind a pozsonyi ispánságban Rátót nembeli Domokos fia Roland követte Dénest még 1248 folyamán.¹⁰⁰

Dénes nádorsága az úgynevezett „mozgó nádorok” korának záró határa, a nádori bíraskodás nem volt helyhez kötött hivatalviselése során.¹⁰¹ Nem pusztán a véletlen műve az, hogy Dénes első nádorságával párhuzamosan a somogyi, második nádori hivatalviselése mellett pedig a pozsonyi ispáni címet viselte. IV. Béla idejében bevett gyakorlat volt, hogy a király odaadta a nádori pozícióhoz járó „mellékállásként” bizonyos megyék ispáni tisztségét, akár több nádori cikluson át: először a somogyi, majd a pozsonyi ispáni cím járt a nádori méltóság mellé.¹⁰² Így, habár Dénes nyugat-dunántúli birtokos volt, nem feltétlenül található összefüggés somogyi ispáni kinevezése és e között a körülmény között, hiszen a Túrje nembeli főúr már a harmadik olyan nádor volt egymást követően, aki a somogyi ispáni pozíciót töltötte be egyfajta nádori honorként.

Második nádorsága után Dénes nem viselt többször országos vagy udvari főméltóságot; ez akár előrehaladottabb életkorával is összefüggésben lehetett. Utolsó ismert tisztsége a szolnoki ispáni pozíció (1251–1255).¹⁰³ Ugyan Dénes szolnoki ispáni címére csak egy 1251. november 23-án kelt oklevélből származik az első adatunk,¹⁰⁴ a Túrje nembeli főúr minden bizonnyal nem került ki IV. Béla kedvelt bizalmasaként néhány évre a hivatalviselők közül 1248. évi nádorságát követően. Dénes Szolnok megye élére helyezését megelőzően 1247 júniusából adatható utoljára az előző szolnoki ispán, Geregye nembeli Écs fia Pál hivatalviselése,¹⁰⁵ így tehát csábító, habár oklevéllel nem alátámasztható a feltételezés, hogy Dénes a nádori pozíciója (és pozsonyi ispánsága) után közvetlenül már új tisztségébe, a szolnoki ispánságba került. Feltehetően ő szerezte szolnoki ispánként azt a Tisza melletti, a Szolnok megyei Püspökivel (*Pyspuky*) azonosítható birtokot, amely a Túrje nemzetség 1299. évi birtokosztályában fordul elő.¹⁰⁶

Dénes legtöbb birtoka azonban a Túrje nemzetség ősi birtokainak helyszínéhez, Zala megyéhez köthető. Dénes többféle birtokszerzési módszerrel, vásárlással, illetve királyi adomány révén is gyarapította Zala megyei fekvősegeit. 1246-ban Barlabáshidát (*Barlabashyda*) vásárolta meg a Zala folyón lévő híddal együtt Barlabás fia Endrétől.¹⁰⁷ Királyi adományban is részesült Zala megyében Dénes, ennek időpontját azonban nem ismerjük pontosabban: Bánya (*Banha*) birtok 1264-ben kerül elő egy oklevélben, amikor is a király a türjei prépostságnak adta a korábban Dénes tulajdonában lévő fekvőséget.¹⁰⁸ A türjei premontrei monostor történetét feldolgozó Kovács Imre Endre szerint Dénes is birtokolt már a Bánya melletti Heteyfőn is, még ha a türjei monostor heteyfői birtoklásáról csak a 15. századtól kezdődően vannak is adataink.¹⁰⁹ A legtöbb Zala me-

¹⁰⁰ ZSOLDOS 2011. 348.

¹⁰¹ SZŐCS 2014. 57.

¹⁰² SZŐCS 2014. 249.

¹⁰³ Bilkei Irén tévesen Dénes személyéhez kötötte még az 1270-ből ismert pohárnokkancellárt is (BILKEI 2015. 130.), aki azonban Túrje nembeli Joachim fia Tamás fia Dénessel azonosítható. ZSOLDOS 2011. 297.

¹⁰⁴ DL 50 617., RA 957. sz.

¹⁰⁵ ZSOLDOS 2011. 210.

¹⁰⁶ DL 40 254., ÁKO 170–173. Püspöki azonosításához részletesebben lásd: VARGA 2024. 135.

¹⁰⁷ Zala I. 17–18., RA 830. sz.

¹⁰⁸ Zala I. 44–45., RA 1397. sz.

¹⁰⁹ KOVÁCS 1991. 32

gyei TÜRJE-birtok egy 1247. évi oklevélben jelenik meg, amelyben Dénes a türjei monostornak tett birtokadományt, ez a diploma azonban hamis. Az oklevél szerint a prépostság javai közé került a *donatio* révén a Szentgróti-ág névadó birtokából, Szentgrótból (*Scengerohlt*) négy telek és az ottani vám fele, valamint Vitenyéd (*Wyhtened*), Barlabáshida (*Barbashyda*) és egy kétkerekű malom is.¹¹⁰ A hamisítás hátterében Weisz Boglárka szerint az állhat, hogy 1322 előtt a Bériek jogtalanul elfoglalták a monostortól Barlabáshidát a hídvámmal együtt, amelyet 1322-ben a türjei egyház oklevelei alapján tudott visszakapni a monostor.¹¹¹ Bár az oklevél hamis mivolta miatt azt nem lehet belőle rekonstruálni, hogy Dénes pontosan milyen adományt tett, a diploma valós képet festhet arról, hogy a hamisítás korában mely birtokok voltak a TÜRJE nemzetségé és a monostoré.

Dénes minden kétséget kizáróan 1255 során hunyt el, valószínűleg a szolnoki ispánság viselése közben. 1255. február 15-én még Stájerországban, Regedén (Radkersburg), Rátót nembeli Roland nádorral közösen hozott ítéletet egy perben,¹¹² azonban egy másik, szintén 1255-ben kelt oklevél már boldog emlékezetüként hivatkozik rá.¹¹³ A források nem tanúskodnak arról, hogy Dénesnek lettek volna gyermekei, így egyrészt nem volt olyan nemzetségtag, aki még IV. Béla idején bekerülhetett volna Dénes közvetlen leszármazottjaként az udvarba apródként, másrészt birtokaira is az a sors várt, hogy felosszák őket egymás között nemzetségbeli távolabbi rokonai. Az első divízióra – amelyet csak az 1299. évi második osztályt megőrző oklevél¹¹⁴ hagyományozott ránk – valamikor 1279 előtt kerülhetett sor.¹¹⁵ Az alapvetően az első birtokosztály megújításaként értelmezhető második divízió alkalmával, 1299-ben a Szentgrótiak (Joachim fia Tamás két fia – Fülöp és az ifjabb Tamás –, illetve egy unokája, Dénes fia Dezső) kapták a Zala megyei Szentgrót várát (*castrum de Sancto Gerardo*) annak tartozékaival, Szentgróttal (*Scengerolth*), Zsiddel (*Zyud*), Bárbával (*Barba*), Udvarnokkal (*Uduornuk*). Ugyanekkor a Bériek (Pósa fiai: János, az ifjabb Pósa, Márk – akik a másik oldalhoz tartozó Fülöp és ifjabb Tamás unokatestvérei) pedig a drávántúli Orbona (*Vrbona*) és Cerova-Brda (*Zalaburda*), a Zala megyei Bér (*Beer*), Batyk (*Bochgk*) és Hídvég (*Hydweg*), valamint a Szolnok megyei Püspöki (*Pyspu-ky*) birtokokban részesültek. A nagyrészt Dénes által létrehozott, főképp egy Zala megyei és egy Körös megyei tömböt kirajzoló birtokhálózat szétaprózódása is hátráltatta, hogy a TÜRJEK az Árpád-kor utolsó évtizedeiben és az Anjou-kor elején is megmaradjanak a legszűkebb elitben.

KITEKINTÉS A TÜRJE NEMBELI SZENTGRÓTIK KÉSŐBBI GENERÁCIÓIRA

Nem Dénes volt a TÜRJE nemzetség egyetlen olyan tagja, aki már fiatalon a királyi udvarba került. A fentebb már említett Joachimnak a fiáról, Tamásról és Fülöpről szintén úgy számol be egy 1250. évi oklevél *narratio*-ja, hogy gyermekkoruk óta szolgálatokat teljesítettek.¹¹⁶ Ez még

¹¹⁰ Zala I. 18–19., RA 860. sz.

¹¹¹ WEISZ 2013. 68. Vö.: Zala I. 158–159.

¹¹² DL 24 444., DPM 4. sz.

¹¹³ PRT VIII. 293.

¹¹⁴ DL 40 254., ÁKO 170–173.

¹¹⁵ Az időpont részletesebb levezetéséhez lásd: VARGA 2024. 131–132.

¹¹⁶ DL 36 224., ÁÚO VII. 309–312., CDCr IV. 421–422., RA 926. sz., Középkori históriák 60–61.

nem feltétlenül jelent minden kétséget kizáróan udvari indulást, azonban a pályafutásuk részletesebb vizsgálata azt mutatja, hogy erről lehet szó az esetükben is. Az udvari kapcsolatokhoz valószínűleg Dénes pályafutása, kapcsolatrendszere is hozzájárulhatott. Tamás – Déneshez hasonlóan – 1241-ben harcolt a tatárjárás során, 1243-ben pedig Záránál, és 1267-ben a Körös megyei Prodavic (*Praudauiz*) birtokot kapta érdemeiért.¹¹⁷ Tamás feltehetően először Kálmán szlavón herceg udvarához tartozott,¹¹⁸ annak halála után szerzett érdemeket Béla embereként, de csak egyetlen tisztségviselése ismert: a Vas megyei karakói várispánság élén állt (1250–1263).¹¹⁹ Tamás karrierje tipikusnak tekinthető abban a tekintetben, hogy az udvari ifjak jelentős hányada várispánság élére került később.¹²⁰

Tamás testvére, Fülöp a Türje nemzetség egyik legjelentősebb karriert befutó tagja volt Dénes mellett. Fülöp szintén az udvarban nevelkedett, de nem Kálmán herceg, hanem IV. Béla és Laszkarisz Mária környezetében. Királynéi kancellárként és dömösi prépostként (1246–1248) kezdte pályafutását, majd zágrábi püspök lett (1248–1262). Fülöp a magyar egyházi ranglétra csúcsára is eljutott: 1262 és 1272 között az esztergomi érseki pozíciót töltötte be. 1270-től, amikortól a mindenkori esztergomi érsek megkapta a megye örökös ispáni címét, Esztergom megye ispáni tisztségét is viselte 1272. évi haláláig. Ezekkel párhuzamosan királyi kancellár (1262–1270, 1272) is volt. Jelentős diplomáciai feladatokat is ellátott.¹²¹ Fülöp halálát követően a Türje nemzetségnek nem volt olyan tagja, aki megközelítette volna a Fülöp és Dénes által befutott pályafutásokat.

A következő generációból szintén az udvarban indította pályafutását Tamás egyik fia, Dénes is. Tamás fia Dénes királynéi ifjú volt, Laszkarisz Mária szervienze. Tamás fia Dénes udvarba kerüléséhez fontosak lehetettek a jelen tanulmány tárgyát képező Dénes fia Dénes kapcsolatai is a királyi udvarral, illetve magával IV. Bélával is. Tamás fia Dénes a pohárnokkancellárságig vitte (1270), és mind Mária királyné 1270. évi halála és saját viszonylag korai elhunyt (1281-ben már biztosan nem élt), mind a Csákok lentebb említendő terjeszkedése megakadályozta az ennél nagyobb karrierépítésben.¹²²

Az Anjou-kor elején már Csák nembeli Máté familiárisaként tűnt fel ezen Dénes testvére, Tamás fia Fülöp.¹²³ 1309-ben a trencsényi oligarcha követe volt I. Károly második koronázásán, és valószínűleg 1308-ban is ő képviselte Mátét a pesti királyválasztó országgyűlésen. A Csákok legkésőbb az 1270-es évek végére megszerezték a Türjék felvidéki, Gömör és Nyitra megyei birtokait – ahol Dénes is birtokos volt korábban –, így kerülhettek a Türjék Csák nembeli Máté familiárisai közé, valószínűleg tehát már jóval az említett 1308–1309. évi eseményeket megelőzően. A familiárisi kapcsolat ebben az esetben udvari kapcsolatokkal is járhatott Fülöp számára, ugyanis Máté embereként feltehetőleg valamilyen udvari szál vezetett el a Verner fia

¹¹⁷ ÁÜO VIII. 162–164., CDCr V. 435–436., RA 1527. sz.

¹¹⁸ Részletesebben lásd: VARGA 2024. 129.

¹¹⁹ ZSOLDOS 2011. 160.

¹²⁰ Vö. FARKAS 2020. 183.

¹²¹ BEKE 2003. 115–121.

¹²² Tamás fia Dénesre részletesebben lásd: ZSOLDOS 2005. 115., VARGA 2024. 132.

¹²³ Felmerülhet, hogy esetleg az alábbi tisztségeket is Fülöp töltötte be: győri ispán (1272), vasi ispán (1274–1275), királynéi udvarispán (1275). – ZSOLDOS 2011. 302.

László budai rektor nőtestvérével kötött házasságához is.¹²⁴ Az Anjou-kor közepéről szintén olyan Türje nembeli Szentgrótiak ismertek, akik uruk – jelen esetben Hahót nembeli Alsólendvai Miklós – familiárisaként kerültek az udvarba. Az említett Fülöp fiai, Miklós és László számára ez udvari lovagi ranggal, valamint megyei tisztségekkel járt (Miklós 1343-ban zalai alispán, 1346-ban a Körös megyei Greben várnagya és harascsinai ispán; László 1355–1356-ban segesdi ispán).¹²⁵ Ez az udvari jelenlét már egyértelműen különbözött attól, ahogyan egy évszázaddal korábban Dénes a legszűkebb elit tagjaként viselte folytatódólagosan a legjelentősebb világi méltóságokat IV. Béla egyik „szilárd oszlopaként”,¹²⁶ leghűségesebb bárójaként.

DÉNES PÁLYAFUTÁSÁNAK ÖSSZEGZÉSE ÉS ÉRTÉKELÉSE

Miután Dénes fia „Nagyorru” Dénes személyét elhatároltam „Kopasz” Dénestől, illetve az archontológiai kutatások segítségével Gecse fia Dénestől is, pontosíthatóvá vált a Szentgrótiak családfája a korábban Karácsonyi és Engel által közölt leszármazási táblákhoz képest. Ezt követően részletesen vizsgáltam Dénes ifjúkorát és hadi érdemeit: Dénes karrierje először az apródok, később pedig az udvari ifjak karakterisztikumait hordozta. Feltehetően apja generációjának udvari kapcsolatai révén Béla herceg, a későbbi IV. Béla mellett nevelkedhetett: először alkalmi feladatokat látott el, például a kis Bélát külföldre kísérte, aztán pedig Béla herceg csapataiban és önállóan hadat vezetve is részt vett külföldi hadjáratokban. 1228-ban Bulgáriában, 1230-ban Halicsban, majd az év végén Ausztriában, 1231-ben pedig újra Halicsban harcolt. Érveket sorakoztattam fel amellett, miért igen valószínű, hogy az 1233. évi halicsi hadjáratot is ő vezette. Dénes II. András uralkodása alatt, de Béla herceg embereként viselte első tisztségét is, az erdélyi vajdaságot. Dénes követte tehát Bélát Erdélybe, az ottani hercegségbe kerülésekor: ez rokona, Gecse fia Gecse – Béla szlavón hercegsége alatti zalai ispánja – döntésével ellentétben kifizetődőbbnek bizonyult hosszabb távon. Béla erdélyi tisztségviselőinek nagy részével még a szlavón hercegsége során került kapcsolatba, Dénessel fennálló viszonya azonban egyedi módon még ennél is régebbre, Dénes udvari neveltetéséhez nyúlik vissza. Dénes az erdélyi vajdaság után betöltött lovászmesteri (illetve lovászipáni és temesi ispáni) tisztségeit, valamint a tatárjárás során tett szolgálatait ugródeszkaként használta: szlavón báni pozíciót kapott, amely mellett több alkalommal szlavóniai *dux*-ként is címzik az oklevelek. Ezt követően két ízben is a nádori pozícióig jutott, e hivatalviselések között pedig tárnokmester volt. A nádorság mellett Somogy, majd Pozsony megye ispánjává is kinevezte királya, 1255-ben véget érő élete utolsó méltóságaként pedig a szolnoki ispáni pozíciót kapta meg. Dénes tisztségviseléseiről is jutott birtokokhoz: a Türje nemzetség Dénes báni kinevezése előtt is birtokolt már Szlavóniában, Körös megyében, de elsősorban Déneshez köthető az ottani birtokhálózatuk kiterjesztése. Királyi adománnyal és vásárlással egyaránt gyarapította a Zala megyei törzsbirtokok körül koncentrálnak fekvőseket is, azonban ezeken felül a Felvidéken (Gömör és Nyitra megyében), valamint a viszonylag távoli Szolnok megyében is jutott birtokokhoz. Dénes nevéhez köthető az 1235 előtt létesülő türjei premontrei prépostság alapítása, valamint feltehetőleg Szentgrót várának emeltetése is. Mivel Dénes utódok nélkül halt meg, birtokai felaprózódtak a Szentgróti- és a Béri-ág között.

¹²⁴ Fülöpre részletesebben lásd: VARGA 2024. 132–135.

¹²⁵ Fülöp fiaira részletesebben lásd: VARGA 2024. 137–138. Hivatalviseléseiket lásd: ENGEL 1996. 174., 234., 322., 481.

¹²⁶ „[...] virtutem virtutibus cumulans in concepta dudum fidelitate tamquam columpna inmobilis viriliter perstitit [...]” – DL 58 382., CD IV/1. 21–28., CDES II. 3–5., RA 608. sz., MÁLYUSZ 1973. 15–19.

A tanulmányban röviden kitértem a Dénes előtti és utáni Túrje-generációkra is. Ez azért sem volt haszontalan, mert Dénes karrierjének a nemzetségtörténetbe ágyazásával a pályafutás vizsgálata több általános tanulsággal is járt. Bár a nemzetség határozottan IV. Béla alatt jutott politikai karrierje csúcsára, fontosnak tartom kiemelni, hogy nem teljesen Béla *homo novus*aíróól beszélünk: II. András korában is volt már köztük ispáni címig jutó nemzetségtag (Gecse fia Joachim), aki birtokadományt is kapott. Maga Dénes pályafutása eleje is azt sejtetheti, hogy az előző generációnak is komoly kapcsolatai lehettek már a királyi udvarral, ha Dénest be tudták oda juttatni ifjúkorában. Szűcs Jenő hangsúlyozta, hogy IV. Béla uralkodása során nem jelentek meg az országbárok között *homo novus*ok, kifejezetten zárt volt a vezetői elit.¹²⁷ Túrje nembeli Dénes és legközelebbi rokonai pályafutása azt mutatja, hogy két értelemben mégiscsak beszélhetünk egyfajta társadalmi mobilitásról IV. Béla uralkodása alatt. Egyrészt IV. Béla előtt a Túrjék csak megyei méltóságokat viseltek, tehát őket – bár előkelő nemzetségről beszélünk – Béla emelte az országos címekig jutó bárók közé. Egy-egy nemzetség nem feltétlenül rekedt meg egy alacsonyabb társadalmi státuszban, vezethetett felfelé az útjuk az elitben. Másrészt hangsúlyosnak gondolom azt a szempontot is, hogy egy-egy konkrét személynek rendelkezésére állt az egyéni mobilitás is: Dénes is egy IV. Béla uralkodása alatt viszonylag tipikusnak mondható, felfelé vezető karrierívet járt be.

Az is tanulsága volt a további nemzetségtagokkal történő összehasonlításnak, hogy az udvari kapcsolatok, az udvari karrierindítás még nem feltétlenül ágyazott meg egy kifejezetten nagyívű pályafutásnak. Dénes karrierjét nem tudták megismételni a későbbi Túrje-generációk. Ezzel kapcsolatban feltűnőnek tartom azt a tényt, hogy azok a nemzetségtagok, akikben megvolt egy valamivel nagyobb világi pályafutása potencialitása, egyik esetben sem a királyi udvari környezetben kezdték karrierjüket, hanem más udvarokban. Az egyik ilyen nemzetségtag, Joachim fia Tamás, Kálmán herceg udvarában indította pályafutását, a másik ilyen Túrje nembeli, ezen Tamás fia, Dénes – aki még a pohárnokkancellári tisztségig is eljutott – pedig Laszkarisz Mária királyné udvarában tűnt fel először. Kálmán herceg szlavóniai udvarának emberei inkább II. András személyéhez kötődhettek.¹²⁸ Mária királyné udvarában is kifejezetten Mária személyéhez tartozhattak az egyes udvari emberek, legalábbis az ismert, hogy IV. Béla alatt a király kevésbé rendelkezett a királynéi udvar tisztségviselőivel sajátjaként, mint például korábban II. András vagy később IV. László alatt.¹²⁹ Hiába került tehát egy ifjú valamelyik udvarba, a Túrjék példája azt mutatja, hogy nagy jelentősége volt annak is, pontosan kinek a környezetébe jutott be: Béla szlavón, majd erdélyi hercegi udvara több lehetőséget biztosíthatott, mint Kálmán hercege vagy később Mária királynéé.

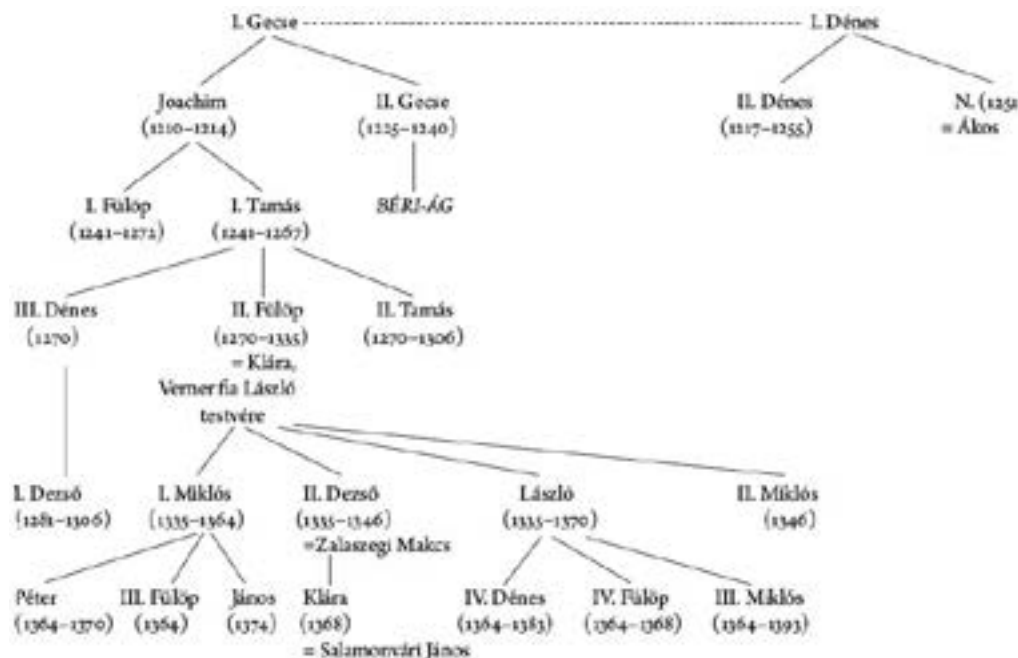
Végezetül fontosnak tartom kiemelni, hogy Dénes karrierjében igen jelentős szerepe lehetett a IV. Béla személye iránti megingathatatlan egyéni hűségnek, amelyet a gyerekkorra visszanyúló bizalmi viszony is táplálhatott. Hogy ebben az esetben ez nem csak az oklevelek szóvirága, azt egy ellenpélda rövid ismertetésével is érzékeltethetjük. Geregye nembeli Pál Déneshez hasonlóan IV. Bélával már udvari ifjúként kapcsolatba került, majd hű bárója lett. Pál pályafutása azonban annak is a bizonyossága, hogy IV. Béla szűk bárói köréből ki is lehetett kerülni: Pál 1254–1255 tájékán szorult ki a tisztségviselők közül, ami összefüggésben lehetett

¹²⁷ Szűcs 1993. 15.

¹²⁸ Zsoldos 2016a 445.

¹²⁹ Zsoldos 2005.105.

a Csanádok kárára elkövetett jogtalan birtokfoglalásaival.¹³⁰ Dénes valószínűleg nem ért volna el folyamatosan felfelé ívelő pályafutást, ha ehhez hasonló rossz döntést hoz, és akármilyen módon hűtlenségbe esik.

1. melléklet: A Túrje nembeli Szentgrótiak családfája a 13. században és a 14. század elején

Sorszám	Birtoknév
1.	Túrje
2.	Tapolcsány
3.	Csoma és Gortva melletti ismeretlen nevű birtok
4.	Orbóna
5.	Haraszt
6.	Cserova-Borda
7.	Barabishida
8.	Szentgróti birtok és vára
9.	Ványod
10.	Apátolc
11.	Bányá
12.	Pusztóki

2. melléklet: Túrje nembeli Szentgróti Dénes birtokai

¹³⁰ ZSOLDOS 2019. 17.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

ÁkO: ifjabb Kubinyi Ferencz (szerk.): *Árpád-kori oklevelek 1095–1301.* (Monumenta Hungariae Historica 1.) Pest, kiadó: ifjabb Kubinyi Ferencz. 1867.

ÁÚO: Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpádkori új okmánytár.* I–XII. Pest–Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. 1860–1874.

CD: Georgius Fejér (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* I–XI. Budae, Regia Universitas Ungarica. 1829–1844.

CDCr: Tadeus Smičiklas (ed.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* I–XVII. Zagrabiae, Izdavački Zavod Jugoslavenske Akademije Znanosti Umjetnosti. 1904–1984.

CDES: Richard Marsina (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae.* I–II. Bratislavae, Academia Scientiarum Slovaca. 1971–1987.

DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár.

DPM: Szöcs Tibor (szerk.): *Damus pro memoria-oklevelek.* (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai 2. Forráskiadványok 54.) Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár. 2017.

HO: Nagy Imre et al. (szerk.): *Hazai okmánytár I–VIII.* Győr–Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. 1865–1891.

HVÉ: *The Galician–Volynian Chronicle.* Translated by Georg A. Perfecky. (Harvard Series in Ukrainian Studies 16. II.) München, Wilhelm Fink Verlag. 1973.

Középkori históriák: Kristó Gyula (szerk.): *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410).* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 2002.²

PRT: Erdélyi László (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I–XII.* Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend. 1902–1916.

RA: Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Akadémiai Kiadó. 1923–1987.

RP: Szöcs Tibor (szerk.): *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Budapest, Magyar Országos Levéltár. 2012.

Zala: Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula (szerk.): *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II.* Budapest, Zala Vármegye Közönsége. 1886–1890.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

BÁCSATYAI DÁNIEL (2022): *Az Árpád-kor történeti kronológiája (997–1301).* (Arpadiana X.) Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

BÁRÁNY ATTILA (2012): II. András balkáni külpolitikája. In Kerny Terézia – Smohay András (szerk.): *II. András és Székesfehérvár.* (Magyar királyok és Székesfehérvár III. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7.) Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum. 129–173.

- BEKE MARGIT (2023): *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest, Szent István Társulat.
- BILKEI IRÉN (2015): Szentgrót és birtokosai a középkorban. *Zalai Múzeum* 22. évf. 129–145.
- BOROSY ANDRÁS (1978): Főurak, familiárisok, udvari harcosok Magyarországon a XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 25. évf. 3. sz. 315–338.
- BOROSY ANDRÁS (1985): Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 32. évf. 3. sz. 507–540.
- ENGEL PÁL (1996): *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete. (CD-ROM)
- ENGEL PÁL (2020): *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- ENGEL PÁL (2001): *Középkori magyar genealógia*. Budapest. CD-ROM.
- FARKAS CSABA (2017): Karrier az Árpádok udvarában. Az udvari méltóságviselők politikai pályafutása a 13. századi Magyarországon. In Fábíán Laura – Farkas Csaba – Ribi András – Uhrin Dorottya (szerk.): *Micae Mediaevales VI. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 11.) Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. 87–102.
- FARKAS CSABA (2020): *A király és udvara a 11–14. századi Magyarországon. Az udvari méltóságviselők az Árpád- és a kora Anjou-korban*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. PhD-disszertáció.
- FONT MÁRTA (2005): *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- FONT MÁRTA (2017): A halicsi magyar uralmat támogató elit. *Világtörténet* 39. évf. 1. sz. 33–52.
- FONT MÁRTA – FEDELES TAMÁS – KISS GERGELY (2007): *Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Egyetemi tankönyv*. Pécs, felelős kiadó: Font Márta.
- FÜGEDI ERIK (1986): *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. (Nemzet és emlékezet) Budapest, Magvető.
- GÁL JUDIT (2023): Csák Ugrin, spalatói érsek, comes és a király embere. *Világtörténet* 13. (45.) évf. 2. sz. 279–297.
- GALAMBOSI PÉTER (2024): Szerzetesi egyházak Zala vármegyében az Árpád- és az Anjou-korban. *Belvedere Meridionale* 36. évf. 2. sz. 5–26.
- HERUCOVÁ, ANGELIKA (2016): Dionýz de Túrje – priateľ a spolubojovník Bela IV. In Nikoleta Dzurikaninová (ed.): *Vojenské konflikty v dejinách Európy: stretnutie mladých historikov V*. Košice, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. 36–48.
- KÁDÁR TAMÁS (2018): Az uralkodóházzal vérrokonai kapcsolatban nem álló világi előkelők hercegi titulusa és címhasználat a kora középkori Magyarországon. *Turul* 91. évf. 4. sz. 121–131.

KÁDÁR TAMÁS (2023): Egy veszprémi ispán a XIV. század első feléből: Ugodi „Cseh” Csenik. *Veszprémi Szemle* 25. évf. 3. sz. 33–45.

KARÁCSONYI JÁNOS (1900–1904): *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–III. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

KARÁCSONYI JÁNOS (1912): Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben. *Századok* 46. évf. 292–294.

KISS-KOMJÁTHY ANDOR (2023): „Qui nec eidem regi, nec regno Ungariae fidelis existit”. Gutkeled nembeli Joachim személye és szerepe. *Fons* 30. évf. 3. sz. 273–310.

KISS-KOMJÁTHY ANDOR (2025): „De mandato domini Bele regis”. Gutkeled nembeli Dragun fia István pályafutása. In Kováč Szilárd – Sütő Botond (szerk.): *Magister historiae V. Válogatott tanulmányok a 2024-ben megrendezett Hallgatói Középkorász Konferencia előadásaiból*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. 57–88.

KOVÁCS IMRE ENDRE (1991): A türjei premontrei prépostság története. I. rész: az alapítástól 1529-ig. *Zalai Gyűjtemény* 32. évf. 3–60.

KÖRMENDI TAMÁS (2002): A premontrei szerzetesrend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon. (A rend korai hazai története az 1235-i Catalogus Ninivensisig) II. rész, I–Z. *Turul* 75. évf. 1–2. sz. 45–55.

KRISTÓ GYULA (1977): Különkormányzat az Árpád-kori Drávantúlon és Erdélyben. *Történelmi Szemle* 20. évf. 1. sz. 53–72.

KRISTÓ GYULA (1979): *A feudális szétagtagolódás Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KURCZ ÁGNES (1988): *A lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MÁLYUSZ ELEMÉR (1973): *Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*. (Irodalomtörténeti Füzetek 79.) Budapest, Akadémiai Kiadó.

MOLNÁR PÉTER (2023): *Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytana”. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege*. (Arpadiana XII.) Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

PAULER GYULA (1899²): *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I–II. Budapest, Athenaeum.

RÁCZ GYÖRGY (1996): Zala megye birtokviszonyai az Anjou- és a Zsigmond-korban. In Vándor László (főszerk.): *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 43–48.

RUDOLF VERONIKA (2023): *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztriai hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*. (Arpadiana XV.) Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

SENGA TORU (1988): Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz. *Századok* 122. évf. (1988) 1–2. sz. 36–51.

SZŐCS TIBOR (2014): *A nádori intézmény korai története 1000–1342.* (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatócsoportok Irodája.

SZÜCS JENŐ (1993): *Az utolsó Árpádok.* (História Könyvtár. Monográfiák 1.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

VARGA GÁBOR (2003): *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation.* (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 49.) München, Ungarisches Institut.

VARGA VIRÁG (2024): A Túrje nembeli Szentgrótiak a 13. században és a 14. század első felében. In Hunyadi Sándor – Illés Kornél András – Varga Virág – Vas Máté (szerk.): *Micae Mediaevales XIII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 20.) Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. 119–147.

WEISZ BOGLÁRKA (2013): *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete.

ZSOLDOS ATTILA (2001): Egész Szlavónia bánja. In Neumann Tibor (szerk.): *Tanulmányok a középkorról.* Budapest–Piliscsaba, Argumentum Kiadó – Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 269–281.

ZSOLDOS ATTILA (2005): *Az Árpádok és asszonyaik. A királynői intézmény az Árpádok korában.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

ZSOLDOS ATTILA (2011): *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

ZSOLDOS ATTILA (2016a): Béla erdélyi herceg bárói. In Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor (szerk.): *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület. 441–449.

ZSOLDOS ATTILA (2016b): Hercegek és hercegnők az Árpád-kori Magyarországon. In Uő (szerk.): *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon.* Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet. 9–24.

ZSOLDOS ATTILA (2019): *Adorján három ostroma. Oligarchák a Tiszántúlon a 13–14. század fordulóján.* (Tanulmányok Biharország történetéről 6.) Nagyvárad, Varadinum Kulturális Alapítvány.

ZSOLDOS ATTILA (2022): *Az Aranybulla királya.* Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet.

KOVÁČ SZILÁRD

szili.kovac@gmail.com

doktorandusz (ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola)

A magyar uralkodók a Königszaali Krónika tükrében

The sovereigns of Hungary in the light of the chronicle of Zbraslav
(Cronica aule regie)

ABSTRACT

The Cistercian monastery of Zbraslav, founded by King Wenceslaus II (1278–1305) deserves attention not only for its role in the Czech monastic church organization, but also because of a renowned historical source written within the walls of the abbey. The scope and time coverage (1263–1338) of the chronicle of Zbraslav make it a valuable source for the study of the 14th-century Kingdom of Bohemia and, in a broader sense, Central Europe as well. The authors of the chronicle, Otto von Thüringen and Peter von Zittau, were abbots of the monastery and had close ties to the last Přemyslid rulers, so they were direct witnesses to the events of the dynastic change and the reign of John of Luxembourg (1310–1346). However, their work does not deal exclusively with Bohemia: its primary purpose was to legitimize the „Přemyslid Empire”, that was established at the turn of the 13th and 14th centuries. The birth of this „empire” began with the struggles of Přemysl Otakar II (1253–1278) for the Babenberg inheritance and reached its final form with the coronation of Wenceslaus II as king of Poland. The sphere of influence of the Přemyslids and later the Luxembourgiens extended not only to the Austrian and Styrian principalities, Silesia, and the Kingdom of Poland, but also to the Kingdom of Hungary with the coronation of Wenceslaus III (1305–1306) as king of Hungary. Since the authors of the chronicle showed a keen interest in foreign policy, the Kingdom of Hungary and its rulers also appear as recurring characters in their work. One of the central issues of medieval dynastic historiography is the representation of royal power, which was also of paramount importance to Otto von Thüringen and Peter von Zittau. In my paper, I examine the Hungarian rulers who appear in the narrative of the chronicle—the last kings of the Árpadian dynasty and Charles I of Anjou—with a particular focus on the role they played in the idealized and political representation of royal power.

KEYWORDS

Chronicle, John of Luxembourg, Charles I of Hungary, Cronica aule regie, Árpádians, Přemyslids, Luxembourgiens, Angevins

DOI 10.14232/belv.2026.2.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2026.2.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Kováč Szilárd (2026): A magyar uralkodók a Königsali Krónika tükrében. *Belvedere Meridionale* 38. évf. 2. sz. pp 85-113.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A hagyományos középkori dinasztikus történetírás számára megkerülhetetlen az uralkodói hatalom kérdése.¹ A mindenkori király konkrét személyének, valamint archetipikus karakterének politikai, és eszmei felhasználása a Königsali krónika szerzői, Otto von Thüringen és Peter von Zittau² számára is különösen érdekes volt. Tanulmányomban a magyar királyok szerepeltetését mutatom be, az uralkodói hatalom általános ábrázolásának kontextusában a Königsali krónika lapjain. Ahhoz, hogy teljes képet kapjunk arról, hogy az utolsó Árpádok és I. Károly (1301–1342) milyen szerepet töltenek be a krónikások világában, ki kell terjeszteni a vizsgálatot a szerzők számára legfontosabb pozitív *exemplumként* szolgáló cseh királyokra is. A pozitív ideálként szolgáló uralkodók megismerése után szükséges az ellenséggép és a negatív szélsőség megértése is. Az idealisztikus és az antagonisztikus uralkodóképek vizsgálatának köszönhetően megfoghatóvá válik az az eszme és politikátörténeti kontextus, mely nélkülözhetetlen a magyar uralkodók megjelenítésének értelmezéséhez a két ciszterci apát narratívájában. Maga a forrás nem teljesen ismeretlen a magyar medievisztika számára. Csukovits Enikő a külföldi középkori szerzők Magyarországról és magyarokról alkotott képéről szóló monográfiájában kitért a königsali ciszterciek Magyarországról alkotott képére,³ az elbeszélésükben felbukkanó magyar királyok „portréival” azonban egyáltalán nem foglalkozott kutató sem hazánkban, sem külföldön. Csukovits, ugyan behatóan nem elemezte a Königsali krónika elbeszélését, maga is foglalkozott a magyar királyok külföldi forrásokban megőrzött emlékével és megítélésével.⁴

¹ NECHUTOVÁ 2000. 64.

² Tanulmányomban az általam legmegfelelőbbnek vélt névalak kiválasztásakor a következőképpen jártam el: Az uralkodók neveit a magyar szakirodalomban bevett gyakorlat szerint magyar névalakban használtam. Az egyéb személyek neveit minden esetben, az adott személyről szóló aktuális szakirodalmi konszenzus alapján, az adott személy anyanyelvi/kulturális hátterének megfelelő alakot használtam az önkényes magyarosítás helyett. A Königsali krónika szerzői német anyanyelvűek voltak, ezért nevüket a német szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően Otto von Thüringennek és Peter von Zittaunak írom. MARANI-MORAVOVÁ 2019. 76.

³ CSUKOVITS 2015. 123, 175, 241.

⁴ CSUKOVITS 2015.143–173.

A magyar történettudomány ezidáig azonban szinte kizárólagosan csupán Gombos Ferenc Albin *Catalogus fontium historiae Hungariae 800-1301* (1937–1943) című forráskiadványán keresztül ismerte a krónikát.⁵ Gombos háromkötetes munkájában összegyűjtötte és publikálta a külföldön keletkezett elbeszélő források Árpád-kori Magyarországra vonatkozó fejezeteit. Ezzel hatalmas szolgálatot tett a magyar középkorkutatásnak, munkájával azonban több probléma is felmerült az utóbbi években. Gombos *Catalogusában* a különböző fejezetek a kontextusukból és forrásuk organikus szövegéből kiragadva szerepelnek. Ez már önmagában komoly probléma elbeszélő források esetében, melyek kutatása közben tekintettel kell lenni az adott szöveg keletkezésének körülményeire, szerzőjére, célközönségére, nem utolsósorban pedig az adott fejezet szerepére az adott krónikán, gesztán, legendán belül. Gombos gyakran még a teljes fejezetet sem adta ki, csupán a magyar vonatkozású adatot tartalmazó néhány bekezdést, sort publikálta. Harmadrészt fontos megemlíteni, hogy számos fejezet – különösen azok, melyek nem tartalmazták expliciten az *Ungaria*, *Ungarus*, stb.. szavakat elkerülte figyelmét. Ennek következtében a Gombosra támaszkodó medievisztika, amely sokáig hajlamos volt kizárólagosként kezelni a *Catalogust*, megfélekezett róluk. Gombos ártértékelésére, bővítésére és a külföldi elbeszélő források kontextualizálására vállalkozott Körmenyi Tamás 2008-ban megvédett doktori disszertációjában, mely azóta önálló monográfiaként is megjelent *Az 1196 – 1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája* (2019) címen.⁶ A külföldi források szisztematikus kritikájával foglalkozott a közelmúltban Csáki Judit is, aki *Az Árpád-kori Magyarország francia tükrében* (2023) című könyvében jelentette meg 2015-ben megvédett disszertációját,⁷ valamint Bagi Dániel, aki Gallus Anonymus 12. századi lengyelországi gesztájának magyar vonatkozású adatairól szóló *Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történetiszemlélete Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében* (2005) című monográfiájában.⁸ Bagi Dániel emellett Mügel Henrik 14. századi magyar krónikáival,⁹ valamint Ottokar aus der Gaal Stájer rimés krónikájának magyar adatainak kritikájával is hozzájárult a külföldi források feltáráshoz.¹⁰ Bácsatyai Dániel pedig a kalandozó hadjáratok korszakának nyugati elbeszélő kútfőit gyűjtötte össze.¹¹ A releváns magyar szakirodalom legfrissebb darabja Rudolf Veronika *Közép-Európa a hosszú 13. században* (2023) címen megjelentetett doktori disszertációja.¹² Rudolf célja nem kifejezetten a külföldi elbeszélő források feldolgozása volt, hanem a politikatörténeti szintézis, ennek ellenére munkájában számos ponton kitért a 13. századi cseh és osztrák források magyar vonatkozásaira. Tanulmányomban a Königsali krónika magyar királyokat ábrázoló fejezeteit Gombos forráskiadványán túlmutatva, a krónika elbeszélésének organikus kontextusában tárgyalom.

⁵ CFH 1937.

⁶ KÖRMENDI 2019.

⁷ CSÁKI 2023.

⁸ BAGI 2005.

⁹ BAGI 2018.

¹⁰ OTTOKAR AUS DER GAAL 2023.

¹¹ BÁCSATYAI 2017.

¹² RUDOLF 2023a.

A KÖNIGSAALI KRÓNKA

Mielőtt azonban rátérnék az uralkodókra, előbb röviden bemutatom kutatásom forrását, a Königsaaali krónikát. A kútfő a prágai udvartól nem messze található, II. Vencel cseh király (1278–1305) által 1292-ben alapított Königsaaali ciszterci monostorban keletkezett 1305 és 1339 között, a monostor két apátja, Otto von Thüringen és Peter von Zittau írták.¹³ Nem egy szokásos, korábbi szerzőket másoló ősidőktől induló kompilációról, hanem egy önálló munkáról van szó, mely többnyire kortárs eseményekre reflektált.¹⁴ Az 1263 és 1338 közötti időszakot fedi le.¹⁵ Központi témái pedig az utolsó Přemyslidák „birodalmának” felemelkedése, a század elején lejártszódott dinasztiaaváltás elbeszélése, valamint a Přemyslidák örököséül fellépő Luxemburgiak igénycímeinek, legitimitásának védelme volt.¹⁶ II. Vencel szoros kapcsolatot ápolt a ciszterciek közösségével, halála után a monostor falai között temették el.¹⁷ A dinasztia kihalása után a szerzetesek és apátjuk a dinasztiaaváltás politikai viharának kellős közepén találták magukat.¹⁸ Přemysl Erzsébet hercegnő feltétlen híveként Otto apát komoly szerepet vállalt a cseh arisztokrácia és a Luxemburgi dinasztia közötti tárgyalásokban és a kezdetektől Luxemburgi János oldalán állt a trónharcok során.¹⁹

Az első szerző, Otto von Thüringen 1314-ben bekövetkezett haláláig írta a krónikát, az eseménytörténet elbeszélése során 1297-ig jutott el; ezt követően Peter von Zittau folytatta a munkát.²⁰ Peter apát szintén aktívan vállalt politikai szerepet, elsősorban Přemysl Erzsébet királyné oldalán, ki mellet még a királyné és János király között 1319-ben kirobbant konfliktus során is kitartott.²¹ A két szerző eltérő munkamódszerrel dolgozott. Otto számára a tényleges főszereplő II. Vencel volt, nagyon terjengős, moralizáló fejezeteken keresztül, szinte királytükörbe, legendába illő módon érvelt toposzokat, exemplumokat halmozva kedvenc királyának idealizált emléke mellett.²² Peter ehhez képest már sokkal inkább történetíróként dolgozott, erőteljesen fókuszált a politikátörténetre, elég pontos, többnyire hiteles információkat közölt lényegre törő módon.²³ A krónika forrásértékét a szakma nagyra tartja, különösen a 14. század első három évtizedére vonatkozó, Peter von Zittau által írt fejezetekről jelenthető ki, hogy szerzőjük jól ismerte a korszak politikátörténeti eseményeit és azokra pontosan reflektált.²⁴

A szerzők „külpolitikai” érdeklődéséről árulkodik, hogy a krónika összesen harminckét magyar vonatkozású fejezetet tartalmaz. Ezek közül tizenhárom szerepel töredékes formában Gombos Ferenc Albin Catalogusában.²⁵ Gombos 1315-ig gyűjtötte össze a krónika magyar

¹³ BLÁHOVÁ 2010.

¹⁴ BLÁHOVÁ 1994. 278.

¹⁵ NECHUTOVÁ 2000. 131.

¹⁶ ANTONÍN 2014. 94.

¹⁷ JAN 2015. 370.

¹⁸ ANTONÍN 2017. 86.

¹⁹ CHARVÁTOVÁ 2017. 40.

²⁰ ANTONÍN 2014. 95.

²¹ MARANI-MORAVOVÁ 2019. 326.

²² ANTONÍN 2017a. 87.

²³ MARANI-MORAVOVÁ 2019. 107.

²⁴ NECHUTOVÁ 2000. 132.

²⁵ CFH 1937. 496-504.

vonatkozású fejezeteit, az ezt követő időszakra vonatkozólag további tizenkilenc idáig nem használt fejezetet sikerült azonosítanom a krónikában. Ezek javarészt Peter von Zittau által írt, leginkább az 1320-as, 1330-as évekről szóló fejezetek. Az elbeszélés számos politikatörténeti és eseménytörténeti fejezetet tartalmaz, melyek leginkább háborúk, tárgyalások, békeszerződések és dinasztikus kapcsolatok leírását nyújtják. Ezenkívül a szerző több esetben közölt jellemzések magyar uralkodókról, valamint számos kulturális érdekességet, jellegzetességet is megosztott egy német ajkú csehországi szerző szemszögéből.

AZ URALKODÓI HATALOM A KÖNIGSAALI KRÓNIKÁBAN

Az utolsó Přemyslidák emléke és a dinasztiaaváltás

A cseh uralkodói toposzok kutatásában elvülhetetlen érdemeket szerzett Robert Antonín, aki a közelmúltban több tanulmány mellett egy cseh és angol nyelven megjelent monográfiában is alaposan foglalkozott ezzel a témával.²⁶ A Königsaaali krónikában megjelenő fontosabb uralkodók ábrázolása iránt Antonín mellett Josef Žemlička is érdeklődött, aki II. Vencel alakját vizsgálta részletesen.²⁷ Mindenekelőtt fontos tisztázni a krónika célját. Nem meglepő, hogy Otto von Thüringen és Peter von Zittau a königsaaali ciszterci monostor apátjai egy olyan narrativa megalkotására vállalkoztak, mely a dinasztia mellett saját monasztikus közösségükre is fókuszált.²⁸

Az első könyv szerzője sikeresen egyesítette ezt a két elbeszélési stratégiát. Otto apát könyvének tényleges főszereplője II. Vencel király, aki a monostor alapítójaként több szálon is kapcsolódott a ciszterci közösséghez. II. Vencel cseh és lengyel király a krónikában az ideális uralkodó alakjának megtestesítője, valamint a pozitív uralkodói erények birtokosa, melyek közül a szerzők számára a *pietas* és a *iustitia*, tehát a jámborság és az igazságosság voltak a legfontosabbak.²⁹ A *pietas* II. Vencel esetében egyrészt az uralkodó mély vallásosságát, másrészt egyháztámogató tevékenységét jelentette. Vencel a krónika szövegében királytükörbe,³⁰ helyenként szinte legendába illő módon jelenik meg szentéletű, bölcs uralkodóként.³¹ Bölcsességét a második szerző, Peter von Zittau szerint messze földön csodálták és minden környező országból érkeztek hozzá tanácsot kérni tőle egyháziak, világiak egyaránt.³² A csehországi krónikás kiemelte a király aszkézisét, gyakori böjtölését és szélsőséges önsanyargatását is.³³ Ezeket a nyilvánvalóan túlzó fejezeteket olvasva felmerül a kérdés, hogy Vencelnek a rengeteg ájtatosság közepette volt-e egyáltalán ideje uralkodni? A világi erények közül a második szerző, Peter von Zittau

²⁶ ANTONÍN 2017b.

²⁷ ŽEMLIČKA 2004.

²⁸ ANTONÍN 2014. 99.

²⁹ ANTONÍN 2006. 205.

³⁰ A csehországi királytükörök kérdéséről bővebben: BLECHOVÁ 2016.

³¹ ANTONÍN 2006. 206.

³² „Vidimus nempe non solum de Ytalie, Francie tociusque Germanie partibus universis, sed nunc de Russia, nunc de Prussia, nunc de Grecia et nonnumquam de ultimis Vngarorum et de maritimis finibus ad hunc famosum regem confluere religiosos et etiam clericos plurimos seculares, quorum quidam barbaram, alii comam more barbarico nutrientes suo ritu in Greco, quandoque etiam in Slauico vidomate celebrabant missarum sollempnia sepius coram rege.” CRONICA AULE REGIE 115-116.; CFH 1937. 498-499.

³³ CRONICA AULE REGIE 2022. 165-170.; CFH 1937. 501.

világában a *pietas* háttérbe szorult. Számára már egyértelműen a *iustitia* volt a legfontosabb.³⁴ Az igazságosság ugyanis a krónikás szerint nélkülözhetetlen a királyság boldogulásához szükséges béke fenntartásához. Mindez leglátványosabban az első könyv nagyszabású fináléjában, II. Vencel haláltusájában jelent meg.³⁵

II. Vencel 1305 június 21-én halt meg a monostor falai között. A Königsaaali krónika lapjain a király heroikus halála monumentális teret kapott, tizenkét fejezetten keresztül húzódott. Vencel király bőjtölt, imádkozott, könyörgött, meggyónt és megbánta bűneit. Közben kegyetlen fájdalom kínozták, szenvedései azonban erős hitének köszönhetően nem törték meg. A király még haláltusája alatt sem hanyagolta el országát. Magához hívatta fiát, a későbbi III. Vencelt (1305–1306) és elmagyarázta neki királytükörszerű politikai végrendeletét, melyben elsősorban az uralkodói erények gyakorlását és az egyház, valamint nem utolsósorban a königsaaali monostor támogatását kérte tőle. Ezután a herceg Szent Vencel (925–935) ereklyéire esküdt meg apja előtt a végrendelet megtartására.³⁶

Ez a pozitív uralkodói ideál tehát II. Vencel öröksége, melynek fia adottságai folytán ugyan megfelelt, korai halála azonban meggátolta abban, hogy apjához hasonló emlékeztető királlyá válhasson.³⁷ Ez azért volt különösen szomorú Peter von Zittau számára, mert nagyon ígéretesnek tartotta az utolsó Přemyslidát, akinek erényeit, bölcsességét, igazságosságát és jámborságát, valamint ígéretes potenciálját versben dicsérte.³⁸ A régi cseh nemzeti dinasztia utolsó királyai szolgáltatták tehát azt a viszonyítási pontot, melyből kiindulva meghatározható az ideális uralkodó karaktere a Königsaaali krónika elbeszélésében. Velük szemben Luxemburgi János (1310–1346) szerepeltetése már korántsem ennyire egyértelmű.

Az ígéretes ifjúból idegen lovagkirály – Luxemburgi János

A königsaaali monostor szerzetesei III. Vencel halálától kezdve Přemysl Erzsébet hercegnő és férje, Luxemburgi János oldalán álltak a cseh trónért folytatott viszály alatt. János király a szerzők politikai motivációja miatt nem csupán legitim, de személyes kiválóságának köszönhetően megfelelő uralkodóként vonult be a krónikába.³⁹ Peter von Zittau a fiatal királyt már János és Erzsébet esküvője során felruházta a nyugati keresztény világ jellegzetes erényeivel, miközben a bibliai Salamon királyhoz,⁴⁰ a bölcs uralkodó gyakran használt középkori mintaképéhez hasonlított.⁴¹ Uralkodásainak első éveinek bemutatása során Peter von Zittau a fiatal II. Vencelhez

³⁴ ANTONIN 2006. 207.

³⁵ ANTONÍN 2017b 255.

³⁶ „Aderat autem ibi tunc caut beati Wenceslai martiris cum aliis sollempnibus reliquiis, super quibus stipulacione adhibita Wenceslaus, regis unigenitus, iuravit ac statuit ac, ut pro patre cuncta solvere et lesis satisfacere debeat, promissit.” CRONICA AULE REGIE 2022. 149–152.

³⁷ ŽEMLIČKA 2004. 210.

³⁸ „Per morsum mortis regum generacio fortis / sic est devicta, stirpis mascula nulla relicta, / feminei sexus mansit tantummodo nexus. / Hinc mestum tema dic, gens orbata Bohema - / en nunc constrictus iacet hic rex a nece victus / heu naturalis, fit numquam rex tibi talis! / Regnum, iure gemis, quia regibus ecce Bohemis / septem privaris, et sic misere viduaris. / Est factum triste: rex septimus ultimus iste, / in quo natura cucto populo placitura / sic est deleta, gemitu gens tota repleta. / Sponso sponsa caret, de quo nunc nobilis aret / terra Bohemorum paciens augmenta malorum.” CRONICA AULE REGIE 2022. 170–175.; CFH 1937. 501–502.

³⁹ ANTONÍN 2014. 100.

⁴⁰ CRONICA AULE REGIE 2022. 214.

⁴¹ KLANICZAY 2008. 25–32.

hasonló módon jellemezte Jánost.⁴² A későbbiekben a krónikás azonban számos kritikával illette Luxemburgi Jánost az uralkodás elhanyagolása és gyakori külföldi tartózkodása miatt, a korai években ennek azonban nem találni nyomát. A krónikás III. Frigyes osztrák herceg (1298–1330) és IV. Bajor Lajos (1314–1347) császár között 1314 és 1322 között vívott trónviszály korai szakaszait bemutató fejezetekben is pozitívan ünnepelte János lovagi erőseit, politikai határozottságát és a csatatéren tanúsított bátorságát.⁴³ Még az sem rontotta el a ciszterci krónikás kedvét, hogy a helytartóként hátrahagyott Peter von Aspelt mainzi érsek (1306–1320) kezei között közben széthullott az ország.⁴⁴ Peter von Zittau a belpolitikai stabilitás és béke megújítójaként ünnepelte Jánost 1317-es hazatérése során is annak ellenére, hogy, amennyiben a fiatal Luxemburgi többet tartózkodott volna királyságában, a távollétében támadt zűrzavar megszüntetésére egyáltalán nem lett volna szükség.⁴⁵

Ez a hozzáállás gyökeresen megváltozott 1319-ben Luxemburgi János és Erzsébet királyné konfliktusa miatt.⁴⁶ A király és a királyné viszonya ekkorra már olyannyira elmérgesedett, hogy János, attól tartva, hogy a feleségét támogató főurak kikiáltják ellene ellenkirállyá elsőszülött fiát, elfogatta Erzsébetet és a gyermek Vencel herceget, a későbbi IV. Károly császárt (1355–1378).⁴⁷ A königsali ciszterciek a konfliktus során végig hűek maradtak a királynéhez, az egyértelmű oldalváltás és a csalódottság János tetteiben, melyeket Peter von Zittau erősen túlzónak vélt végig meghatározták az első Luxemburgi király megítélését a krónikában.⁴⁸ Az incidens hatására alkotta meg Peter von Zittau az idegen király képét, mely napjainkig meghatározza Luxemburgi János csehországi emlékezetét.⁴⁹ 1319 után a Königsali krónika kétféleképpen szemléltette az első Luxeburgi király uralkodását. János vagy jelen volt az országban és igazságtalan adókkal, birtokelkobzással sanyargatta népét, ami során az egyház birtokai sem voltak biztonságban, vagy külföldön szórta el a vagyonát háborúi során.⁵⁰ Ez a nyilvánvalóan túlzó kép azonban nem kizárólagosan negatív.

Peter von Zittau tisztában volt János király egyes erőnyeivel és pozitív tulajdonságaival, melyeket még 1319 után sem tudott vagy nem is akart megvonni az uralkodótól. Peter nem rejtette véka alá az Európán átvágató harcias lovagkirály iránt érzett csodálatát sem, János *miles rex*-ként való ábrázolására kiváló példa az 1322-es mülldorfi csata leírása, mely során részletesen kitért a Sámsonhoz hasonlított cseh király fontos szerepére és a csata forgatagában tanúsított bátorságára, vitézségére.⁵¹ János király külpolitikája mellett csehországi uralkodásának megíté-

⁴² ANTONÍN 2017b 90.

⁴³ CRONICA AULE REGIE 2022. 387–388.

⁴⁴ BOBKOVÁ 2018. 87.

⁴⁵ CRONICA AULE REGIE 2022. 375–379.

⁴⁶ ANTONÍN 2012. 19.

⁴⁷ BOBKOVÁ 2018. 462.

⁴⁸ SPĚVÁČEK 1994. 239.

⁴⁹ ANTONÍN 2014. 101.

⁵⁰ ANTONÍN 2017a 110.

⁵¹ „Cum itaque exercitus iste duplex contra se ex adverso iaceret nullusque de ipso utroque exercitu ad pugnandum efficaciter se moveret, irruit spiritus fortitudinis in Iohannem regem Bohemie veluti in Sampsonem, qui coram omnibus suis, qui aderant, nobilibus, huiusmodi protulit sermonem: Ecce adest ille Fridericus dux Austrie, qui me in electione mea, quam in personam domini Lodowici regis Romanorum iam presentis legitime transfundi, conatus est hactenus impedire in preudicium regni mei, imperium per tirannidem hucusque laboravit sibi subdere.” CRONICA AULE REGIE 2022. 410–413.

lése is árnyalásra szorul. A Königsali krónika az 1319. évet követően az utolsó Přemyslidákhoz és fiatalabb önmagához képest nagyon negatívan mutatta be János király belpolitikáját.⁵² 1319 előtt János hazatéréseit a béke és a társadalmi rend helyreállása követte, ezt követően a rettegés és a bizonytalanság visszatéréseket jelentette, mivel az alattvalók tisztában voltak vele, hogy király hazatérése új túlzó, igazságtalan adók kivetése fogja követni.⁵³ János király uralkodásának ezen aspektusait a történettudomány okleveles forrásokkal cáfolta. Luxemburgi János gyakorlati adó és birtokpolitikáját nem jellemezték a Königsali krónika által nehezményezett túlzások, a cseh medievisztika jelenlegi álláspontja szerint János csupán a harmincas években vívott nagy háborúi alatt volt kénytelen a királyi birtokállomány rovására hatalmas engedményeket tenni az arisztokráciának, Csehország későbbi kaotikus helyzete pedig inkább ennek, mintsem harminc évnyi figyelmetlenségnek volt köszönhető.⁵⁴ Mindezek ellenére János király kétségkívül végig az egyetlen legitim cseh királyként szerepelt a krónika elbeszélésében és a krónikás sosem ábrázolta zsarnokként.

Peter von Zittau kettős uralkodóképét János király esetében a kritika és a hűség különös elegye alkotta egészen a krónika végéig.⁵⁵ Enyhe változás érzékelhető az 1330-as évtől, ez azonban kimerül abban, hogy a krónikás ellenérzéseit az apátia és a fiatal trónörökös, Károly herceg irányába érzett reménykedés váltotta fel.⁵⁶ János hadi és lovagi erőnyeinek tisztelete és a feltétlen politikai hűség tehát bőven megfért a király belpolitikájának túlzó kritikájával és az idegen kizsákmányoló, országával nem törődő király toposzával.⁵⁷

A ZSARNOK ALAKJA A KÖNIGSALI KRÓNIKÁBAN

A királynak ahhoz, hogy helyreállíthassa országában a társadalmi rendet és a békét először le kellett győznie ellenfeleit. Ők gyakran az ideális uralkodó szöges ellentétét testesítik meg a krónika elbeszélésében. Az ellenségek csoportját alkothatják az uralkodó belső kihívóiként fellépő nagy hatalmú főurak, az országot jogtalanul bitroló zsarnokok vagy a királyságra rontó külső ellenségek. Az előző fejezetben bemutattam az ideális uralkodó toposzzerű jellemvonásait és a krónika főszerzőinek megjelenítését. Az alábbiakban ellenségeikre és a negatív uralkodói toposzokra fókuszálva teszek kísérletet a negatív, zsarnoki királykép meghatározására. Ezáltal egy skála pozitív és negatív végpontjai rajzolódnak ki, mely segítségével könnyebben megérthető, kontextusba helyezhető a magyar uralkodók ábrázolása. A krónika elbeszélésének negatív uralkodói két kategóriába sorolhatók: 1. a Csehország felett jogtalanul uralkodó zsarnokok, 2. külföldi országok uralkodói, akik rendszerint hódító szándékkal támadnak a Cseh Királyságra. Mivel János király különös kettős ábrázolásáról már korábban szót ejtettem, az ő esetében csupán egy dologra hívnám fel a figyelmet: János semmiképpen sem számított zsarnoknak, Peter von Zittau még a vak királyt legnegatívabban bemutató fejezetekben is kitartott János uralkodásának legitimitása, isteni eredete mellett.⁵⁸

⁵² ANTONÍN 2012. 11.

⁵³ ANTONÍN 2006. 200.

⁵⁴ BOBKOVÁ 2018. 463.; ANTONÍN 2012. 20.

⁵⁵ ANTONÍN 2017b 205.

⁵⁶ ANTONÍN 2012. 13.

⁵⁷ BOBKOVÁ 2018. 470.

⁵⁸ ANTONÍN 2014. 101.

A zsarnokság exempluma – Karintiai Henrik esete

Amennyiben a krónikában a cseh trónt bitorló zsarnok *par excellence* mintapéldányát keressük aligha találunk megfelelőbb jelöltet Karintiai Henriknél (1306, 1307–1310).⁵⁹ Henrik uralkodásának nem túl pozitív bemutatásáról a Königszaali krónikában a közelmúltban Jakub Razim írt tanulmányt, aki a zsarnokság archetipikus jellemzőit is összegyűjtötte Peter von Zittau szövegéből.⁶⁰ A königszaali apát Henrik iránt érzett ellenszenvének elsősorban politikai okai voltak. A ciszterciek ugyanis Henrik ellenzékéhez, Erzsébet hercegnő és Luxemburgi János támogatóihoz tartoztak.

Peter von Zittau és Erzsébet szoros kapcsolatának megértéséhez megkerülhetetlen Věra Vejrychová tanulmánya, melyben a királynék szerepét vizsgálta alaposan a Königszaali krónika elbeszélésében. Vejrychová kimutatta, hogy Peter von Zittau III. Vencel egyetlen jogos örökösének Erzsébet hercegnőt tartotta testvérével, Annával szemben.⁶¹ A krónikás Erzsébetre végig „*domini Wenceslai regis Bohemie filia*”-ként hivatkozott,⁶² ezzel szemben Anna hercegnőt a leggyakrabban Erzsébet testvéreként, esetleg Karintiai Henrik feleségeként emlegette.⁶³ II. Vencel lányaként csupán két alkalommal nevezte meg, először erősen negatív kontextusban miközben Karintiai Henrik trónra kerülésében betöltött szerepe miatt hibáztatta Annát,⁶⁴ másodszor pedig II. Vencel gyermekeinek felsorolása közben.⁶⁵ Az idősebb testvér, Anna hercegnő tehát a specifikus két eseten kívül, nem érdemelte ki a krónikás részéről a „*filia regis*” megevezést, leggyakrabban vagy a krónika egyik protagonistájához, Erzsébet hercegnőhöz mérten, annak testvéreként, más esetben pedig baljós megítélésű férje feleségeként határozta meg őt. Értelmeszerűen Anna korántsem pozitív ábrázolása Henriket automatikusan bitorló pozícióba helyezte.

Peter von Zittau tehát Henriket egy illegitim zsarnokként ábrázolta, kinek trónbitorlása isteni büntetés volt a kiszolgáltatott ország számára.⁶⁶ Henrik rémuralmának is az isteni gondviselés vetett véget. Amikor ugyanis Isten már úgy látta, hogy elégségesen büntette meg a cseheket, megszabadította a királyságot a zsarnok uralmától, természetesen János és Erzsébet által.⁶⁷

Azonfelül, hogy a hatalmat erőszakkal szerezte meg a királyság akarata ellenére, Henriket tulajdonságai is a zsarnoki szerepre predesztinálták. Peter von Zittau a karintiai herceget jellemzően egy uralkodásra alkalmatlan, bizonytalan és gyenge szerencsétlenként ábrázolta, aki

⁵⁹ Henrik Karintia és Tirol hercege (1295–1335), a Přemysl dinasztia kihalása után támadó interregnum során Přemysl Anna hercegnő férjeként próbált igényt formálni a cseh koronára. A potenciális jelöltek közül elsőként jelent meg a királyságban, próbálkozását azonban nem koronázta siker, kénytelen volt meghátrálni Luxemburgi János és Přemysl Erzsébet hívei előtt 1310-ben. BOBKOVÁ 2018. 42–54.

⁶⁰ RAZIM 2009. 170.

⁶¹ VEJRYCHOVÁ 2015. 60.

⁶² CRONICA AULE REGIE 2022. 176, 188, 190.

⁶³ VEJRYCHOVÁ 2015. 62.

⁶⁴ „*Turbavit enim ipsam paterni regni et hereditatis sue excidium, et nichilominus super sororio suo et sorore sua domina Anna – quibus preoptime de omni favisset, si apti fuissent honore et gloria – quod scilicet stabiliri nequiquam possent in regno, et eiectio ipsius future iam certissime prescia animo turbabatur.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 191.

⁶⁵ CRONICA AULE REGIE 2022. 192.

⁶⁶ RAZIM 2009. 166.

⁶⁷ „*Grates non omnes reddamus Domino Deo, qui sua nos pietate liberavit a Chorchiniana potestate.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 271.

amellett, hogy passzív és figyelmetlen királyként elhanyagolta az országot, kellő tiszteletnek sem örvendett a *regnumban*.⁶⁸ Negatív tulajdonságai mellett a krónikás Henrik aktív gyakorlati uralkodásban elkövetett jellegzetes hibáit is hangsúlyozta. A zsarnok trónbitorló nem csupán passzivitásával tette lehetővé a káosz eluralkodását és a társadalmi rend felborulását, saját cselekedeteivel tovább rontotta a helyzetet. Amellett, hogy idegeneket hívott be az országba, akik beleegyezésével szabadon fosztogattak és gyilkoltak, Henrik maga is részt vett a rend felforgatásában és az egyházi vagyon sem volt biztonságban előtte. Elhanyagolta kötelességeit, nem állt ki az egyház, az özvegyek és az árvák védelmében, valamint az ország külpolitikai tekintélyét is általánosságban tönkretette. Mindezek hatására jogosan merül fel, hogy nem sokat tudhatunk meg Karintiai Henrikről, mint személyről a krónika segítségével. Sokkal jobban ismerhettük meg ehelyett Karintiai Henriket egy a krónikás számára ellenséges politikai oldal vezetőjeként, megszemélyesítőjeként. Emellett Henrik karaktere a legalkalmasabb arra, hogy megismerjük milyen is pontosan Peter von Zittau zsarnok toposza és milyen narratív stratégiák segítségével alkotta meg azt. A fentebb felsorolt aspektusok, a legitimitás kérdése, a negatív tulajdonságok és a gyakorlati politikai tevékenység alkotja meg azt a koherens gondolati rendszert, mely meghatározóvá vált Karintiai Henrik megítélésének esetében. Henrik példája sok mindent elárul Peter von Zittau történelemszemléletéről is. Ennek a világképnek az alapja nem meglepő módon a keresztény időfelfogáson nyugszik, hiszen Henrik uralkodását isteni büntetésként interpretálta, melyet János és Erzsébet igazságos uralkodása követett az isteni terv részeként. Emellett fontos kiemelni, hogy a krónikás ekkor még meglehetősen dualisztikusan látta a világot és ennek fényében idealizálta elbeszélésének szereplőit. Henrik és követői egységesen gonosz és méltatlan egyének, velük szemben Erzsébet és János tábor a igazságot, a jóságot és az érdemet képviselték. Ez a felfogás János uralkodásának leírása során komoly torzuláson esett át.

A JÓ KIRÁLY ÁDÁZ ELLENFELEI, A KÖNIGSAALI KRÓNIKA ELBESZÉLÉSÉNEK ANTAGONISTÁI

A cseh királyként regnáló zsarnok esete tehát rendelkezésünkre bocsátotta azt a fogalmi keretrendszert, mely segítségével meghatározhatóvá válik a krónika elbeszélésén belül a negatív király toposza. A következő fejezetekben a cseh korona birodalmának határain kívülre teszek kitekintést azzal a céllal, hogy a Peter von Zittau világát katonai erővel fenyegető uralkodók példáit mutassam be. Ennek a vizsgálatnak a célja, hogy miután a szerző általános politikai gondolkodását, legalábbis az uralkodói hatalomról alkotott képét megismertük megfigyelhessük azt is, hogy miképpen vélekedett a kelet-közép-európai régió politikai dinamikájáról és a térség uralkodóiról a pontos politikatörténeti elbeszélésen túl. Az általam vizsgált konkrét uralkodók kiválasztása során fontos szempont volt, hogy elsősorban a kelet-közép-európai térséghez tartozzanak, vagy jelentős befolyással rendelkezzenek a régióban, másodsorban azt tartottam fontosnak, hogy elegendő gyakorlati szuverenitással rendelkezzenek ahhoz, hogy Peter von Zittau világában önálló politikai szereplőként és nem csupán egy csatlósként fellépő hűbéresként szerepeltesse őket. Ezeknek a kategóriáknak a következő uralkodók feleltek meg: IV. Bajor Lajos császár, valamint III. Habsburg Frigyes osztrák herceg.

⁶⁸ RAZIM 2009. 171.

Szövetségesből ellenség – IV. Bajor Lajos császár

Az 1314-es kettős német királyválasztást követő 1322-ig elhúzódó háborúból Bajor Lajos Luxemburgi János támogatásával került ki győztesen. A cseh király a hadszíntéren is jelen volt és személyesen részt vett a legfontosabb csatákban, többek között a döntő mülhldorfi ütközetben is (1322. szeptember 28.). A háborút követő évek során azonban a politikai egyensúly változása átformálta a térség szövetségi rendszereit és öt évvel később, az 1327-es nagyszombati királytalálkozó során már az Anjou–Luxemburgi és a Habsburg–Wittelsbach frakciók szembenállása figyelhető meg.⁶⁹ A húszas évek második felétől János cseh király és Bajor Lajos kapcsolata fokozatosan ellenségessé változott és Peter von Zittau véleménye is lekövette a politikai viszony átalakulását.

Amikor 1314-ben Lajos császár szövetséget kötött a cseh királlyal és a mainzi, valamint a trieri érsekkel a krónikás „*szerencsés és váratlan*” eseményként számolt be Lajos érkezéséről, aki szerénységével és jószágával győzte meg János királyt és az érsekeket.⁷⁰ A ciszterci krónikás a kettős királyválasztás elbeszélése során is végig kitartott a Wittelsbach-párt, és Lajos kizárólagos legitimitása mellett. Peter von Zittau ezt az egyházi és világi hatalom konszenzuális választásaként mutatta be, Lajost ugyanis a „*jelenlevők törvényesen tették meg a birodalom fejedelmévé és az egyház védelmezőjévé.*” Vele szemben Frigyes hívei „*hirtelen kiáltották ki német királlyá.*”⁷¹ Természetesen álláspontjának kifejezését tovább erősítette az uralkodói címek következetes használata is, Frigyesre ugyanis „*dux Austriae*”-ként, Lajosra azonban „*novus rex*”-ként hivatkozott a választásról szóló fejezetben.⁷² Lajos uralkodóként viszonylag csekély szerepet kapott a trónviszály leírásában, Luxemburgi János beárnyékolta szereplését. A császár sokkal inkább személyesítette meg a politikai oldalt, melyért a dicső cseh király harcba szállt a gyűlölt és megvetett Habsburgok ellen. A császár cselekvésével összefüggésben használta ugyan a Neckar menti ütközet leírása során az „*audacter*” határozót,⁷³ a későbbiekben pedig egy alkalommal „*amicus pacis*”-nak nevezte,⁷⁴ ez azonban csupán két elszigetelt eset és nem tükrözi a szerző általános „rajongását” a császár iránt, aki a Luxemburgi–Wittelsbach kapcsolatok ezen fázisában sokkal inkább egy távoli politikai entitásként volt jelen, sikereit pedig három legfontosabb támogatójának, János királynak, valamint a mainzi és a trieri érsekeknek tulajdonította. Ennek leglátványosabb példája mülhldorfi csata leírása.⁷⁵ Az eldöntetlen csata kimenetele bizonytalanná vált Lajos passzivitása és eltűlt óvatossága miatt és csupán Luxemburgi János bátorsága mentette meg a helyzetet, aki megragadta a kezdeményezést és a döntő pillanatban harcra biztatta a császár megfutamodó seregét.

⁶⁹ BAR 2008. 200.

⁷⁰ CRONICA AULE REGIE 2022. 350.

⁷¹ „*Itaque die predicto, que tunc cum festo beati Luce Evangeliste concurrerat, hora quasi nona Petrus Maguntinensis, Baldwinus Treueriensis archiepiscopi, Iohannes rex Bohemie, Woldemarus Brandeburgensis marchio ibidem presenciallyter constituti Lodowicum ducem Bauarie in principem imperii Romani et advocatum ecclesie eligunt canonice et assumunt. Ex parte vero altera in eadem hora Iohannes Coloniensis archiepiscopus, Rudolfus dux Bauarie, Lodowici tunc electi germanus, et Iohannes dux Saxonie Fridericum ducem Austrie esse regem Alemanie alcius proclamarunt.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 350.

⁷² CRONICA AULE REGIE 2022. 349–353.

⁷³ CRONICA AULE REGIE 2022. 358.

⁷⁴ CRONICA AULE REGIE 2022. 384.

⁷⁵ CRONICA AULE REGIE 2022. 410–413.

Peter von Zittau véleménye Lajosról az 1325. év során változott meg, annak hatására, hogy Lajos kibékült Friggyessel, szabadon engedte a fogságból és maga mellé emelte társuralkodóként.⁷⁶ A szerzőnek ekkor már több problémája is akadt a császárral. Az első Lajos és XXII. János pápa (1316–1334) elhúzódó konfliktusa volt, mely során a krónikás, egy ciszterci monostor apátjaként nyilvánvalóan a pápa oldalára állt, a kiközösített, általa eretneknek és az egyház ellenségének nevezett császárral szemben.⁷⁷ A csehországi krónikás hangneme tovább durvult 1331-után, az első háborús konfliktus hatására, mely során Bajor Lajos a cseh király ellen vívott háborújába a Habsburgok mellett a magyar királyt és Lokietek⁷⁸ Ulászlót (1320–1333) is bevonta.⁷⁹ Ettől kezdve a krónikás már a császári trón bitrolójaként és a cseh király első számú főellenségeként emlegette. Utóbbi különösen aktuális volt Habsburg Frigyes, az előző antagónista halála után. A Lajos iránt érzett ellenérzés végül a karintiai örökségért kirobbanó háború során is fokozottan jelent meg a krónika lapjain.⁸⁰

A császár megjelenítését tehát kiátkozása és a XXII. János pápa elleni fellépésén kívül birodalmi politikája határozta meg, ezáltal ugyanis nem tett eleget a krónikás szemében az egyik legfontosabb uralkodói kötelességnek, az egyház védelmezésének. Fontos elem továbbá a cseh király elleni katonai fellépés, melyet Peter von Zittau a béke megtöréseként interpretált. Bajor Lajos ráadásul nem csupán maga törte meg a birodalom békéjét, de alattvalóit is hasonló magatartásra bírta miközben a cseh király ellen uszította őket. Lajos nem tett eleget Peter von Zittau elvárásainak és ezért az 1331. évi események leírásakor a krónikás már nem legitim császárként, hanem egy Karintiai Henrikhez hasonló zsarnokként kategorizálta.

A Habsburg hercegek

Amennyiben feltennénk azt a kérdést, hogy ki a Königsaaali krónika történetében a Cseh Királyság főellensége, aligha találhatnánk megfelelőbb jelöltet az Osztrák és Stájer Hercegség élén álló Habsburg-dinasztiánál. A Habsburg-ház már a krónika Otto von Thüringen által írt első könyvében fontos szerepet töltött be. II. Ottokár (1253–1278) tetteinek rövid összefoglalása után a dürnkruti csata (1278) leírása során tűnik fel először a nagy király bukásáért felelős Habsburg Rudolf (1273–1291),⁸¹ aki a győztes csata után kihasználva Ottokár halálát a Cseh Királyságra tört.⁸²

A többgenerációs ellenségeskedés Rudolf örököse, Albert német király (1298–1308) uralkodása alatt is folytatódott. Peter von Zittau Albert és I. Károly magyar király 1304-es csehországi hadjáratának⁸³ leírásakor nyújtott alaposabb irodalmi jellemzést az ellenséges német királyról. A Königsaaali krónika szerint a háború oka Albert személyisége volt. A német király ugyanis kapzsiságában követelt területeket II. Vencel királytól, majd büszkeségétől elvakulva

⁷⁶ CRONICA AULE REGIE 2022. 340.

⁷⁷ CRONICA AULE REGIE 2022. 454.

⁷⁸ I. Ulászló lengyel király esetében eltértem a magyar szakirodalomban használatos Lokietek névalaktól. Ezt abból a megfontolásból teszem, hogy egy lengyel szó (helyesen Lokietek) önkényesen magyarosított alakjáról van szó, ezt pedig szeretném elkerülni.

⁷⁹ CRONICA AULE REGIE 2022. 490.

⁸⁰ CRONICA AULE REGIE 2022. 531.

⁸¹ CRONICA AULE REGIE 2022. 22–24.

⁸² CRONICA AULE REGIE 2022. 25–27.

⁸³ RUDOLF 2023a. 559.

nem volt hajlandó elfogadni a cseh uralkodó nemleges válaszát, ami végül ahhoz vezetett, hogy rettenetes haragra gerjedt és megtámadta Csehországot.⁸⁴ Maga a fejezet is egy erkölcsfilozófiai fejtegetéssel kezdődik, melyben a szerző a kapzsiság megtestesítőjeként, valamint minden szép elpusztítójaként ítélte el Albertet. A kapzsiság mellett Albert másik jellemző tulajdonsága a harag volt. Peter von Zittau szerint ugyanis Albert „*haragos lélekkel igen leleményesen hirdette dühének és zsarnokságának okait.*”⁸⁵ Ebben az esetben a szerző a kapzsiság és harag bűneit a zsarnoksággal is összekötötte.

A Habsburg hercegek ellenséggént való feltüntetése értelemszerűen fokozódott a cseh-osztrák kapcsolatok romlásával. Ebből kifolyólag a legfeltűnőbb III. (Szép) Frigyes herceg esete. Frigyes és Luxemburgi János már az 1314-es kettős német királyválasztás során szembekerültek egymással. Ahogy azt már fentebb kifejtettem, Peter von Zittau Frigyes megválasztását jogtalanának tartotta, királyi legitimitását sosem ismerte el. A mülhdorfi csatát leíró fejezetben egy Luxemburgi János szájába adott beszédben pedig „*a birodalmat zsarnoki hatalma alá hajtani igyekvő*” hercegnek nevezte.⁸⁶ A Königszaali krónika szerzője János és Frigyes személyes vetélkedésének explicit megfogalmazására a Habsburg testvérek 1328-as belháborújának tárgyalásakor kerített sort. Ekkor Peter von Zittau János király „*összes ellensége közül legnagyobbként*” jellemezte Habsburg Frigyeset.⁸⁷ A két uralkodó egymás tükörképeként szerepel a háborút tárgyaló elbeszélésben, míg János a harctéren vitt véghez dicső tetteket és számos ausztriai települést elfoglalt, Frigyeset „*nem lehetett a mezőkön látni férfiass tetteket cselekedni ellenségei ellen.*”⁸⁸ A meglehetősen gyávának bemutatott Frigyes ráadásul ahelyett, hogy bátran vállalta volna a harcot inkább gyorsan békét kötött testvérével, Ottóval (1330–1339) és Károly magyar királlyal. Frigyes tehát Peter von Zittau szerint nem csupán uralkodóként, de lovagként sem jeleskedett.

Peter von Zittau gyűlölete azonban nem terjedt ki Frigyes testvéreire, annak ellenére, hogy annak 1330-ban bekövetkezett halála után sem lett sokkal barátságosabb a Habsburg–Luxemburgi viszony. A cseh krónikás a harmincas évek háborúit leíró fejezetekben⁸⁹ már sokkal jellegtelenebb módon ábrázolta Habsburg Ottót és Albertet (1330–1358), akik már korántsem érdemeltek olyan színes irodalmi bemutatást, mint Szép Frigyes. Peter von Zittau még az 1331 őszen lezajló események elbeszélése során sem írt elődjének kijáró haraggal Ottó hercegről.⁹⁰ A hideg tárgyilagosság magyarázata minden bizonnyal Peter von Zittau harmincas évektől megfigyelhető apátiája, melyről a Luxemburgi Jánosról szóló fejezetben már szót ejtettem. A krónikás kiábrándult János királyból, szövegében hiába keresnénk megszokott lelkesedését és heves részrehajlását. Peter ezen fejezetek alapján már sokkal inkább tűnik egy olyan embernek, aki látványosan csalódott saját világában és környezetében.

⁸⁴ CRONICA AULE REGIE 2022. 141–146.; CFH 1937.501.

⁸⁵ „*O quam sollers est animus iratus ad dictandas furoris ac tyrannidys causas!*” CRONICA AULE REGIE 2022. 142.

⁸⁶ „*Ecce adest ille Fridericus dux Austrie, qui me in eleccione mea, quam in personam domini Lodoxici regis Romanorum iam presentis legitime transfudi, conatus est hactenus impedire in preiudicium regni mei, imperium per tirannidem hucusque laboravit sibi subdere.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 410.

⁸⁷ „*Tali itaque audita discordia Iohannes rex Bohemie, qui tunc in sua Lucenburgensi extitit comicia, incipit letari, út nacta occasione aliqua contra Fridericum ducem predictum Austrie valeat preliari, erant enim maximi adinvicem inimici.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 457.

⁸⁸ „*Non modicam vero ignominiam Fridericus rex et dux sustinuit, quia contra hostes suos aliquid virilitatis facere in campestribus minime visus fuit.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 457.

⁸⁹ II. könyv XXVII, XXVIII, XXX. fejezetek, III. könyv XII, XIII. fejezetek

⁹⁰ CRONICA AULE REGIE 2022. 491–495.

Habsburg Ottó és Albert herceg esetében tehát nem lehet találni heves irodalmi toposzokat, be kell érünk a nagy ellenfelekkel, Albert német királlyal és Szép Frigyesel. Albert egy politikai ragadozóként van jelen a krónika elbeszélésében, aki a kapzsiság és harag bűnei által vezérelve vált gonosz uralkodóvá, személyiségéből fakadó hibái miatt. Frigyes pedig, akit Peter von Zittau János cseh király legnagyobb ellenségének titulált, Bajor Lajoshoz hasonlóan paszszív, határozatlan magatartással jellemzett. A krónikás számos negatív tulajdonsággal ruházta fel III. Frigyes német királyt: a csatatéren János cseh király ellentétéként szerepel, egy gyáva és lovagiatlan hadvezérként, aki inkább visszavonul, vagy gyorsan békét köt, csak, hogy ne kelljen csatát vállalnia. Emellett fontos megfigyelni, hogy Lajos császárhoz hasonlóan ő is kiérdemelte a zsarnok jelzőt. Ennek oka, hogy Alberthez hasonlóan kapzsisága miatt jogtalanul kívánta kiterjeszteni hatalmát más népekre. A Habsburg uralkodók esetét tehát a politikai szembenállás határozta meg a Cseh Királysággal. A hódító zsarnokok ábrázolása során Peter von Zittau pedig különösen ügyelt arra, hogy leírásuk lehetőleg minél jobban eltérjen Luxemburgi Jánosétól. A szembeállítás különösen fontos az 1319-es események után. Peter von Zittau ettől kezdve egyre kritikusabb hanggal szólt János uralkodásáról és belpolitikájáról, külpolitikájában azonban besorakozott János mögé.

MAGYAR URALKODÓK KÖNIGSAALI KRÓNIKA TÜKRÉBEN

Végül rátérnek a magyar királyok megjelenítésére a krónika elbeszélésében. A Magyar Királyság és az élén álló uralkodó számos alkalommal bukkantak fel szereplőként a Königsali krónika lapjain. Jelen tanulmányban az uralkodók ábrázolására fókuszálók a fentebb bemutatott kritériumrendszer alapján azt vizsgálva, hogy az egyes királyok megjelenítése milyen módon követte II. Vencel és Luxemburgi János külpolitikáját, illetve azt, hogy a fenti példákön keresztül megismert politikai gondolkodásban miféleképpen helyezkednek el a Magyar Királyság élén álló uralkodók. A Königsali krónikában megnevezett magyar királyok a következők:

Király neve	Említések száma
V. István (1270–1272)	1
IV. László (1272–1290)	2
III. András (1290–1301)	2
Přemysl Vencel (1301–1305)	3
Wittelsbach Ottó (1305–1307)	1
I. Károly	14

V. István

V. István csupán egyetlen alkalommal jelent meg a krónika elbeszélésében. A szerzők II. Přemysl Ottokár és Kunigunda 1261. évi esküvőjének leírásakor említették meg V. Istvánt, mint éppen regnáló magyar királyt.⁹¹ A Königsali krónika az egyetlen korabeli forrás, mely részletesen kitér az eseményre, a század végének másik jelentős történetírója, Ottokar aus der Gaal csupán megemlítette az esküvőt.⁹² A Königsali krónikában V. István leírása különösen pozitív, Otto

⁹¹ CRONICA AULE REGIE 2022. 19–20.

⁹² OTTOKAR AUS DER GAAL 2023. 131.

von Thüringen szerint ugyanis Kunigunda nagybátyja, az áldott emlékezetű István király „*nem a fegyverek használatával, hanem erőneinek szentségével uralkodott a minél odaadóbb, annál boldogabb királyság felett.*”⁹³ Otto leírását egy később Peter von Zittau által betoldott szöveg követi:

„*Aki Istenben hisz és nem tágit az ő dicséretétől, éppúgy bölcsen, mint erősen fog méltóként uralkodni minden felett, és mivelhogy István szerette az Urat, jól uralkodott az egész fűrgé és hatalmas magyar nép felett.*”⁹⁴

Az elbeszélés nyilvánvalóan hibás, hiszen az 1261-es esküvő idejében még IV. Béla (1235–1270) uralkodott, aki egyáltalán nem szerepel a krónikában. Az esemény idején regnáló magyar uralkodó pozitív bemutatása azonban korántsem meglepő. A krónikások ezáltal mutatták ki hódolatukat Ottokár király és az általuk nagyra tartott Kunigunda királyné iránt.⁹⁵ Az, hogy mindez V. Istvánra és nem IV. Bélára összpontosul azonban felettébb különös.

Otto von Thüringen 1305 körül kezdte el írni krónikáját,⁹⁶ elbeszélését nem alapozta forrásokra, II. Ottokár uralkodását elsősorban saját emlékezete alapján foglalta össze.⁹⁷ Kézenfekvő magyarázat tehát, hogy tévedett a magyar belügyekkel kapcsolatban, esetleg összezavarhatta V. István 1260-as években viselt ifjabb királyi címének emléke, már amennyiben tudott róla. Az azonban felettébb különös, hogy pont 1305 körül ne lett volna aktuális IV. Béla emlékezete, hiszen III. Vencel nem sokkal korábban pont annak apropóján tarthatott igényt a magyar trónra, hogy a néhai IV. Béla ükunokája volt. A krónikás azonban pontosan tisztában volt a Kunigunda és V. István között fennálló rokon kapcsolattal. Tudta, hogy V. István a cseh királyné nagybátyja volt.

Amikor Otto von Thüringen halála után Peter von Zittau felvette a tollat, fellapozta az elődje által írt fejezeteket, több esetben kiegészítette őket rövid versekkel, melyek minden esetben az ő beavatkozásának lenyomatai a szövegben. Ezek célja elsősorban Otto von Thüringen szűkszavúbb bejegyzéseinek további magyarázata és érvelésének megerősítése volt.⁹⁸ Peter von Zittau emellett gyakran pontosította, javította elődje szövegét. Jelen esetben a javítás azonban elmaradt, maga Peter is átvette a téves információt, miszerint V. István uralkodott volna magyar királyként 1261-ben. Azt, hogy a szerzők tudatosan választották volna V. Istvánt, valószínűtlennek tartom, tekintettel István és II. Ottokár rossz viszonyára. Az pedig, hogy ezáltal a szerzők István ifjabb király pártjára álltak volna a magyar belháborúban kizárt, hiszen maga Ottokár király is IV. Bélát támogatta.⁹⁹ A különös szöveghelyet tehát érdemes az idős szerzetes pontatlan emlékezetének tulajdonítanunk. Mindazonáltal az, hogy Peter von Zittau is ráerősített a

⁹³ „*Rex autem Stephanus dive memorie eiusdem virginis avunculus secundum carnem exstitit, qui extunc regnum Vngarorum non tam usu armorum quam sanctitate morum eo utique felicius quo devocius gubernavit.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 19.

⁹⁴ „*Qui Domino credit nec ab eius laude recedit, / omnia prudenter merito regit atque potenter; / et quia dilexit Dominum Stephanus, bene rexit / Unbaricam gentem celerem satis et vehementem.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 20.

⁹⁵ Kunigunda szerepéről a krónikában bővebben: VEJRYCHOVÁ 2015. 62.

⁹⁶ A cseh kutatás nem ismer konszenzust ez ügyben, a pontos időpont vitatott. Anna Pumprová disszertációjában a korai időpontot gondolja reálisnak PUMPROVÁ 2006. 16. Marie Bláhová és Kateřina Charvátová azonban a későbbi időpont mellett érvelnek. CHARVATOVÁ 2017. 49.; BLÁHOVÁ 1994. 278.

⁹⁷ CHARVATOVÁ 2017. 50.

⁹⁸ CHARVATOVÁ 2017. 52.

⁹⁹ V. István és II. Ottokár kapcsolatáról István ifjabb királysága és tényleges egyeduradalma alatt bővebben: RUDOLF 2023a. 210–277.

tévedésre, felvethet egy alternatív magyarázatot. Lehetséges, hogy a 14. század első évtizedeiben már megkopott V. István emlékezete, IV. Béla és a Babenberg-örökségért folytatott háború pedig még mindig aktuális témának bizonyultak és emiatt vált IV. Béla kevésbé vonzóvá a kor-szakban. A szöveg azonban nem ad lehetőséget határozott magyarázatra, véleményem szerint felesleges, sőt értelmetlen lenne túlzó, elrugaszkodott következtetéseket, elméleteket konstruálni köré. Legvalószínűbbnek a legegyszerűbb megoldást, a tévedést tartom.

IV. László

IV. László király a krónika két fejezetében szerepel. Ezek közül az első említés Záviš z Falkenšteina és Árpád-házi Erzsébet hercegnő esküvőjéről szóló elbeszélés.¹⁰⁰ Ebben a fejezetben IV. László csupán Erzsébet bátyjaként és a magyar királyság uralkodójaként szerepelt, aki a cseh oligarcha gazdagsága miatt csatlakozott Záviš összeesküvéséhez II. Vencel ellen. Sokkal bőségesebb ennél a IV. László és IV. Probus Henrik boroszlói herceg (1270–1290) haláláról beszámoló fejezet.¹⁰¹ A krónikás előbb összefoglalta a cseh király ellen megkötött „gyalázatos” szövetség születését:

„Ezután a herceg (t.i. IV. Henrik boroszlói herceg) nem bízva saját erejében nem kívánt egyedül belefogni egy olyannyira nehéz dologba, inkább követeket küldött a magyar királyhoz és sürgetve nem annyira tanácsot, mint inkább segítséget kért tőle, mivelhogy a magyarok egykoron segítséget nyújtottak Rudolf német királynak Ottokár királlyal szemben, királyuk (IV. László) pedig félt attól, hogy Vencel király tetteiben sikeres legyen, nehogy valamikor súlyosan megtorolja apja halálát a magyar nemzeten. Ezért a magyar király úgy hitte megtalálta a megfelelő lehetőséget és egyességet kötött a boroszlói herceggel, melyben kötelezte magát, hogy sereggel siet a herceg segítségére.”¹⁰²

A krónika elbeszélésében IV. Lászlót a szövetség megkötésére az sarkallta, hogy régóta rettegett II. Vencel bosszújától és ezért kapva kapott a lehetőségen, hogy gyengítse riválisát. Otto von Thüringen ezen fejezetének legfontosabb mondanivalója azonban egyértelműen a gonosz méltó büntetése. IV. Henrik és IV. László II. Vencel vesztére törtek és Vencel király csupán mély vallásosságának és az isteni beavatkozásnak köszönhette megmenekülését.

„Az isteni ítélet különös megnyilatkozása által egy hónapon belül kard által esett el a magyar király, a boroszlói herceg mérég által halt, Záviš pedig, ki lehetőséget teremtett eme gaztethoz lefejeztetett és így hitvány halállal végezte be napjait.”¹⁰³

IV. László azonban nem csupán a krónikás által gyűlölt Záviš támogatása, de II. Ottokár elpusztításában vállalt szerepe miatt is rászolgált a kárhozatra. Különös módon a dürnkruti csata leírásánál nem említette a magyar sereg részvételét,¹⁰⁴ halálakor azonban felsorolta László „bűnei”

¹⁰⁰ CRONICA AULE REGIE 2022. 52.

¹⁰¹ CRONICA AULE REGIE 2022. 56–57.

¹⁰² „Porro dux de sua diffius fortitudine rem tam arduam solus attemptare noluit, sed mittens nuncios ad regem Vngarie nonn tam consilium quam auxilium ab ipso cum instancia postulavit. Et quia Vngari olim contra regem Ottakarum Rudolfo regi Romanorum prestiterunt auxilium, rex ipsorum timuit, ut si rex Wenceslaus in factis suis proficeret, quandoque patris suis mortem in gente Vngarica severius vindicaret. Quam ob rem rex Vngarorum oportunitatem opprimendi regem Bohemie se invenisse credit et cum dice Wratislaue pactum sciens venturum sibi in auxilium cum exercitu fiducialiter se prmissit.” CRONICA AULE REGIE 2022. 56.

¹⁰³ „Mira namque divine ulcionis sententia infra uniu mensis spacium rex Vngarorum gladio trucidatus corruit, dux Wratislaue veneno interemptus periit et Zewischius, qui huius mali occasionem prestiterat, capie cesus dies suos morte miserabili terminavit.” CRONICA AULE REGIE 2022. 56.

¹⁰⁴ CRONICA AULE REGIE 2022. 22–24.

között. A politikai oldalváltás és Habsburgoknál is megfigyelhető titkos, alattomos szervezkedés bűne hozta el László bukását. A krónikás azonban nem kerített sort ennél mélyebb jellemzésre.

III. András

Közeledve azokhoz az évekhez, melyeknek Otto von Thüringen szemtanúja volt, egyre bőségesebbé válnak az egyes események, személyek leírásai. Az András megválasztásáról és Magyarországra kerüléséről szóló fejezet az országban uralkodó vészes állapotok leírásával kezdődik.¹⁰⁵ IV. László halála után Otto apát szerint az országban eluralkodott a káosz, felborult a társadalmi rend és a hatalmat egyes önkényeskedő főurak ragadták magukhoz. A cseh krónikás elbeszélésében III. András színre lépése mentette meg a király nélküli, elárvult országot. Nagyon fontos, hogy Otto von Thüringen szerint András királyt az ország egységesen választotta meg, azonfelül pedig „*Magyarország királyainak családjából származott*”,¹⁰⁶ legitimitásához tehát semmiképpen sem férhetett kétség. András azonban nem csupán legitim, de megfelelő jelölt is volt. Otto von Thüringen elismerően „*kiváló és körültekintő*” férfiként jellemezte, aki alkalmas volt eleget tenni a krónikás szerint legfontosabb uralkodói feladatnak, a béke és a társadalmi rend helyreállításának. Ez azonban nem volt egyszerű, András ugyanis idegenként nem ismerte a magyarországi viszonyokat. Bölcs emberként ezért hallgatott jó szándékú tanácsadóira és felkereste II. Vencelt cseh királyt. A két uralkodó a határon fekvő Hodoninban találkozott, ahol barátságot és szövetséget kötöttek. A krónikás szerint ettől a pillanattól András már magabiztosan szállt szembe kihívásaival és stabilizálhatta országát.

III. András meglepően hasonlít a krónikások királyi ideáljához, teljesen azonban nem egyenértékű vele. Otto apát kiemelte András bölcsességét és azt, hogy a király a béketeremtés fontos feladatának is eleget tett, utóbbit azonban csupán a Přemyslidák segítségével hajthatta végre. A fejezet tényleges főhőse tehát II. Vencel, akit a krónikás egyfajta nemzetközi tekintélyként mutatott be, kinek bölcsessége és kiválósága messze földön híres és nélkülözhetetlen idegen uralkodók számára is. Fontos továbbá III. András legitimitásának hangsúlyozása. Otto von Thüringen az 1291-es eseményeket a 14. század első évtizedében fogalmazta meg visszatekintve az utolsó Árpádok és Přemyslidák korára. Valószínű, hogy András pozitív bemutatásával és megkérdőjelezhetetlen, egyedüli királyként való ábrázolásával III. Vencel magyar trónigényét kívánta előkészíteni a III. András ellen is fellépő Anjou Károllyal szemben, akit ebben a fejezetben csupán egy meg nem nevezett trónkövetelőként szerepeltetett.

III. Vencel Magyarország trónján

Peter von Zittau egy teljes fejezetet szentelt III. Vencel rövid magyarországi uralkodásának.¹⁰⁷ A krónikás tisztában volt vele, hogy nem csupán a Přemyslidák pályáztak az Árpádok trónjára. Ugyan tudott Anjou Károly trónigényéről és arról is, hogy az ifjú nápolyi herceg már Magyarországon tartózkodott, különösebb jelentőséget azonban nem tulajdonított neki. Számára az egyetlen szoba jöhető jelölt Přemysl Vencel volt. A cseh herceg legitimitásának bebizonyítását két pillérre,

¹⁰⁵ CRONICA AULE REGIE 2022. 57–59. CFH 1937. 498.

¹⁰⁶ „*Circumsedencium autem principium condiciones pensantes et merita pretermisiss omnibus tandem in dominum Andream dictum de Esten, de prosapia Vngarie regum progenitum, virum elegantem et providum, consenserunt atque ipsam in regem et dominum communicato consilio elegerunt.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 58.

¹⁰⁷ I. LXVIII. *Qualiter Wenceslaus, filius Wenceslai regis sexti Bohemie, electus fuerit in regem Vngarie anno Domini MCCC primo* CRONICA AULE REGIE 2022. 134–138.; CFH 1937. 499–501.

a választás aktusára és Vencel származására építette. Ez az érvelés teljesen megegyezett azzal, ahogy korábban III. András kizárólagos legitimitása mellett érvelt. Peter von Zittau szerint III. András király halála után egy királyválasztó országgyűlés gyűlt össze, melyen a bárók, a nemesek és Buda, illetve más városok polgárai egyhangúan döntöttek a fiatal Vencel megválasztása mellett. A választás okaként Peter von Zittau a cseh dinasztia gazdagságának és kiválóságának messze földön elterjedt hírére nevezte meg. Emellett a krónikás szerint Magyarországon köztudott volt, hogy Vencel a „*magyar királyok előkelő nemzetségének*” leszármazottja. Mindez egyeseket a bőséges jutalom reményében, másokat pedig őszinte politikai meggyőződésükből fakadóan arra sarkalt, hogy meghívják a magyar trónra II. Vencel fiát.¹⁰⁸ Károly vele szemben semmilyen legitimációval nem rendelkezett Peter von Zittau narratívájában. A cseh krónikában az Anjou herceg csupán VIII. Bonifác (1295 – 1303) trónjelöltjeként jelent meg, akit „*Magyarország valamely része*,” VIII. Bonifác pápa és Albert német király támogatott.¹⁰⁹

II. Vencel először atyai félelmében nem szívesen engedte volna fiát egy idegen országba. A magyar követek azonban nem hagytak nyugtot a fiát féltő apának. Végül már saját tanácsadói is egyre csak unszolták a Magyar Királyság nagy kiterjedésére és hatalmára, valamint a Vencel hercegnek magyar királyként kijáró tiszteletre és dicsőségre hivatkozva.¹¹⁰ Vencel király ennek hatására beadta derekát és nagy kísérettel Magyarországra küldte örökösét, akit csakhamar, 1301. augusztus 26-án¹¹¹ Székesfehérváron meg is koronáztak.¹¹² Peter von Zittau ugyan nem írta le alaposan a koronázás menetét, szertartását, csupán annyit közölt, hogy „*a főpapok, a bárók és számtalan nemes gyűlt össze az országból a koronázáson, ahonnan a díszes társaság Budára kísérté az új királyt.*”¹¹³ Ez egy további érve mellett, hogy Vencel az egész királyság akaratóból vált uralkodóvá. Vencel királyságáról a krónikás egyáltalán nem írt, csupán megemlítette, hogy Vencelnek ezután számos konfliktusa akadt az illegitim trónkövetelőként ábrázolt Károllyal. Ezután a krónikás rögtön rátért az 1304-es eseményekre és Vencel hazatérésének történetére.¹¹⁴ II. Vencel aggódó apaként nem bírta tovább, hogy a körülmények elszakították szeretett fiától, akit a zavaros magyar viszonyok közepette nagyon féltett. Emiatt seregével betört Magyarországra, hogy hazavigye örökösét, ezzel pedig véget is ért Vencel magyar uralkodása.

Peter von Zittau III. Vencel csehországi uralkodásának ugyancsak egy fejezetet szentelt.¹¹⁵ I. könyvének LXXXIV. fejezetében a krónikás alaposan beszámolt az utolsó Přemyslida király személyiségéről, erényeiről és hibáiról is. Erényei között emelte ki intelligenciáját, mely a fiatal király nyelvek iránti fogékonyságában is megnyilvánult. Peter von Zittau szerint ugyanis

¹⁰⁸ „*Mortuo namque Andrea rege Vngarie nullo peter unicam filiam parvulam herede relicto superstitute plures potentes comites ac nobiles cum civibus Budensibus ac cum aliis civitatum multarum valencioribus Vngarie conveniunt ac maturo previo consilio Wenceslaui iuvenem, Wenceslai regis Bohemie et Polonie filium, sibi in regem et dominum concorditer elegerunt.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 134.

¹⁰⁹ „*Non pretermittendum autem, sed diligentius est sciendum, quod Bonifacius papa octavus Carulum, adolescentem Caruli regis Sylicie filium, in Vngariam pro rege transmiserat, cui pars aliqua Vngarie et maxime Albertus rex Romanorum in preiudicium regis Bohemie iuvamine, quo poterat, assistebat.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 137.

¹¹⁰ CRONICA AULE REGIE 2022. 136.

¹¹¹ Helyesen 27-én.

¹¹² Peter von Zittau tiszttában volt vele, hogy a szertartást a kalocsai érsek végezte el.

¹¹³ CRONICA AULE REGIE 2022. 137.

¹¹⁴ CRONICA AULE REGIE 2022. 137

¹¹⁵ I. könyv LXXXIV. fejezet CRONICA AULE REGIE 2022. 170-175.; CFH 1937. 501–502.

Vencel a cseh nyelven kívül latinul, németül és magyarul is tudott.¹¹⁶ Vencel magyar királyi címét egyébként Ottó javára történő lemondása után is fontosnak tartotta és ezután is megtartotta a néhai cseh király említései.¹¹⁷

Érdemes megemlíteni, hogy a Stájer rímes krónika ennél sokkal részletesebben taglalta Vencel Magyarországra kerülését és uralkodását.¹¹⁸ Ottokar aus der Gaal részletes politika és diplomáciatörténeti elbeszélést alkotott, ezzel szemben a Königsaaali krónika tényleges célja az utolsó Přemyslidák idealisztikus szerepeltetése volt. Peter von Zittau nem rendelkezett olyan alapos ismeretekkel, mint Ottokar aus der Gaal és valószínűleg nem is a politika érdekelte. A két narratíva közti leglátványosabb különbség a cseh dinasztia meghívását taglaló fejezetben tűnik fel. Ottokar szerint a magyar követek először II. Vencelt keresték fel, ő azonban arra hivatkozva, hogy nem beszéli az ország nyelvét, és már nem is tudná megtanulni azt, elhárította a felkérést, maga helyett pedig fiát javasolta, aki még *„fiatal és jó formájú s megfelelő tulajdonságokkal is rendelkezik, így azonnal megtanul bármilyen nyelvet.”*¹¹⁹ Ottokar aus der Gaal ebben a történetben azon uralkodó felé támasztott követelménynek adott hangot, mely szerint a jó királynak ahhoz, hogy kellően el tudja látni feladatait, ismernie kell országa nyelvét. A Königsaaali krónika ezzel szemben a hangsúlyt a harmonikus apa-fiú viszonyra helyezte. Peter von Zittau szerint a magyar követek rögtön az ifjú Vencel herceget hívták meg a magyar trónra, II. Vencel pedig aggódó szülőként csak hosszas rábeszélés után adta be a derekát. Végül III. Vencel magyarországi uralkodásának is apja vetett véget, amikor úgy döntött, hazaviszi a bizonytalan és veszélyes országból.

Wittelsbach Ottó

III. Vencel cseh királlyá való koronázása után úgy döntött, lemond a Magyar Királyságra formált jogcíméről és a magával Csehországba hurcolt Szent Koronával együtt a királyi cím viselésének jogát átruházta az ugyancsak Árpád házi ősökkel rendelkező Wittelsbach Ottóra.¹²⁰ Peter von Zittau-nak nem igazán voltak információi Ottó magyarországi tevékenységéről, azzal azonban tisztában volt, hogy a bajor herceg rövid magyarországi kalandja nem bizonyult sikertörténetnek. Saját bevallása szerint az Ottóról leírt téves információit hallomásból, szóbeli forrásból szerezte. Miután Wittelsbach Ottó megkapta III. Venceltől a Szent Koronát, Magyarországra utazott, ahol csakhamar megkoronázták. A koronázás idejét, helyszínét és mikéntjét a szerző nem ismerte. Csupán annyit közölt Ottó magyar királyként való működéséről, hogy csakhamar *„számos viszontagságba”* ütközött és ezért kénytelen volt három év elteltével elhagyni az országot. Peter von Zittau nem igazán volt tisztában Ottó sorsával sem, szerinte ugyanis Csehországba menekült, majd a balul sikerült kaland után hazatért Bajorországba. A cseh krónikás figyelmét csupán Ottó külseje kötötte le. A bajor herceg ugyanis szerinte *„magyar módra növesztett hosszú szakállt,”*¹²¹ Ottón azonban a magyar divat követése sem segített. Peter von Zittau a Szent Korona további sorsával kapcsolatban is tévedett, szóbeli forrásra hivatkozva azt

¹¹⁶ CRONICA AULE REGIE 2022. 170.

¹¹⁷ CRONICA AULE REGIE 2022. 370.

¹¹⁸ OTTOKAR AUS DER GAAL 2023. 281–341.

¹¹⁹ OTTOKAR AUS DER GAAL 2023. 287.

¹²⁰ CRONICA AULE REGIE 2022. 172.

¹²¹ *„Subortis tamen inibi variis adversitatibus anno tercio regni sui de partibus Vngarie latenter effugit primo in Bohemiam, demum in Bauariam longam barbam habens more Vngarico rediit, sed interveniente mortis articulo ulterius illuc minime reversus fuit.”* CRONICA AULE REGIE 2022. 172.

állította, hogy Ottó magával vitte a koronát Bajorországba és haláláig magánál tartotta. A bajor herceg sikertelen, viszontagságos kalandja nem nyugozta le a cseh krónikást, tevékenységét a következőképpen foglalta össze egy rövid, frappáns bekezdésben:

„Így szerez királyi nevet a herceg, mégis a kedvező lehetőséget elfecsérli, jó sorát hiányolja bizony, a magyar korona.”¹²²

Mindezek fényében kijelenthetjük, hogy a Königsaaali krónika szerzője Ottót kétségkívül alkalmatlan, de az utolsó Přemyslida által rá ruházott hatalomnak köszönhetően legitim magyar királynak tekintette.

Anjou I. Károly

I. Károly meglehetősen sokoldalúan szerepel a krónikában. Ennek elsődleges oka, hogy Peter von Zittau kortársa volt, ezáltal pedig sokkal nagyobb szerep jutott neki a múlt homályába vesző elődeihez képest. Gyakori felbukkanásának köszönhetően sokszínűbb, több oldalú képen tűnik fel a krónika lapjain. Kezdetben VIII. Bonifác pápa és Albert német király bábjaként, törvénytelen ellenkirályként bukkant fel az elbeszélésben, majd a politikai viszonyok változásával legitim magyar királlyá, a cseh korona szuverén ellenségévé, majd szövetségésévé vált.

Károly király először a már fentebb elemzett I. LXVIII. fejezetben bukkant fel, mely III. Vencel magyarországi uralkodását foglalta össze.¹²³ Peter von Zittau számára a történelem ezen szakaszán csupán egyetlen legitim magyar király létezhetett és ez Vencel volt. Károlyt éppen ezért nem illette a királyi címmel, csupán a nápolyi király fiaként emlegette, aki VIII. Bonifác és a német király jóvoltából bitorolta a cseh Vencel királysághoz való jogát.¹²⁴ A Magyar Királyság ezt követően 1304-ben vált ismét fontossá Peter von Zittau számára. A krónikás az I. könyv LXXI. fejezetében I. Albert és I. Károly közös Csehország ellen indított hadjáratának történetét írta le.¹²⁵ Ez az első fejezet, melyben a magyar uralkodó szuverén szereplőként jelent meg és lépett fel a cseh király akaratától függetlenül, Károly nevét azonban ebben az esetben nem említette. Erre az lehetett az oka, hogy a történetben a cseh király igazi ellensége Albert német király volt és ebből következően a krónikás az egész elbeszélését az ő antagonisztikus szerepére építette. Károly magyar király pedig Peter von Zittau szemszögéből csupán Albert egyik csatlósa volt, személyét ezáltal nem tartotta fontosnak.

Arra, hogy Károlyt magyar királynak nevezze további tíz évet kellett várni. Ez először Luxemburgi János és Csák Máté 1315-ös háborújának leírásakor következett be.¹²⁶ Legitim királyságának elismerése ekkor már nem okozott ellentmondást Peter von Zittau világképében. Károly király Luxemburgi János magyarországi hadjáratakor teljesen szuverén politikai

¹²² „Sic regis nomen dux acquirit, tamen omen / perdit, sorte bona caret Vngara namque corona.” CRONICA AULE REGIE 2022. 173.

¹²³ CRONICA AULE REGIE 2022. 134–138.

¹²⁴ CRONICA AULE REGIE 2022. 137.

¹²⁵ CRONICA AULE REGIE 2022. 141–146.; CFH 1937. 501.

¹²⁶ A háború leírása: CRONICA AULE REGIE 2022. 346–348.; CFH 502–504. I. Károly első említése magyar királyként a krónika elbeszélésében: „Verum quia in Vngariam longe procedere et inde alimenta ipsis necessaria adducere regis exercitus propter silvarum densarum latebras et viarum discrimina non potuit nec presumpsit, sed expensa, qua exercitus indiguit, non absque labore gravi de Brunna ducta fuit, rex quoque Karolus Vngarie regi Bohemie in auditorium ex altero latere non venit, ut promisserat, placuit igitur regi Bohemie et satrapis eius comite de Trentsch aliquis conspionis amicabilem, quam idem querebat, concordiam admittere, et sic ad propria remeare.” CRONICA AULE REGIE 2022. 347. CFH 1937. 503.

aktorként cselekedett, szövetséget kötött János királlyal Csák Máté ellen és ugyan nem állt módjában fegyverrel segíteni a cseh király hadi vállalkozását, mégis életében először egy oldalon állt a krónika főhőseként szolgáló Luxemburgi Jánossal.

Amellett, hogy a régi ellenség, a Vencel ellen lázadó trónbitorló a cseh király szövetségesévé vált fontos megfigyelni egy további aspektust. Annak ellenére, hogy III. Vencel lemondott a magyar koronáról Bajor Ottó javára Peter von Zittau annak haláláig az utolsó Přemyslidát tekintette legitim magyar királynak.¹²⁷ Az 1315. év során ez a probléma már nem állt fenn, Vencel halála után ugyanis semmi értelme sem volt fenntartani az igényt egy olyan címre, melyhez nemcsak, hogy nem fűződött politikai realitás, de melyhez a Přemyslidák örökébe lépő Luxemburgiak sem ragaszkodtak a rivális nélkül uralkodó Károllyal szemben. A cseh–magyar közeledés Károly megítélésén is nyomot hagyott. Ebben a folyamatban fontos mérőföldkőnek számított 1318 nyara és ősze. Anjou I. Károly és Luxemburgi Beatrix hercegnő dinasztikus házasságkötésének fontosságáról árulkodik, hogy Peter von Zittau egy teljes fejezetet szánt a házasságot megelőző diplomáciai tárgyalásoknak.¹²⁸

A békés Anjou–Luxemburgi kapcsolatok azonban csakhamar elhidegültek, ennek előjele volt Beatrix királyné 1319-ben bekövetkezett halála.¹²⁹ Az 1314 és 1322 között zajló német trónviszály 1319 utáni szakaszában János és Károly már ellenséges oldalakon szálltak harcba. Károly magyar király Habsburg Frigyes, Luxemburgi János pedig Wittelsbach Lajos táborát erősítette. A háborút Bajor Lajos győzelmével lezáró 1322-ben vívott mülhldorfi csata leírásakor Peter von Zittau kitért a Habsburg seregben harcoló magyar csapatok jelenlétére, Károly királyt azonban nem említette.¹³⁰ A helyzet hasonló a korábban már említett 1304-es háborúhoz, Károly király szerepe ez esetben is eltörpült az igazi ellenség, Habsburg Frigyes mellett. További lehetséges magyarázatként szolgál, hogy Károly személyesen nem vett részt a csatában,¹³¹ Peter von Zittau pedig ebből kifolyólag nem tartotta fontosnak, hogy személyesen az eseményhez kösse a magyar királyt.

A mülhldorfi csatát követően a régió szövetségi rendszerei komoly átalakuláson mentek keresztül. A Habsburg–Wittelsbach kibékülést észelve Luxemburgi János diplomáciája az Anjouk irányába fordult. Emellett az 1320-as években János király elérkezettnek látta az időt, hogy érvényt szerezzen lengyel trónigényének. Mivel a politikatörténetet nem képezi jelen tanulmányom tárgyát, csupán Anjou Károly megítélésére szorítkozom. Beatrix halála után az 1327-es nagyszombati királytalálkozón került ismét terítékre az Anjou–Luxemburgi dinasztikus házasság, ezúttal Anjou László herceg és Luxemburgi Anna hercegnő között. Peter von Zittau nem említette a királytalálkozót, az 1327-es évet taglaló fejezetben csupán utalt egy nemrég

¹²⁷ CRONICA AULE REGIE 2022. 370.

¹²⁸ *II.V. Qualiter Karolus rex Vngarie duxerat in matrimonio Beatricem, Henrici imperatoris filiam, et de ducatu Op-pauiensis capitulum.* Cronica Aule regie 2022. 387–388. Erről bővebben: Kristó 2005. 14–28.; Kádár 2022. 3.; Rudolf 2023b. 64–72.

¹²⁹ CFH 1937. 489–490.; CRONICA AULE REGIE 2022. 396.

¹³⁰ A csatáról és annak előzményeiről szóló fejezet: *II. XI. De nativitate, de morte, de desponsacione plurimorum. De conflictu duorum regum Romanorum, Lodowici de Bavaria et Friderici de Austria, cum incidenciis pluribus.* CRONICA AULE REGIE 2022. 407–413. A magyar segédcsatások jelenlétéről: „*Ex parte vero altera Fridericus Henricum, fratrem suum, Austrie ducem, habuit secum et exercitum pugnancium copiosum: mille quadringentos viros secum habuit galleatos, circiter quinque milia Vngaros et paganos, pedite quoque secum plurimi fuerunt, qui ipsum viriliter adiuverunt.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 410.

¹³¹ KRISTÓ 1988. 7.; CSÁKÓ 2017. 77–102.; SKORKA 2013. 452–453.

megkötött szövetségre Károly és János között.¹³² A házasság tervére pedig csupán egy későbbi fejezetben utalt vissza.¹³³ A találkozó fontossága abban rejlik, hogy 1327-ben Luxemburgi János elérkezettnek látta az időt arra, hogy fellépjen Lokietek Ulászlóval szemben a lengyel koronáért folytatott harcban. Anjou Károly pedig különösen érdekelt volt a Piastok és Luxemburgiak közötti béke fenntartásában, hiszen Ulászló és János fontos szövetségesei voltak a Habsburgokkal és Bajor Lajos császárral szemben. Ezért, amikor János fegyverrel tört be Kis-Lengyelországba Károly Ulászló király kérésére békítő szándékkal közbelépett.¹³⁴ Figyelmeztette a cseh királyt arra, hogy nem csupán vele, de Ulászlóval is szövetség, sőt rokoni kapcsolat kötötte össze, majd arra kérte, hagyjon fel támadó szándékával. Mindezt a krónikás egy Károly király szájába adott fiktív idézettel fejezte ki:

„Amennyiben apósomnak valamiképpen bosszúságot okoznál, azzal hasonló tettet hajtánál végre, mintha szemem láttára saját fiamat ölnéd meg.”¹³⁵

Anjou Károly és Luxemburgi János szövetségének tűzpróbája 1328-ban érkezett el. Ekkor Károly a cseh királlyal Ottó herceg oldalán avatkozott be a Habsburg testvérek beháborújába, mely győzelmükkel zárult.¹³⁶ A magyar király személye az ausztriai háború tárgyalása során nem kapott különösen gazdag leírást. Peter von Zittau csupán a János királynak és Ottó hercegnek nyújtott katonai segítséget emelte ki.¹³⁷

A két király szövetsége azonban nem tartott örökké, az első töréspont László herceg halála volt. Emiatt ugyanis nem került sor a dinasztikus házasság megkötésére, melynek hiányában a két uralkodó szövetsége kiszolgáltatottabbá vált az aktuális hatalmi, politikai érdekeknek. Szerencsénkre fennmaradt Károly levele, melyben értesítette Erzsébet cseh királynét fia haláláról és arról, hogy a házasság elmaradása ellenére fenn kívánja tartani barátságát János cseh királlyal.¹³⁸ Peter von Zittau maga is olvasta ezt a levelet és szó szerint bemásolta krónikájába.¹³⁹ Az, hogy a szerző változtatás nélkül átvette a diplomáciai indítékkal írt levél szövegét arról tanúskodik, hogy maga is fontosnak tartotta Károly király szövetségét. Véleményem szerint a dokumentum diplomáciatörténeti jelentőségén túlmutatva Peter von Zittau érdeklődését különösen felkeltette Károly levelének egy bizonyos része:

„...jelen sorainkkal arra kérjük Felsegetek királyi indulatát, testvéri bizalmát, hogy vigyázó gondoskodással ápoljátok az említett János királyban a barátság páratlan érzését, amely közöttünk eddig is élt s a jövőben is virágozzék minden rosszakaratú, alattomos befolyásolás ellenére is úgy, hogy a baráti szövetséget megújítva, illetve megtartva, ha Isten is akarja, szándékunk

¹³² Az 1327. év diplomáciatörténetéről szóló fejezet: II. XIX. *De processu Iohannis regis Boemie, de Lodowico et pluribus aliis*. Cronica Aule regie 447–453. A cseh–magyar tárgyalások leírása: CRONICA AULE REGIE 2022. 449.

¹³³ A krónikás Anjou László herceg halálát olyan fontos eseménynek tartotta, hogy egy teljes fejezetet központi, címadó témájává tette: II. XXI. *De morte filiis regis Vngarie, primi abbatis et pluribus aliis*. CRONICA AULE REGIE 2022. 462–466. László herceg haláláról szóló elbeszélés: CRONICA AULE REGIE 2022. 462–463.

¹³⁴ CRONICA AULE REGIE 2022. 448–449.

¹³⁵ *„Si aliquam meo socero molestiam intuleritis, simile opus committitis, acsi meum filium sub meis oculis mactaretis.”* CRONICA AULE REGIE 2022. 449.

¹³⁶ Az ausztriai háború leírása: II. XX. *De Lodowico Bauaro, de papa scismatico et de bellis Iohannis regis Boemie*. CRONICA AULE REGIE 2022. 454–462.

¹³⁷ *„Huic Ottoni Karulus rex Vngarie consilio et auxilio astitit et in Austriam LXXX milia Vngarorum in eius adiutorium introduxit.”* CRONICA AULE REGIE 2022. 457.

¹³⁸ AOKL XIII. 107.; CDM VI. 293. Magyar fordítása: MAKKAI – MEZEY 1960. 230–231.

¹³⁹ Cronica Aule regie 462–463.

szerint a távoli jövőre is, kölcsönös egyetértésnek örvendessünk és törhessük meg az ellenünk acsarkodó dölyfösök nyakát nagy erővel és hatalmas karral.”¹⁴⁰

A későbbiekben ugyanis pontosan alattomos, rosszakaratú áskálódással magyarázta a két király kapcsolatának megromlását. Károly és János szembefordulása 1331 nyarán következett be. Az éppen külföldön tartózkodó János királyhoz követek érkeztek azzal a hírrel, hogy „Károly, Magyarország királya Ottóval, Ausztria hercegével rabolva és gyűjtogatva nekifogtak egész Morvaország megszállásának.”¹⁴¹ János király gyorsan hazatért, Csehországban pedig azzal szembesült, hogy félrevezették, a támadás ugyanis nem valósult meg. Ennek ellenére az elbeszélésből jól kivethető a régióban eluralkodó bizonytalanság és Csehország diplomáciai elszigetelődésének, politikai kiszolgáltatottságának veszélye.

A korábbi szövetségesek közötti háború végül 1331 őszen robbant ki. A vihar előtti csendet Luxemburgi János törte meg, a cseh király 1331-ben ismételten szembefordult Łokietek Ulászlóval. Luxemburgi János betört Pomerániába és megostromolta Poznań városát, ez azonban inkább tekinthető erődemonstrációnak, mintsem tényleges hódító szándéknak azon egyszerű oknál fogva, hogy János azonnal követeket küldött Károly magyar királyhoz és Łokietek Ulászlóhoz.¹⁴² A békejavaslat azonban süket fülekre talált. A politikai viszonyok némiképp máshogy festettek, mint 1327-ben. Tartva a Luxemburgiak túlságos megerősödésétől, IV. Bajor Lajos császár és Habsburg Ottó herceg diplomáciája az Anjouk és a Piastok felé fordult, egy Luxemburgi ellenes koalíció kialakításának reményében. Károly király pedig János lengyelországi hadjáratának hatására csatlakozott Habsburg Ottóhoz, akivel közösen megtámadták a Cseh Királyságot.¹⁴³ I. Károly többé nem számított a cseh király szövetségesének, jellemzése a Königsali krónika lapjain mégsem egy Csehországra rontó ellenség benyomását kelti. Peter von Zittau szerint ugyanis az Anjouk és a Luxemburgiak szövetsége a Károly fentebb idézett levelében előrevetített rosszakaratú befolyásolás áldozatává vált. Peter von Zittau a következőképpen indokolta a magyar és lengyel király diplomáciai fordulatát:

„Ennélfogva ugyanaz a Lajos (t.i. IV. Bajor Lajos császár) Ottóval, Ausztria hercegével, aki szintén részt vett az előbb mondott gyűlésen Nürnbergben úgy rendelte, hogy ő (t.i. Ottó) Károly magyar királyt és Łokietek krakkói királyt rávegye, hogy vele együtt erősen és ellenségesen támadják meg Jánost, Csehország királyát.”¹⁴⁴

A krónikás szerint tehát Habsburg Ottó uszította Bajor Lajos császár utasítására János ellen Anjou I. Károly magyar királyt és Łokietek Ulászló lengyel királyt.¹⁴⁵ Károly ezért sokkal inkább egy gonosz tanács által félrevezetett uralkodóként jelent meg a történetben, mintsem

¹⁴⁰ Magyar fordítása: MAKKAJ – MEZEY 1960. 230. Eredeti szöveg: „...per presentes, quatenus taliter et tam diligenti sollicitudine dicto domino Iohanni regi suadere velitis, quod singularis amicitie fervor, que inter nos hactenus viguit, in futuro vigeat sinistra loquencium suggestionem frivola non obstante, ut in incepto amicabilem unionis proposito seu perseverancia Deo volente votiva dierum longitudine mutuo invicem nos et ipse valeamus gratulari et in virtute valida et brachio extendo nobis rebellancium colla conterere superborum.” CDM VI. 293.

¹⁴¹ „Karulus rex Vgarie cum Ottone duce Austrie totam Morauiam incipit rapinis et incendiis occupare.” CRONICA AULE REGIE 2022. 490.

¹⁴² CRONICA AULE REGIE 2022. 494.

¹⁴³ CRONICA AULE REGIE 2022. 494.

¹⁴⁴ „Propter ista idem Lodwicus cum Ottone duce Austrie, qui eciam predicto concilio in Nurninberch interfuit taliter ordinavit, quod ipse Karulum regem Vngarie et Lokotkonem regem Cracovie ad hoc deberet inducere, ut ipsi una secum deberent Iohannem regem Boemie potenter et hostiliter infestare.” CRONICA AULE REGIE 2022. 494.

¹⁴⁵ CRONICA AULE REGIE 2022. 492.

egy tényleges ellenségkent. Ehhez természetesen hozzátett, hogy a rövid ideig tartó, sikereket nélkülöző magyar támadáson és a szerző által is érzékeltetett határ menti feszültségen kívül nem került sor komolyabb összecsapásra Anjou Károly és Luxemburgi János között 1331-ben. A szerző elsődleges célja ebben az esetben is a Habsburgok és Bajor Lajos császár antagonizációja lehetett, emellett szól továbbá, hogy a szerző az általa gyűlölt ausztriai hercegek és a császár ellen potenciális szövetségest csupán a magyar királyban látott, kinek szövetsége az egyetlen lehetőség volt a diplomáciai elszigeteltségből való kitörésre és a lengyel probléma megoldására, vagy legalábbis deeszkalációjára.

Károly király személye nem sokkal később, a visegrádi királytalálkozó alkalmával vált ismét fontossá és egyértelműen pozitívvá. A kongresszusról szóló fejezet címe már önmagában beszédes: „*Arról, hogyan idegenítette el János cseh király Lengyelországot.*”¹⁴⁶ A krónikás cseh szemszögből mutatta be a királytalálkozó eseménytörténetét, melynek számára legfontosabb kérdése a lengyel királyi cím körüli konfliktus megoldása volt. Peter von Zittau természetesen kifejezte sajnálatát a Přemyslidák lengyel királyi címének elvesztése miatt, ezt azonban gyorsan felváltotta a bizakodás, melyet az újonnan megkötött szövetségek reménye táplált.

„*Ennélfogva ez a három király együttesen önszántukból szövetséget kötött és jelen pillanattól készen állnak egymásnak kölcsönösen segítséget nyújtani az összes többi fejedelemmel szemben. A barátság megerősítésének többféle módja mellet az is megígértetett, hogy az ötéves fiú, János, Henriknek, Bajorország hercegének a fia az eljövendő időben feleségül veszi Kázmér lengyel király lányát.*”¹⁴⁷

Ez pedig Peter von Zittau szerint Károly király érdeme, kinek színe előtt és felügyelete alatt zajlottak a tárgyalások. Ebben az esetben is feltűnt tehát Károly békéltető szerepe, mely visszatérő motívum a Königszaali krónika narratívájában. Az újonnan megkötött szövetség 1336 nyarán különösen kapóra jött Jánosnak. A cseh király a Habsburgok ellen vívott háborúban, melyben Bajor Lajos császárral is szembe kellett néznie maga mellett tudhatta a lengyel és a magyar királyt is.¹⁴⁸ Az ismételt kibékülés után tehát Károlyt elsősorban két dolog jellemezte. Egyrészt egy meghatározó regionális hatalom uralkodójaként Peter von Zittau fontos szövetségesként tekintett rá a Habsburg–Wittelsbach szövetséggel szemben. Másrészt ugyanennyire fontos Károly állandó békéltető szerepe a Piastok és a Luxemburgiak konfliktusai során. Ez korántsem nevezhető irreálisnak, hiszen Károly számára különösen fontos volt, hogy ügyeljen a békés viszony fenntartására nyíltan rivalizáló szövetségesei között.

Anjou I. Károlyllyal tehát először illegitim trónkövetelőként találkozunk, aki III. Vencel halálával és a cseh király magyar trónigényének megszűnésével vált törvényes királlyá. Szerepeltetése ettől kezdve többnyire pozitív. Negatív színben ezután csak az 1332-es háborúban tűnt fel, szerepe azonban ekkor is eltörpült az ellenséges császár és az ő magát is csellel félrevezető ausztriai hercegek mellett. A visegrádi kongresszustól kezdve János külpolitikája szinkronban mozgott Károlyéval, ezért a magyar király ismét különösen pozitívan jelent meg a krónikában. Az aktuális politika mellett ennek oka Peter von Zittau ideális uralkodóról alkotott képében rejlik. Károly esetében fontos kiemelni a *pax* fenntartására való törekvést, mely Peter von Zittau

¹⁴⁶ III. XI. *Quomodo Iohannes rex Boemie alienavit regnum Polonie.* CRONICA AULE REGIE 2022. 530–531.

¹⁴⁷ „*Isti itaque tres reges pariter confederati se iuvare mutuo nunc contra omnes alios principes sunt parati. Inter cetera amicitie federa est promissum, quod Iohannes, puer quinquennis, filius Henrici ducis Bauarie, ducere debeat futuro tempore filiam Casymir regis Polonie pro uxore.*” CRONICA AULE REGIE 2022. 530.

¹⁴⁸ CRONICA AULE REGIE 2022. 531–533.; CRONICA AULE REGIE 2022. 533–535.

számára egy kiemelkedő erénynek számított. A király egyik legfontosabb feladata ugyanis a béke és a társadalmi rend védelme volt. Erre kiváló ellenpélda Bajor Lajos császár, akivel szemben a krónikás legfontosabb vádja, hogy a birodalom békéjének megőrzése helyett nemcsak, hogy maga is megtörte azt, de alattvalóit is hasonló magatartásra ösztönözte.¹⁴⁹ Anjou I. Károly legnagyobb érdeme, hogy nem csupán saját királyságában, de külföldön, szövetségesei között is ügyelt a béke fenntartására.

ÖSSZEFOGLALÓ GONDOLATOK – A MAGYAR KIRÁLYPORTRÉK ÉRTÉKELÉSE

Tanulmányom végére érve összefoglalom mindazt, amit a krónikában felbukkanó magyar királyok jellemzéseiből kiderül a szerző világ, illetve történelemképéről. A mindenkorai magyar uralkodó egy nagy katonai erővel és kellő diplomáciai tekintéllyel rendelkező politikai szereplőként fontos helyet kapott Otto von Thüringen és Peter von Zittau krónikájában. A cseh-országi történétírók magáról Magyarországról, annak földrajzáról és belpolitikai viszonyairól nem rendelkeztek alapos ismeretekkel. Peter von Zittau Magyarországot gyakorlatilag egy nagy kiterjedésű veszedelmes erdők által borított, nehezen uralható országnak tartotta.¹⁵⁰ A magyar királyok, mint a Königsala krónika elbeszélésének szereplői három kategóriába sorolhatók. 1. A múlt homályába vesző szélsőségesen homogén megítélésű királyok (V. István és IV. László). 2. III. András és a dinasztia váltás jelöltjei (III. András, Vencel, Ottó, I. Károly korai évei). 3. A legitim béketeremtő király, Anjou I. Károly.

1. A múlt homályába vesző szélsőségesen homogén megítélésű királyok:

V. István és IV. László nem kaptak színes, részletgazdag bemutatást. V. István csupán egyetlen egy, IV. László pedig két fejezetben bukkant fel. Megítélésük egyoldalú, lévén nagyon hosszú idő választotta el uralkodásukat és a krónika születését, emlékükre rányomta bélyegét az emberi emlékezet korlátozottsága. V. István a krónikás által kedvelt és nagyon sokra tartott Kunigunda királyné nagybátyjaként a nagyszerű királyok tündöklő pompájában részesült. Vele szemben a krónika főszereplői, II. Ottokár és II. Vencel ellen konspiráló IV. László a becstelen gazemberek, Záviš z Falkenšteina és IV. Probus Henrik sorsában osztozott, végzete hirtelen és keserű volt.

2. III. András és a dinasztia váltás jelöltjei

A IV. László halála és Anjou I. Károly konszolidációja között eltelt időszak tényleges főszereplője nem meglepően III. Vencel. Mielőtt azonban rátérnék az uralkodók portréira nagyon röviden tekintsük át, hogy szerzőnk általánosságban milyen feltételekhez kötötte az Árpád-ház kihalását követő magyar királyok legitimitását. Peter von Zittau három fontos kritériumot határozott meg, melyeknek a magyar uralkodónak meg kellett felelnie. Ezek az Árpád-dinasztiához való tartozás, az ország jogképes lakossága általi királyválasztás, valamint a Szent Koronával történő koronázás voltak. A krónikás nem csupán a magyar, de a cseh esetben is különösen fontosnak tartotta a választást és azt, hogy az uralkodó az ország akaratából uralkodjon. Ezt első sorban a szerinte kizárólagos legitimitással rendelkező III. András, valamint III. Vencel esetében

¹⁴⁹ CRONICA AULE REGIE 2022. 597.

¹⁵⁰ CRONICA AULE REGIE 2022. 136.

hangsúlyozta. A hasonlóság nem meglepő, III. András legfontosabb szerepe ugyanis, hogy a krónikás rajta keresztül vezesse fel III. Vencel magyarországi trónigényét Károllyal szemben, András király egyetlen méltó örököséként. Tőlük eltérően Ottó csupán Vencel király akaratából került trónra, az országban nem tudott kiépíteni számottevő támogatói bázist, próbálkozását emiatt nem koronázhatta siker. Károlyt pedig Vencellel szemben csupán „*Magyarország valamely része*,” VIII. Bonifác pápa és Albert német király támogatták.¹⁵¹ A dinasztiaaváltás korának tényleges főszereplője Peter von Zittau szerint III. Vencel cseh király volt, a további jelölteket az utolsó Přemyslidákhoz viszonyítva értékelte.

3. A legitim béketeremtő király, Anjou I. Károly

Mivel a krónika nagy része I. Károly király uralkodása alatt keletkezett és az elbeszélés nagy része is regnálásának korával foglalkozott, kivételt képez. Az ő megítélését leginkább az aktuálisan alakuló politikai viszonyok határozták meg. Károly csupán III. Vencel halála után érdekelte ki Peter von Zittau hallgatólagos elismerését. A kezdeti trónbitorló évek után azonban különösen pozitív szerepben jelent meg a Königsali krónikában. Peter von Zittau 1315-ben már legitim királyként, 1318-ban pedig már a Luxemburgi dinasztia rokonaként, Luxemburgi Beatrix férjeként írt róla. Beatrix halála után 1319 és 1327 között a nagy német trónviszály korában megromlottak Luxemburgi János és Anjou Károly kapcsolatai. A jég végül az 1327. évi nagyszombati királytalálkozón tört meg. Ettől kezdődően Károly szövetsége a lengyel kérdés rendezésének feltételévé vált. Ez olyannyira meghatározó volt Peter von Zittau számára, hogy az 1332-es eseményektől eltekintve, mikor is Ottó herceg hazugságai félrevezették Károlyt bölcse *rex – pacificus*-ként ábrázolta a magyar királyt, aki állandó békítőként volt jelen a feszült Luxemburgi–Píast kapcsolatban.

BIBLIOGRÁFIA

Elbeszélő források

CRONICA AULE REGIE (2022). In Anna Pumprová – Libor Jan (szerk.): Monumenta Germaniae Historica Scriptores 40. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

GOMBOS FERENC ALBIN (1937): *Catalogus fontium historiae Hungaricae. aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi 800 usque ad annum 1301 I.* Budapest, Szent István Akadémia.

OTTOKAR AUS DER GAAL (2023): *Stájer rimes krónika (Részletek).* Fordította Bagi Dániel. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Oklevélkiadások

AOKL (2003): *Anjou-kori oklevéltár XIII.* Almási Tibor (szerk.) Budapest – Szeged.

CDM (1854): *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VI.* Antonín Boček (szerk.) Brno, Verlag des Mährischen Landes-Ausschusses.

¹⁵¹ „Non pretermittendum autem, sed diligentius est sciendum, quod Bonifacius papa octavus Carulum, adolescentem Caruli regis Sycilie filium, in Vngariam pro rege transmiserat, cui pars aliqua Vngarie et maxime Albertus rex Romanorum in preiudicium regis Bohemie iuvamine, quo poterat, assistebat,” CRONICA AULE REGIE 2022. 137.

MAKKAI, LÁSZLÓ – MEZEY, LÁSZLÓ (ford.) (1960): *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Szakirodalom

ANTONÍN, ROBERT (2006): Obraz ideálního panovníka ve Zbraslavské kronice. In Martin Wihoda – Demeter Malat'ák (szerk.): *Stát, státnost a rituály přemyslovského věku*. Brno. Matice moravská. 197–215.

ANTONÍN, ROBERT (2012): Král Jan a zbraslavský opat Petr. Proměny reflexe Jana Lucemburského ve Zbraslavské kronice. In Ivo Hlobil – Daniela Rywiková. (szerk.): *Jan Lucemburský. Kultura, umění a zbožnost na Moravě a ve Slezsku v době vlády prvního Lucemburka*. Ostrava. Tisk Finidr. 11–24.

ANTONÍN, ROBERT (2014): Chronicon Aulae Regiae – neúspěšný pokus o ustavení oficiální paměti na poslední Přemyslovce. In M. Nodl – P. Węcowski. (szerk.): *Memoria et damnatio memoriae ve středověku*. Praha. Filosofia. 91–106.

ANTONÍN, ROBERT (2017a): Druhý život Zbraslavské kroniky v historiografické reflexi od 14. do konce 18. století. *Mediaevalia Historica Bohemica* 20. évf. 1. sz. 85–119.

ANTONÍN, ROBERT (2017b): *The Ideal Ruler in Medieval Bohemia*. Leiden – Boston, Brill.

BAGI DÁNIEL (2005): *Gallus Anonymus és Magyarország*. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történetiszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében. In: *Irodalomtörténeti füzetek* 157. Budapest, Argumentum.

BAGI DÁNIEL (2018): Az oroszlán, a sas, a szamár és az igaz mester Műgelni Henrik két magyar krónikájának keletkezési körülményei. *Századok* 152. évf. 3. sz. 591–622.

BAR, PŘEMYSL (2008): *Vratislavský vévoda Jindřich IV. Probus a poslední Přemyslovci*. *Český časopis historický* 106. évf. 4. sz. 753–787.

BÁCSATYAI DÁNIEL (2017): *A kalandozó hadjáratok nyugati kútfoi*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

BLÁHOVÁ, MARIE (1994): Cisterciácké dějepisectví ve středověkých Čechách. *Historický obzor: časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie* 5. évf. 275–280.

BLÁHOVÁ, MARIE (2010): Chronicon Aulae Regiae. In: *Encyclopedia of the Medieval Chronicle Online*. Ed. Graeme Dunphy. (<https://referenceworks.brill.com/display/entries/EMCO/SIM-000159.xml?rskey=eca6Ge&result=1>, Hozzáférés: 2025. 01. 03.)

BLÁHOVÁ, MARIE (2015): Osudy Zbraslavské kroniky. *Studia historica Brunensia* 62. évf. 1. sz. 143–154.

BLECHOVÁ, LENKA (2016): Knížecí zrcadla v českých zemích ve vrcholném a pozdním středověku. *Mediaevalia Historica Bohemica* 19. évf. 1. sz. 7–34.

BOBKOVÁ, LENKA (2018): *Jan Lucemburský*. Praha, Vyšehrad.

CHARVATOVÁ, KATEŘINA (2017): Ota Durynský, zbraslavský opat a kronikář. *Mediaevalia Historica Bohemica* 20. évf. 1. sz. 39–58.

CSÁKÓ JUDIT (2017): Kancellária és történetírás a 14. Századi Magyarországon. *Történelmi szemle* 59. évf. 1. sz. 77–101.

CSÁKÓ JUDIT (2023): *Az Árpád-kori Magyarország francia tükörben*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

CSUKOVITS, ENIKŐ (2015): *Magyarországról és a magyarokról*. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

JAN, LIBOR (2015): *Václav II*. Praha. Argo.

KÁDÁR, TAMÁS (2015): Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első éveit 1305 végéig. In Bárány Attila – Bacsa Balázs Antal. (szerk.): *Történeti Tanulmányok XXIII*. Debrecen. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet. 42–111.

KÁDÁR, TAMÁS (2022): Új adatok és észrevételek I. Károly (Róbert) király házasságai kérdéséhez. *Turul* 95. évf. 3. szám 122–127.

KLANICZAY, GÁBOR (2008): A királyi bölcsesség ellentmondásos mintaképe – Salamon. *Aetas* 23. évf. 1. sz. 25–41.

KÖRMENDI TAMÁS (2019): *Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

KRISTÓ, GYULA (1988): *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

KRISTÓ, GYULA (2005): Károly Róbert családja. *Aetas* 20. évf. 4. sz. 14–28.

MARANI-MORAVOVÁ, BĚLA (2019): *Peter von Zittau*. Abt, Diplomat und Chronist der Luxemburger. Ostfildern. Jan Thorbecke Verlag.

NECHUTOVÁ, JANA (2000): *Latinská literatura českého středověku*. Praha, Vyšehrad.

PUMPROVÁ, ANNA (2006): *Kázání Petra Žitavského na Píseň písní*. Masaryk University Brno. Doktori disszertáció.

RAZIM, JAKUB (2009): Jindřich Korutanský – rex yrannus. Realita a fikce na stránkách Zbraslavské kroniky. In József Dobosz – Jakub Kujawiński – Marzena Matla-Kozłowska (szerk.): *Drugie polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Mediewista wobec źródła – teoria i praktyka*. Materiały z konferencji naukowej, Gniezno 25–28 września 2007 roku. (szerk.) Poznań. Instytut Historii UAM. 163–172.

RUDOLF, VERONIKA (2023a): *Közép-Európa a hosszú 13. században*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

RUDOLF, VERONIKA (2023b): Megjegyzések I. Károly első és második házasságához. *Turul* 96. évf. 2. sz. 64–72.

SKORKA RENÁTA (2013): A csökkentett vámtarifájú út kialakulása I. Károly uralkodása alatt. *Történelmi Szemle* 65. évf. 3. sz. 452–453.

SKORKA, RENÁTA (2019): A Szent Korona kalandos körutazása az interregnum éveiben (1301–1310). In Pálffy Géza (szerk.): *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont 91–121.

SPĚVÁČEK, JIŘÍ (1994): *Jan Lucemburský a jeho doba 1296–1346*. Praha. Svoboda.

VEJRYCHOVÁ, VĚRA (2015): Role královny a jejích reflexe ve Zbraslavské kronice. *Studia Mediaevalia Bohemica* 7. évf. 1. sz. 55–79.

VOJTÍŠKOVÁ, LUCIE (2018): Jan Lucemburský a rakouské země. diplomatické postupy a cíle českého krále. *Paginae Historiae: Sborník Národního archivu* 24. évf. 9–35.

ŽEMLIČKA, JOSEF (2004): “Král jako ubohý hříšník svých poklesků litoval v pláči.” Václav II., Zbraslav a svatý Ludvík IX. In M. Nodl – P. Sommer – E. Doležalová (szerk.): *Verba in imaginibus, Františku Šmahelovi k 70. narozeninám*. Praha. Argo. 193–210.

LÁSZLÓ ISTVÁN

istimane@gmail.com

PhD hallgató (ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék)

Adalékok a Rhédey család 17. századi történetéhez. Öcsöd és a Rhédeyek kapcsolata

Additions to the History of the Family Rhédey in the 17th century.
Relations between the Rhédey family and the Village of Öcsöd

ABSTRACT

There are numerous gaps in the history of the Rhédey family in the 17th century, which historians have either ignored or dealt with only superficially. This study aims to shed light on one aspect of the family history, namely estate management, with the help of Öcsöd, a village under Ottoman rule. The small village was subject to double taxation, paying taxes to both the Rhédeys and the Ottomans, but it also had to face looting by soldiers of the Hungarian Kingdom. For this reason, the serfs of Öcsöd wrote letters of complaint to the Rhédeys, asking for their help. Although the impact of these letters of complaint is highly doubtful, they reveal a number of elements relating to the Rhédeys' relationship with Öcsöd: the methods of communication and tax payment, the administration of the estate, the question of the share of family members, and the Rhédey family's attitude towards the small village far away from them are all examined on the basis of the sources.

KEYWORDS

Rhédey family, Öcsöd, double taxation, estate management, letters of complaint

DOI 10.14232/belv.2026.2.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2026.2.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

László István (2026): Adalékok a Rhédey család 17. századi történetéhez. Öcsöd és a Rhédeyek kapcsolata. *Belvedere Meridionale* 38. évf. 2. sz. pp 114-123.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A RHÉDEY CSALÁDRÓL

A kisédei Rhédey család nem ismeretlen a magyar történettudomány számára. A főúri familia neve a történelemmel nem kifejezetten foglalkozó emberek számára is ismerősen csenghet, ha máshonnan nem is, akkor Rhédey Ferenc erdélyi fejedelem és Rhédey Klaudia, a Windsor-ház egyik ősnája személyének köszönhetően. Rajtuk – illetve Rhédey Ferenc váradi főkapitányon – kívül azonban meglehetősen keveset tudunk a család történetéről, annak ellenére, hogy évszázadokig az erdélyi arisztokrácia krémjébe tartoztak. Különösen a család felemelkedésének és Erdélyben való megkapaszkodásának időszaka, a 17. század eseményei hiányosak. Csupán Ferenc váradi főkapitány¹ (1560 körül–1621) és Ferenc erdélyi fejedelem² (1613–1667) életútja került eddig feldolgozásra, ezen túlmenően meglehetősen kevés ismerettel rendelkezünk a család korabeli történetéről. Ez különösen annak fényében kelthet bennünk hiányérzetet, hogy a korszakban több politikailag jelentős családtag is tevékenykedett, jelesül Pál (megh. 1621) krasznai főispán, János (megh. 1653) udvarhelyszéki főkirálybíró, illetve Ferenc (1634–1684), aki halálakor betöltötte a kolozsvári főkapitányi, kolozsi főispáni, fejedelmi tanácsosi és udvarhelyszéki főkirálybírói méltóságokat is, mellyel az Apafi-kori politikai elit tagjai között foglalt helyet³ – s mindez igenis indokolja a család történetéről való további kutatásokat.

A Rhédey család egyes tagjainak életrajzán túl a familia történetének további szegmenseiről, tehát genealógiájáról, címerhasználatáról, gazdálkodásáról, illetve birtokairól is csupán hézagosan és felületesen rendelkezünk ismeretekkel. Jelen tanulmány a Rhédey család birtokügyeihez és gazdálkodásához kíván kiegészítést tenni egy általuk birtokolt kis hódoltsági falu, Öcsöd helyzetének bemutatásán keresztül. A kutatás gerincét az öcsödi jobbágyság által a Rhédeyeknek, mint földesuraiknak írt panaszlevelei, illetve a különféle vallatásokról készült jegyzőkönyvek képezik. A forrásokkal korábban Vass Előd is foglalkozott két tanulmányában,⁴ azonban ezek jelen tanulmány tárgyával csak kevés átfedést mutatnak. Vass ugyanis ezekben nagyobb részt a település 16. századi, tehát a Rhédeyek megjelenése előtti történetével és demográfájával, valamint a lakosok által fizetett adónemekről értekezett, s a panaszleveleket és tanúvallomásokat csupán az ezen kérdésekkel összefüggésben használta fel.

ÖCSÖD ÉS LAKÓI

A korabeli Békés vármegyében található Öcsödöt a Rhédey család még felemelkedése előtt szerezte meg Rhédey Pálnak (megh. 1604 körül) köszönhetően. Az Egerben lovashadnagyként szolgáló Pál 1575-ben már megbízást kapott az egri főkapitánytól, Ungnád Kristóftól arra, hogy

¹ RÁCZ 2019. 81–117.

² OBORNI 2023. 285–291.

³ A Rhédey családról általában: KOMÁROMY 1883. 119–138.

⁴ VASS 1977., 1980

a település adóit elhossa onnan,⁵ 1580-ban pedig már adománylevelet is kapott Öcsödre a szolgálataiért cserébe.⁶ A korábban a Kunsághoz tartozó, tehát királyi birtoknak számító település magánföldesúri kézbe való juttatása teljesen beleillik abba a korabeli tendenciába, miszerint az uralkodó a végváriak rendre elmaradó zsoldját birtokadományozással próbálta kiegészíteni, illetve pótolni.⁷ Az Öcsödről szóló adományt 1612-ben II. Mátyás is megerősítette Pál fiai (István, Pál, Péter, László és János) számára, akik ezután osztatlanul birtokolták azt. Érdekes tény, hogy a legidősebb testvér, Ferenc (1570k.–1621) nem szerepel az adományozottak között. Mivel ő ekkorra már Erdélyben volt váradi főkapitány, mely minőségében több ízben került fegyveres konfliktusba a Magyar Királysággal (1611-ben például visszaverte a Forgách Zsigmond vezette királyi csapatokat), könnyen elképzelhető, hogy a Habsburg uralkodó egyszerűen nem kívánta őt is belefoglalni az adományba.⁸ Az adománylevél még teljesen kihaltként („*nunc autem penitus desolata*”) hivatkozik a településre, mely minden bizonnyal a tizenötéves háború pusztításainak köszönhető.⁹

Öcsöd újratelepülését Vass Előd 1623 környékére datálta egy 1634-ben íródott panaszlevél alapján, ugyanis abban azt írja Gál Lukács, a falu bírása, hogy a közeli Tatárszállás nevű puszta 10 év használat után a szolnoki alajbég elvette tőlük, tehát 1634 előtt egy évtizede voltak csupán a falunak lakosai.¹⁰ Ezen megállapításnak azonban több forrás is ellentmond. Először is, egy 1637-ben íródott panaszlevél megemlíti egy bizonyos Szabó Gergely nevű jobbágyot, akit a kállói végváriak elhurcoltak. A levélíró Szabó Gergelyről úgy tudja, hogy már 24 éve beházasodott Öcsödre, és azóta is ott lakott, ami azt jelenti, hogy legkésőbb 1613-ban már legalább részben újratelepült a falu.¹¹ Emellett egy szökött jobbágy ügyében faggatózó tanúvallomás szerint Öcsöd új lakói az „Eöreg Ur”, azaz Rhédey Ferenc váradi főkapitány engedélyével, illetve vele megegyezve telepedtek meg.¹² Mivel Rhédey Ferenc 1621-ben meghalt, ezért semmiképpen nem adhatta hozzájárulását az újratelepüléshez 1623 környékén. Ezek alapján tehát valamikor 1613 körül meg is kezdődött a lassú és spontán visszatelepülés Öcsödre. Az első jobbágyok még egy követet, Török Lukácsot is küldtek Erdélybe, hogy a letelepedés feltételeit megtárgyalja a Rhédeyekkel.¹³ Vélhetően ekkor keletkezett egy írásos megállapodás is Rhédey Ferenc váradi főkapitány és az öcsödiek között, ám ennek eredeti példánya elpusztult,¹⁴ azonban fennmaradt Rhédey János 1651-ben keletkezett megerősítő levele, mely azonban nem részletezi az eredeti megállapodás tartalmát, csupán megerősíti azt.¹⁵

⁵ MNL OL P 1868 IV. 57. No. 1.

⁶ MNL OL A 57 Libri Regii 4. kötet 208. oldal

⁷ SZAKÁLY 1979. 26.

⁸ RÁCZ 2019. 106.

⁹ MNL OL P 588 Fasc. IV. No. 1.

¹⁰ VASS 1980. 180.

¹¹ MNL OL P 1868 IV. 57. No. 2.

¹² MNL OL P 1868 IV. 57. No. 5.

¹³ MNL OL P 1868 IV. 57. No. 13.

¹⁴ Egy 1642-es tanúvallomás szerint Rhédey Péter tépte szét, ezzel megsemmisítve a korábbi megállapodást. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 5.

¹⁵ MNL OL P 1868 IV. 57. No. 14.

Az újratelepült Öcsöd így újra némi bevételt hozott a Rhédeyek számára. Az egyik kikérdezt tanú visszaemlékezése alapján mintegy hat jobbágycsalád telepedett le ekkor,¹⁶ 1644-ben pedig már legalább 12 családfőről tudunk, ugyanis ennyi embernek hajtották el a jószágát.¹⁷ Az Öcsödre visszatelepülő jobbágyok fő megélhetési forrása az állattenyésztés volt, köszönhetően a hatalmas kiterjedésű szántóföldeknek, valamint az ehhez szükséges (a földműveléshez képest) kicsinek mondható munkaerőigénynek. Az öcsödiek minden bizonnyal meg is éltek az állattartásból, hiszen az adóikat javarészt készpénzben fizették mind a törököknek, mind pedig a Rhédeyeknek. Emellett az öcsödiek a Körös morotváiban is halásztak, melyből a Rhédeyek is részesedést kértek.¹⁸ Az újratelepült falut egészen a visszafoglaló háborúig a Rhédey-testvérek leszármazottjai birtokolták, azután azonban Öcsöd a hadműveletek során újfent elnéptelenedett, majd a karlócai béke után a térség tekintélyes részével együtt a Harruckern családhoz került, melyet a Rhédey-leszármazottak hiába próbáltak jogi úton megakadályozni.¹⁹

Ami Öcsöd hovatartozását illeti, az oszmán hódítás hatására már az 1550-es évektől kondomínium alá került: 1551-ben Arad, majd 1552-ben Szolnok és Temesvár is elesett, ami megpecsételte a térség sorsát. Eleinte török részről Arad, magyar részről pedig Gyula szedte be a környék lakosságának adóit, majd Gyula 1566-os elestével Eger szedte be magyar részről az adókat, a török adót pedig Gyulára kellett küldeni.²⁰ A 16. század végére az Öcsödon élő 24 jobbágycsalád mintegy 12 ezer akcse adót fizetett évente a gyulai szandzsáknak,²¹ amely összeg a 16. század második felének árfolyamával számolva nagyjából 240 tallérra rúgott,²² ám az nem ismert, hogy ekkoriban mennyi jövedelmet hozott magyar földesurai számára. A tizenöt éves háború után fokozatosan benépesülő Öcsödnek újra számolnia kellett a kettős adóztatás terheivel. A törökök a halászat után járó, ismeretlen nagyságú adón túl családonként 10-10 tallérral tartoztak évente egy későbbi tanúvallomás alapján,²³ azaz ha legalább 12 családfőről tudunk 1644-ben,²⁴ akkor a faluközösség minimum 120 tallért fizetett, azaz családokra leosztva arányában közel annyit, mint a 17. század második felében Ezzel párhuzamosan pedig természetesen a Rhédeyeknek is újra fizetniük kellett a letelepedést követően. A Rhédey-testvérek azonban osztatlanul birtokolták a falut, ezért ők egymástól függetlenül adták be követeléseiket, gyakran egyenként akár 50-80 tallért is követelhetek évente.²⁵ Ez azonban olyan szempontból különö-

¹⁶ MNL OL P 588 Fasc. IV. No. 10.

¹⁷ „Ez elmúlt karácsony előtt Szendrő várában lakozó Olasz János [...] az Uraságod földjéről, az öcsödi földről jó falka marhát hajtatott el, summa szerint tizenkét ember marháját hajtatta el, az marha kétszáznegyven és kétszáz tallér, akinek nagyobb része az Uraságotok földjén volt...” Az öcsödiek levele Rhédey Jánoshoz, Öcsöd, 1644. jan. 6. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 9.

¹⁸ MNL OL P 1868 IV. 57. No. 2.; Az öcsödiek levele Rhédey Jánoshoz, Öcsöd, 1644. jan. 6. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 9.

¹⁹ VASS 1977. 364; SZABÓ 1987. 13–14.

²⁰ VASS 1977. 363.

²¹ KÁLDY-NAGY 1982. 186–187.

²² BUZA 2017. 122.; HORVÁTH TIBOR ANTAL 1964. 27–29.

²³ MNL OL P 588 Fasc. IV. No. 10.

²⁴ Az öcsödiek levele Rhédey Jánosnak, Öcsöd, 1645 körül. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 9.

²⁵ Az öcsödiek levele Rhédey Istvánnak, Öcsöd, 1621. körül. MNL OL P 588. Fasc. IV. No. 11.

sen érdekes, hogy a hódoltságban lévő települések szinte kivétel nélkül a magyaroknak fizetendő adók többszörösét fizették a török uraiknak,²⁶ így joggal feltételezhetjük, hogy az öcsödiek a törököknek a fent említetteken felül is adóztak. Mivel Öcsöd azonban meglehetősen távol volt mind a Magyar Királyság, mind pedig az Erdélyi Fejedelemség határától, ezért a magyarok az állami adókat már nem tudták behajtani a földesúri adókon felül, illetve magyar részről a robotoltatásnak sem maradt fenn nyoma. Az öcsödi jobbágyoknak a súlyos adóterheken túl számolniuk kellett továbbá a fosztogató végváriakkal is, valamint a szomszédos településekkel, például a szentandrásiakkal való határviták problémáival is.

A RHÉDEYEK ÉS ÖCSÖD

A sok jogtalanság hatására az öcsödiek elkezdtek panaszleveleket írni földesuraik, a Rhédey-testvérek számára, melyekben részletezték az őket ért sérelmeket, és azok orvoslását kérték. A jobbágyi panaszlevelek műfaja egyáltalán nem volt szokatlan a korszakban, ugyanis már a 16. században megjelentek itthon is a különféle faluközösségek által megfogalmazott írásos panaszáratok. Ezeket rendszerint a jobbágyok által megbízott írástudó – legyen az jegyző, lelkész vagy tanító – vetette papírra.²⁷ A 17. századból összesen kilenc panaszlevél maradt fenn 1621 és 1655 között, melyekből nyolcat Rhédey Jánosnak, egyet pedig Istvánnak címezték.²⁸ Ennek több oka is lehet: egyrészt Jánoson és Istvánon kívül a többi Rhédey fivér, Pál, Péter és László az 1620-as évek során meghalt, másrészt pedig János az erdélyi birtokai miatt könnyebben elérhető volt, mint a Szepes vármegyében élő István, harmadrészt pedig Ferenc váradi főkapitány halála után János rendelkezett a legnagyobb vagyonnal és hatalommal a testvérek közül, így az ő közbenjárása tűnt az öcsödiek számára a legkíváncsabbnak. Rhédey János ugyanis ekkorra már udvarhelyszéki főkirálybíró volt, s házassága révén tekintélyes birtokokat szerzett Udvarhelyszéken és Marosszéken is.²⁹

A panaszlevelekben leggyakrabban szereplő sérelem a magyar végvári katonák által elkövetett fosztogatások és egyéb jogtalanságok voltak. A rendszerint Ónodról, Kállóról és Szendrőről érkező végváriak gyakran elhajtották a faluközösség szarvasmarháit a legelőről.³⁰ Visszatérő sérelem volt továbbá a túsok szedése is, akiket csak váltságdíj ellenében engedtek szabadon.³¹ A panaszlevelek szerint a Szendrőről érkező végváriak azzal indokolták a fosztogatásaikat, hogy tudomásuk szerint Öcsöd nem állt semmilyen földesúr birtokában sem, tehát számukra szabad préda volt („Sem uratok nincs, sem vármegyének”). 1644-ben a szendrői Olasz János már azt is megígérte az öcsödieknek, hogy visszaszolgáltatja az ellopott jószágokat, amennyiben bizonyítani tudják azt, hogy valóban a Rhédeyek az ő földesuraik.³²

²⁶ SZAKÁLY 1979. 32.

²⁷ KREPSZ 2015. 163–164. A Rhédeyeknek írt panaszlevelek esetében az évtizedek során több különböző személy írhatta ezeket, csupán két levél (MNL OL P 588 Fasc. IV. No. 12–13.) írásképe egyezik annyira, hogy mindkettőnek azonos levélíró feltételezzünk. Az összehasonlítás módszereiről: Kocsis 2020. 26–35.

²⁸ MNL OL P 1868 IV. 57., MNL OL P 588 Fasc. IV.

²⁹ MNL OL P 1868 IV. 31. No. 2.

³⁰ Az öcsödiek levele Rhédey Jánosnak, Öcsöd, 1644. jan. 6. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 9

³¹ „Azután im mostan Kállóban lakozó Kis Baba István reája küldött az Uraságod jószágára, és az mely jobbágyok potensebbek voltak, azoknak házukat feldúlatta, minden jószágukat elvitette. Az kit otthon kaphattak közülük, megkötözvén mint a pogányokat, úgy vitték fogva.” Az öcsödiek levele Rhédey Jánosnak, Öcsöd, 1637. szept. 27. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 8.

³² Az öcsödiek levele Rhédey Jánosnak, 1644. jan. 6. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 9

A végváriak által elkövetett jogtalanságok mellett a jobbágyságok még a Rhédey-fivérek túlzott adóköveteléseire is panaszkodtak. Rhédey Istvánnak azt panaszolták, hogy Péter hirtelen és drasztikusan megemelte a saját adóját, ugyanis azt 80 forintra verte fel, míg az előző évben csak 50 forintot kért.³³ Rhédey Jánosnak pedig azt írják, hogy István megtiltotta számukra egy földterület használatát, s ebben kéri közbenjárását.³⁴ Emellett időnként a törökök által elkövetett igazságtalanságokra is felhívták a figyelmet. Természetesen oszmán részről sem maradhatott el a túszejtés gyakorlata,³⁵ illetve olyan is előfordult, hogy a szolnoki bég elvette az öcsödiektől a közeli Tatárszállás nevű pusztá használatának és halászatának jogát, és azt a szomszédos Földvárnak adta.³⁶ A panaszlevelekben azonban jellemzően kevés szó esik a törökök túlkapásairól és adóiról, ezeket legfeljebb annak alátámasztásaként használták fel, hogy adóterheik elviselhetetlen mértékűt öltenek. Az oszmánok részéről érkező követeléseket már csak azért sem foglalták bele a panaszlevelekbe, hiszen azokra a Rhédeyeknek vajmi kevés ráhatásuk volt.

Az öcsödiek egyetlen eszköze a Rhédeyek segítségnyújtásának kikényszerítésére az elköltözéssel való fenyegetőzés volt,³⁷ amivel rendszeresen éltek is, hiszen jól tudták, hogy gyakorlatilag ez volt az egyetlen eszköz a kezükben, amivel földesuraiknak érzékeny veszteséget okozhattak. Többen be is váltották a fenyegetést, például miután Rhédey Péter megemelte az adót, 9 ember is elköltözött a faluból. A jobbágyság továbbállása folyamatos maradt a 17. században, ami miatt rendszeresen készültek a szökött jobbágyságról kérdezősködő tanúvallatások.³⁸ Az elvándorlással párhuzamosan azonban a környező településekről egyaránt érkeztek szökött jobbágyságok, akik szintén a túladóztatás elől menekültek Öcsőre a kedvezőbb életfeltételek reményében – a szomszédos földesúr, Bakos Gábor egy levélben például megfenyegette az öcsödieket, hogy küldjék vissza Túrra az onnan elszökött jobbágyságait.³⁹ Külön érdekesség, hogy (nagy valószínűséggel) ugyanazt a Gál Lukácsot, aki 1637-ben még a falu bírása volt, 1654-ben már Békésen találjuk, mint szökött jobbágyságot.⁴⁰ Nehéz megállapítani, hogy érkezett-e annyi újonnan betelepülő máshonnan, mint amennyien elmentek, viszont ez a fluktuáció valamelyest minden bizonnyal mérsékelte a lakosság szám csökkenését.

Külön problémaként felmerül továbbá Rhédey Ferenc váradi főkapitány szerepe. Mint már fentebb említettem, ő telepítette a jobbágyságokat a faluba, valamint ő is részesedett annak jövedelméből, hiszen az egyik panaszlevélben a jobbágyság azt írja Rhédey Jánosnak, hogy „az romlás

³³ „Kérjök ezön Kögyelmedet, mint böcsütelös urunkat, hogy írjon Kögyelmed Rhédey Péter urunknak, hogy Őkögyölme ne verje esztendőről esztendőre följebb adóinkat, hanem hadd öröködjünk Uraságotok szárnyai alatt, ezért most Őkögyelme ez mostani adónkra 80 flo. [forintot] kér, melytől az szegénység igen megijedött, és nagy sokan el akarnak menni.” Az öcsödiek levele Rhédey Istvánnak, Öcsöd, 1621. körül. MNL OL P 588. Fasc. IV. No. 11.

³⁴ Gál Lukács levele Rhédey Jánosnak, Öcsöd, 1634. márc. 9. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 2.

³⁵ MNL OL P 588 Fasc. IV. No. 10.

³⁶ Gál Lukács levele Rhédey Jánosnak, Öcsöd, 1634. márc. 9. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 2.

³⁷ „Mert ha Uraságod reánk nem vigyáz s gondot nem visel reánk, mi semmiképp nem lakhatunk az Uraságod falujában, hanem el kell mennünk onnét, mert immár ugyan sok az mi sok, ugyan reánk szoktanak immár úgy annyira, hogy ha Uraságod gondunkat nem viseli ott nem élhetünk túlük.” Az öcsödiek levele Rhédey Jánosnak, Öcsöd, 1655 körül. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 18.; „Ha Uraságod mellettünk nem leszén [...], mi egyszersmind felkelünk, és az Uraságod földjét mind pusztán hagyjuk.” Az öcsödiek levele Rhédey Jánoshoz, Öcsöd, 1644. jan. 6. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 9.

³⁸ MNL OL P 1868 IV. 57. No. 5., 12., 15.

³⁹ Bakos Gábor levele az öcsödieknek, 1645. szept. 25. MNL OL P 588 IV. No. 14.

⁴⁰ MNL OL P 588 IV. No. 10.

(ti. a tizenötéves háború) után Uraságod bátyját urallottuk.”⁴¹ Noha ebben az esetben nincsen nevesítve Rhédey Ferenc, illetve ugyan Rhédey Jánosnak több bátyja is volt, akik szintén adót szedtek az öcsödiektől – gondoljunk például Istvánra, aki számára szintén írtak panaszlevelet –, azonban a báty minden valószínűség szerint valóban Rhédey Ferenc lehet, hiszen ha ő egyezett meg a betelepülő jobbággyokkal, akkor minden valószínűség szerint hasznót is kívánt belőle húzni. Rhédey Ferenc azonban, mint említettük, nem szerepelt az 1612-es adománylevélben, ennek ellenére bizonyosan ő is részesedett a falu jövedelmeiből, hiszen ha az öcsödiek el akarták juttatni adójukat a Rhédey-testvérekhez, akkor mindenképpen érinteniük kellett Rhédey Ferenc kiterjedt partiumi birtokegyüttesét is. Az is beszédes, hogy évtizedekkel Ferenc halála után az öcsödiek Ferenc fiának, az ifjabb Ferenc erdélyi fejedelemnek (1613–1667) huszti várába vitték el az éves adójukat,⁴² ami szintén a család ezen ágának részesedését igazolja.

Többféle példát is láthatunk arra, hogy a Rhédey-testvérek hogyan osztozkodtak az Öcsöd-ről származó jövedelmeken. A panaszlevelek alapján a leggyakoribb mód az volt, hogy az öcsödiek elvitték az adót egy bizonyos helyre, ahonnan a testvérek szétosztották azt egymás között. A tanúvallomások alapján az adót a Rhédey családtagok lakóhelyeire – hol Kolozsvárra, hol a szepes vármegyei Lomnicára, hol pedig Husztra – vitték.⁴³ Az is előfordult, hogy egy közelebbi Rhédey-birtok tisztartójához juttatták el az összeget, ahonnan már ő továbbította az adót: ilyen volt a partiumi Szentpétterszeg.⁴⁴ Arra is van emellett példa, hogy a Rhédeyek személyesen mentek el a faluba, vagy annak közelébe, s ilyenkor az öcsödiek eléjük járultak, hogy személyesen adják át nekik az adót: Rhédey Péter 1620 körül Öcsödön járt, hogy a megnövelt követelésének nyomtatékot adjon,⁴⁵ Rhédey Ferenc 1683-ban járt a faluban ismeretlen ügyből kifolyólag,⁴⁶ Rhédey Jánost 1644-ben pedig Nagykállóban érték utol a jobbággyok az adóval.⁴⁷ Végül pedig az is lehetőségként kínálkozott a Rhédeyek számára, hogy árendába adják az adó behajtásának jogát: 1620 körül Zádory András váci lovashadnagy vette bérbe az adószedést, aki ezután egyből fenyegetni kezdte az öcsödieket. Ha volt is valaha egy szerződésben megszabott összeg, azt a földesurak egyoldalúan megváltoztathatták, ahogyan azt Rhédey Péter tette, amikor felemelte az adókövetelését.⁴⁸

Az, hogy az Alföld közepén élő öcsödiek az Erdélyben élő földesuraikhoz fordultak, egyáltalán nem volt példa nélküli. A 17. század derekáig ugyanis az erdélyi végváriak és földesurak egészen a Duna-Tisza közégéig képesek voltak különböző rendszerességgel kisebb-nagyobb adóösszegeket behajtani a Hódoltság lakosságán, sőt, a magyar királytól függetlenül az erdélyi fejedelmek előszeretettel adományoztak híveiknek földbirtokokat is a térségben. Az 1630-as évek után ugyan visszaesett az erdélyiek Tisza-környéki befolyása, azonban a század végéig

⁴¹ Az öcsödiek levele Rhédey Jánoshoz, Öcsöd, 1643. ápr. 6. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 6.

⁴² Rhédey Pál levele Rhédey Ferencnek, Huszt, 1663. jún. 12. MNL OL P 1868 I. 3. No. 20.

⁴³ Rhédey Pál levele Rhédey Ferencnek, Huszt, 1663. jún. 12. MNL OL P 1868 I. 3. No. 20.

⁴⁴ Az öcsödiek levele Rhédey Jánosnak, Öcsöd, 1655 körül. MNL OL P 588. Fasc. IV. No. 18.

⁴⁵ Az öcsödiek levele Rhédey Istvánnak, Öcsöd, 1621. körül. MNL OL P 588. Fasc. IV. No. 11.

⁴⁶ MNL OL P 1868 IV. 57. No. 13.

⁴⁷ Az öcsödiek levele Rhédey Jánoshoz, Öcsöd, 1644. jan. 6. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 9.

⁴⁸ Az öcsödiek levele Rhédey Istvánnak, Öcsöd, 1621. körül. MNL OL P 588. Fasc. IV. No. 11.

nem mondtak le a saját adóikról, melyeket mindenáron megpróbáltak behajtani.⁴⁹ Az erdélyi rendek még 1659-ben is törvényben fektették le, hogy Békés vármegyét – s így Öcsödöt is – a Partium részének, s mint illet az Erdélyi Fejedelemséghez tartozónak tekintik.⁵⁰ Így a Rhédeyek is, ameddig csak tudták, az óriási távolságok ellenére is megpróbáltak némi jövedelmet kicsikarni Öcsöd lakóitól.

A panaszlevelek hatásossága azonban erősen megkérdőjelezhető. A Rhédeyek nem igazán tudtak érdemben beavatkozni, hiszen egyrészt birtokközpontjuk Öcsödől messze helyezkedett el (a magyarországi ágnek Szepes vármegyében, míg az erdélyi ágnek Udvarhely- és Marosszéken), másrészt pedig a család annak ellenére, hogy az erdélyi arisztokrácia tagja volt, nem rendelkezett kiemelkedő befolyással a 17. század nagyobb részében (a váradi főkapitány Ferencet és fiát, a fejedelmet leszámítva). Emellett az is problémát jelentett, hogy az öcsödiek a Magyar Királyság végvári katonái ellen kérték a főleg Erdélyben élő Rhédeyek segítségét. A Rhédeyek előtt két lehetőség állt: vagy katonai úton „torolják meg” a jobbágyaikon esett sérelmeket, vagy pedig jogi útra terelik az ügyet. Az előbbi megoldás természetesen nem volt életszerű, hiszen a Rhédeyeknek Ferenc váradi főkapitány 1621. évi halála után gyakorlatilag semmilyen katonai mozgásterük nem volt a hódoltság közepén, s pláne nem volt elegendő erejük az Öcsödhöz jóval közelebb lévő végvári katonák ellen fellépni. A jogi megoldás pedig azért volt különösen nehéz, mivel nem volt olyan közös bírói fórum, melynek joghatósága alá mindkét fél alávetette volna magát a királyságbeli végváriak és az erdélyi földesurak jogvitáiban. Analógiaként megemlíthető az az eset, amikor a Rhédeyek egy másik birtokukról, a Szatmár vármegyei, tehát a Magyar Királyságban lévő Szaniszlóról is kaptak panaszlevelet. A jobbágyok azt sérelmezték, hogy Báthory Zsófia önkényesen elfoglalta a települést, és elvitette a termést.⁵¹ Az ügyet a Rhédeyek jogi úton próbálták elintézni: az erdélyi rendek 1675-ben a magyar király elé akartak terjeszteni Csáky László által egy sor orvosolandó jogtalanságot, s ezek között szerepelt Szaniszló jogtalan elfoglalása is Báthory Zsófia által, de végül a birtokot ennek ellenére sem sikerült visszaszerezniük.⁵² Nincs arról forrás, hogy a Rhédeyek Öcsöd ügyében próbálkoztak volna-e jogi úton elégtételt szerezni, de Szaniszló esetének sikertelensége alapján joggal feltételezhetjük, hogy nem, illetve ha próbálkoztak is, nem túl sok eredménnyel járt volna.

A panaszlevelek azonban mégsem lehettek teljesen hatástalanok, hiszen az öcsödiek évtizedeken keresztül írták ezeket földesuraiknak. A Rhédeyek válaszait nem ismerjük – kivéve Rhédey János levelét, melyben megújítja az öcsödiekkel való korábbi szerződést –, azonban a panaszlevelekből kitűnik, hogy ők is rendszeresen válaszoltak ezekre. Ha nem is tudtak közvetlen katonai vagy jogi segítséget nyújtani jobbágyaiknak, annyiban tudtak helyzetükön segíteni, hogy az adóikat mérsékeltek: míg 1620-ban Rhédey Péter önmagában 80 forintot követelt, ráadásul Zádory András is adóztatott a Rhédeyek engedélyével, s 1634-ben a jobbágyoknak a pénzen felül még hallal is kellett adózniuk,⁵³ addig 1663-ban az öcsödiek már csak összesen

⁴⁹ SZAKÁLY 1981. 353–355.

⁵⁰ COMPILATAE CONSTITUTIONES 91. (Ed. XXXV.)

⁵¹ Pánczél Máté levele Rhédey Ferencnek, Szaniszló, 1670. aug. 8. MNL OL P 1868 V. 72. No. 49.

⁵² EOE XVI. 200.

⁵³ Gál Lukács levele Rhédey Jánosnak, Öcsöd, 1634. márc. 9. MNL OL P 1868 IV. 57. No. 2

50 forint adót fizettek a Rhédeyeknek.⁵⁴ Az öcsödi jobbágyság terheinek csökkenése azonban szembemegy a korabeli hódoltsági tendenciákkal, ugyanis a legtöbb esetben épphogy emelkedett a jobbágyság magyar részre fizetendő adója, köszönhetően a földesurak másfél évszázadon keresztül tartó folyamatos adóemelésének.⁵⁵ Könnyen elképzelhető, hogy – az erdélyiek hódoltsági befolyásának, vagy esetleg a népességszám csökkenése mellett – a panaszleveleknek is szerepük volt az öcsödiek földesúri terheinek mérséklődésében.

ÖSSZEGZÉS

A folyamatosan keletkező panaszlevelekre a Rhédeyek nem igazán tudtak érdemben reagálni, hiszen túl messze éltek, illetve nem állt rendelkezésükre megfelelő erő, hogy elejét vegyék jobbágaik kirablásának. Az esetek ítélőszék elé vitele sem volt lehetséges, hiszen nem volt közös jogi fórum az erdélyi és magyarországi alattvalók közötti vitás ügyek számára. Ráadásul amikor a Rhédey-fivérek Öcsödre megerősítő oklevelet kaptak, még csupán egy kihalt település volt, ahova tőlük teljesen függetlenül költöztek be a jobbágyság, így mondhatni az „ölkbe hullott” a falu jövedelme, aminek időnkénti kiesése ugyan valóban negatívan érintette őket, azonban figyelembe véve az Öcsödről származó jövedelem csekélységét, egyszerűen nem érte volna meg a Rhédeyeknek egy komolyabb beavatkozás – pláne úgy, hogy a Rhédeyek három generációja számára is hozott kisebb-nagyobb bevételeket a falu, s ezért cserébe szinte semmilyen erőbefektetést nem kellett tenniük.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Levéltári források

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára A 57 (Libri Regii)

MNL OL P 588 (Rhédey család levéltára)

MNL OL P 1868 (Rhédey család levéltára)

Kiadott források

COMPILATAE CONSTITUTIONES REGNI TRANSYLVANIAE ET PARTIUM HUNGARIAE EIDEM ANNEXARUM. Claudiopoli 1669.

SZILÁGYI SÁNDOR (SZERK.) (1893): *Erdélyi országgyűlési emlékek XVI.* (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae XVI.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.

KÁLDY-NAGY GYULA (1982): *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása.* Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10. Békéscsaba, Békés Megyei Levéltár

VASS ELŐD (1977): Az öcsödi bírák és polgárok vallomása a Békés megyei hódoltságról. *Békési Élet*. 12. évf. 3. sz. 362–371.

VASS ELŐD (1980): Öcsödi jobbágylevelek és tanúvallomások a Békés megyei hódoltság korából. *Agrártörténeti Szemle* 22. évf. 1–2. sz. 172–192.

⁵⁴ Rhédey Pál levele Rhédey Ferencnek, Huszt, 1663. jún. 12. MNL OL P 1868 I. 3. No. 20.

⁵⁵ SZAKÁLY 1979. 28.

Szakirodalom

BUZA JÁNOS (2017): Bihar és Zaránd vármegyei települések az adóprés szorításában. Az Oszmán Birodalom monetáris válságához, 1645. *Századok* 151. évf. 1. sz. 119–146.

HORVÁTH TIBOR ANTAL (1964): A tallér értékváltozása Magyarországon 1542–1700 között. *Numizmatikai Közöny* 62-63. évf. 25–50.

KOCSIS ZSUZSANNA (2020): *Kora újkori levélírnokok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei.* (Gondolat-Jel 2.) Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.

KOMÁROMY ANDRÁS (1883): A kisédei gróf Rhédey családról. *Turul* 1. évf. 119–138.

KREPSZ VALÉRIA (2015): A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemesek és közrendűek levelezésében. *Magyar Nyelv* 111. évf. 2. sz. 162–173.

OBORNI TERÉZ (2023): *Erdély fejedelmei.* Budapest, Kossuth Kiadó.

RÁCZ BALÁZS VIKTOR (2019): „Ha Várad nem léssen, Szent Jób és a többi sem léssen...” Rhédey Ferenc váradi főkapitány pályafutása. In: Oborni Teréz (szerk.): *„Várad mint oltalmaztatik” Küzdelmek Váradért a kora újkorban* (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) Nagyvárad, Varadinum Kulturális Alapítvány. 81–117.

SZABÓ FERENC (1987): *Öcsöd története dokumentumokban 1715–1960.* Szolnok megyei Levéltári Füzetek 10. Szolnok, Szolnok Megyei Levéltár.

SZAKÁLY FERENC (1979): Egy „világtörténeti curiosum”: magyar adóztatás a török hódoltságban. *Valóság* 22. évf. 5. sz. 23–37.

SZAKÁLY FERENC (1981): *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SCHILLER VERA

vschillervera@gmail.com

ókortörténész, vallástörténész (Semmelweis Egyetem)

Az trónöröklés rendjének kérdése a bizánci államban

The Question of Succession in the Byzantine State

ABSTRACT

This study examines the succession order of rulers in the Byzantine State between AD 395 and 1453, from the time when Arcadius became the sovereign of the Constantinople-centred part of the empire, until the fall of Constantinople and the collapse of the Byzantine Empire, which regarded itself as Roman. It traces the legitimate line of succession to the imperial title and the changes in ruling dynasties. The study presents transitions of power that followed the will of the preceding ruler, including inheritance by male descendants, ascension through marriage to female descendants, and co-emperorships established through adoption. Additionally, it explores dynastic changes, which could occur peacefully, but also sometimes involved bloodshed and prolonged wars. Finally, it summarises the conclusions drawn from these patterns.

KEYWORDS

emperor, autokrator, heir to the throne, co-emperor, basileus, regent, patriarch, senatus (synkletos)

DOI 10.14232/belv.2026.2.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2026.2.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Schiller Vera (2026): Az trónöröklés rendjének kérdése a bizánci államban. *Belvedere Meridionale* 38. évf. 2. sz. pp 124-152.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
 (Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
 www.belvedere-meridionale.hu

Ez a tanulmány a magát rómainak tekintő Bizánci Birodalom uralkodóinak örökösödési rendjét, törvényeit, és törvényszerűségeinek megvalósulásait teszi vizsgálatá tárgyává. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy kit fogad el a Konstantinápolyi központú birodalom uralkodónak. Ismerteti a szakirodalomban található meghatározásokat, felsorolja a Birodalomban uralkodó császárok örökösödéseit típusai szerint, végül összefoglalja az írottakból leszűrhető eredményt.

A bizánci állam születésének időpontja vitatható, ugyanis kérdéses, hogy mikortól számít bizáncinak a Konstantinápoly központú, magát továbbra is Római Birodalomnak tekintő állam.

Legkorábbi időpontnak azt lehet tekinteni, amikor az állam központjának számító város megalakul. Kónstantinos – miután 324-ben Licinius legyőzésével már egyedüli császárként állt a Birodalom élén¹ – a Birodalom székhelyét áthelyezte a róla elnevezett, általa alapított i. sz. 330. május 11-én felavatott új fővárosba² (amelyet megaraiak alapítottak az i. e. VII. században, a közvetítő kereskedelem helye volt a Fekete-tenger és Athén között az i. e. V–IV. században, és amelyet Septimius Severus rombolt le,³ és Kónstantinos Róma hasonmásaként építtetett ekkor fel⁴). Kónstantinos azonban természetesen nem mondott le a Birodalom nyugati feléről, bár központi tengere az új főváros helyzete miatt inkább a Fekete-tenger lett az idők során a Földközi helyett, amelynek teljes egészét nem tudja később hatalma alatt tartani.⁵ Ostrogorsky szerint Bizánc a hellenisztikus kultúra, a keresztény hit és a római államszervezet szintézise, ami az új főváros alapításában érzékelhető. Ők rómaiaknak tekintették magukat.⁶

A Bizánci Birodalom születésének következő lehetséges időpontja i. sz. 395. I. Theodosius (Theodosios) ugyanis két fia között felosztja a Birodalmat, keleti felének uralmát Arkadios-ra (395–408), a nyugat feletti uralmat pedig Honoriusra hagyja. Így születik meg 395-től Theodosios akaratából, Arkadios uralma alatt a Kelet-Római Birodalomrész.⁷ Hozzá lehet tenni, ez az időpont, amikor a két birodalomrész egymással is ellentétbe kerül, bár a császárok mindig a másik felet is belefoglalják rendeleteikbe, jelezve, hogy ez a döntés kettejük közös akarat.⁸ Bréhier szerint is, Theodosios halála után, Arkadios uralamra jutásával születik meg Bizánc.

¹ CHEYNET 2005. 6.

² OSTROGORSKY 2001. 59.; LEMERLE 1960. 7, 23–24.; CHEYNET 2005. 5.; PHILIPPSON 1939. 24.; BURY 1958. I. 69.; LOT 1968. 49.; VASILIEV: tome I. 1932. 74.; EBERSOLT 1918. 11–12.; LEO GRAMMATICUS 1842. p. 87.; *Chronicon Paschale* p. 517, P. 278 R 650 C, p. 530 R. 666 C; MANASSÉS 2338–2359.; GLYKAS IV, P. 249 V. 192. B; SYMEON MAGISTER: 88/7.

³ DIEHL 1924. 19.; PHILIPPSON 1939. 24. BURY 1958. I. 68; VASILIEV, tome I. 1932 71–72; GLYKAS IV. P. 249. V 192 A.; LEO GRAMMATICUS 1842. p. 72.

⁴ HAVAS 2013. 822–823.; DIEHL 1924. 20.; VASILIEV: tome I. 1932 74–75.; ZÓNARAS XIII. 3.; KRISTOBULOS IMBRIOTA I, 7, 1.

⁵ SCHREINER 2002. 29–30.

⁶ OSTROGORSKY 2001. 48; KAPITÁNYFY 2017. 249–250.

⁷ DIEHL 1920. 4–5.; LOT 1968. 213.; CHEYNET 2005. 26.; VASILIEV, tome I. 1932. 82–83.; MITCHELL 2007. 86.; LEO GRAMMATICUS, p. 102, 104.; *Chronicon Paschale* p. 565 P. 305R. 709 D; IORDANES, *Romana* 319–320.; ZÓNARAS XIII. 19 D.; THEOPHANÉS 116. B.; MALALAS XIII, 44, 45.; MANASSÉS 2467–2473. KEDRÉON 321 D; GLYKAS IV. P. 256 V. 197. A.; SYMEON MAGISTER: 95/6.

⁸ GRANT 1996. 246.

Léte azonban igazán akkor kezdődik meg, amikor külső birtokait, Egyiptomot, Szíriát, Afrikát is elveszti. (Szíria 636-ban esik el, Egyiptom utolsó városát, Alexandriát 642-ben adja fel a Birodalom, Afrika 660-ig szakad el).⁹ Philippson is úgy véli, hogy ez az időpont a bizánci állam kezdete, mert ekkortól, az V. századtól határozza meg a hellenisztikus kultúra a Konstantinápoly központú Birodalmat, és csak 800-tól, Károly megkoronázásától van két Római Birodalom, és 1204-ben, illetve 1453-ban vet véget létének a keresztések, illetve a törökök támadása.¹⁰ Lot megfogalmazása szerint Arkadios és Honorius uralma idején a „kettéosztás két fő, de egy lélek, ha két részre is van osztva”, és Odoaker, illetve Theoderik után Iustinianus-szal (Iustinianus-szal) tér vissza a Birodalom Itáliába,¹¹ illetve ezzel az új kereszténnyé váló várossal születik meg a hellén kultúrájú görög nyelvű ortodox vallású, a rómaival rivalizáló, a Senatus révén rómainak tekinthető régi-új állam.¹²

Megalakulásának harmadik végleges pontja lehet i. sz. 476, amikor Odoaker elfoglalja Itáliát,¹³ amelyet *rex Italiae*-ként patriciusi rangban, a *magister militum per Italiam* tisztség viselőjeként kormányoz, és magát Konstantinápoly alattvalójának tekinti.¹⁴ Éppen úgy, mint ahogy az őt 493-ban harcban legyőző Theoderik (493–526) ostrogót uralkodó – aki *magister utriusque militiae* funkciót és *patricius* rangot kapott, *princeps*nek és *rex*nek is nevezi magát,¹⁵ és aki a gótokat, akiknek királya, és a rómaiakat, akiket *magister utriusque militiae* rangban kormányoz, külön két népnek, két elválasztott világnak tekinti¹⁶ (olyannyira, hogy a házasságkötés is tilos közöttük¹⁷) –, szintén elismeri a konstantinápolyi császár auctoritását.¹⁸ Ez az az időpont, amiktől a Konstantinápolyban uralkodó császár nem nevez ki többé Nyugat-Római császárt, a Birodalomnak már csak egy uralkodója van.

Ennek egyértelműségét a Iustinianus (527–565) uralma idején történtek is alátámasztják. Ő ugyanis, miután Belisarios révén 536-ban elfoglalja Rómát, és 540-ben Ravennát (bár a küzdelem 554-ig tart),¹⁹ felveszi a Gothicus címet, és megszervezi a közigazgatást, helyreállítja Itália, valamint Afrika *praefectura praetoria*-ját.²⁰ (Rómában megmaradt a *Senatus* és

⁹ BRÉHIER 1997. 14–15.

¹⁰ PHILIPPSON 1939. 18, 20, 30–31.

¹¹ LOT 1945. 70–71.

¹² LOT 1968. 49–50. 95–96. 195–196.

¹³ LOT 1945. 118–119; BURY 1958. I. 411.; MITCHELL 2007. 116.; VASILIEV, tome I. 1932. 136.; PIGANIOL 1982. 116; IORDANES, *Romana* 346.; LEO GRAMMATICUS 1842. p. 115.; THEOPHANÉS 203. B.; SYMEON MAGISTER 99/11.

¹⁴ LOT 1945 136.; LOT 1968 261.; OSTROGORSKY 2001. 71.; CHEYNET 2005. 27.; GRANT 1996 (Zénón) 290.; BURY 1958 I. 411.; PIGANIOL 1982. 116.; VASILIEV, tome I. 1932. 137.; MALALAS XV. 9.

¹⁵ MEYENDORFF 2001. 171–172.; BURY 1958 I. 454–456.; MITCHELL 2007. 119–120.; LOT 1968. 237.; VASILIEV, tome I. 1932. 137. (Ravenna központú ostrogót királyságot alapít.); IORDANES, *Romana* 350.

¹⁶ LOT 1945. 138–140.; LOT 1968. 264.; BURY 1958 I. 454, 457.

¹⁷ LOT 1968. 265.

¹⁸ CHEYNET 2005. 27.; BRÉHIER 1997. 19.; MALALAS XV.10.; AGATHIAS I, 5,7.; THEOPHANÉS 202–203. B

¹⁹ BRÉHIER 1997. 27.; CHEYNET 2005. 36–38.; VASILIEV, tome I. 1932 178–179.; MONDIN 2001. 82–83.; LOT 1945. 145–149.; LOT 1968. 284–289; BURY 1958 II. 226–229.; MITCHELL 2007. 143.; IORDANES, *Romana* 374.: (Róma elfoglalása), 376.: (Ravenna elfoglalása), 379–384.: (További harcok Itáliában). MALALAS XVIII. 88, 97, 107, 110, 111.; AGATHIAS I, 1.; EBENDORFER, *Chronica pontificum Romanorum* p. 174–175.; THEOPHANÉS 349 B, 352.B; ZÓNARAS XIV.8. P. II. A–B; MANASSÉS 3199–3202.; KEDRÉNO 375 B. 375 D – 376 A; GLYKAS IV. P. 267 V. 206. A–B.

²⁰ BRÉHIER 2003. 113–114; BRÉHIER 1997. 27.; CHEYNET 2005. 38.

a *Praefectus urbi* intézménye.²¹⁾ Ismét a Birodalom beltengerévé teszi a Földközi-tengert, és biztosítja az Atlanti-óceánra történő áthajózás ellenőrzését,²² illetve rekonstruálja a római uralmat Itáliában, Észak-Afrikában, Sziciliában, Korzikán, Szardínián és a Baleari-szigeteken,²³ nem nevez ki külön uralkodót a nyugati részre, a Birodalom központja továbbra is Konstantinápoly.

Holmes szerint Bizánc egész léte ideje alatt megőrzi a császári hatalom apparátusát, a római jogot, a görög irodalmat és a keresztény egyházat, hatalmát csak a XI–XIII. században törik meg több hullámban a francia, illetőleg normann lovagok, itáliai kereskedők, törökök és mongolok.²⁴ A megszülető Bizánci Császárságban római a struktúra, hellén a nyelv és a szellem. Hérakleios (610–640) uralmának korától a császári címet is görög nyelvre ültetik át. Ekkortól lesz a császár legfőbb címe: Basileus tón Rhómaión (βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων).²⁵ Sólyom Márk szerint Hérakleios teremtette meg a Bizánci Államot a görög nyelv államnyelvvé emelésével, de elsősorban a közigazgatás témákra és a katonaság stratiótákká szervezésével.²⁶ Angold szerint a római rend átalakul, a Birodalom és az egyház keletre korlátozódik, fokozatosan új kultúra jön létre, bár Bizánc továbbra is rómainak tartja magát.²⁷ Ez a tanulmány nem dönt a meghatározások között, amelyek mindegyikének van igazságtartalma, de értelemszerűen a második számítás szerint indítja az uralkodók öröklésének tanulmányozását, amikor már a Konstantinápolyi Központnak külön uralkodója van Arkadios személyében, miközben fivére, Honorius a Róma központú Nyugatrómai Birodalom császára.

A CSÁSZÁROK FUNKCIÓJA

A császár a kereszténység felvétele után az általa vezetett örökkévaló birodalom szentnek tekintett isteni jogú vezetője, Isten akaratának földi képviselője,²⁸ egyenlő az apostolokkal.²⁹ Bíbor khlamyst hord, amelyet később sakkos vált fel, fején diadém, a lábán bíborcsizma.³⁰ (Ezzel a viselettel a császárok a Sassanidákat utánozzák.³¹) A bizánci császár a hadsereg főparancsnoka, a legfőbb törvényhozó és bíró, az igaz hit és az egyház védője, Istentől kiválasztott ura az Imperiumnak.³²

Bizáncban a császárt ünnepélyes közfelkiáltással (acclamatio-val) ismerték el. Ezen közfelkiáltáson 457-től a Senatus (Synklétos), a palota, a hadsereg és a nép képviselői egyaránt részt vesznek, és ezek után zajlik le a koronázási szertartás, amelyet az első időszakban a hadsereg

²¹ BRÉHIER 2003. 121.

²² DIEHL 1920. 22.; SCHREINER 2002. 36.; OSTROGORSKY 2001. 76.

²³ EBERSOLT 1928–1929. I. 20.

²⁴ HOLMES 2003. 192.

²⁵ SCHREINER 2002. 117.; OSTROGORSKY 2001. 107.; MEYENDORFF 2001. 429.; KAPITÁNYFFY 2017. 258.; VASILIEV, tome I. 1932. 263.

²⁶ SÓLYOM 2021. 208.

²⁷ ANGOLD 2002. 15–16.

²⁸ DIEHL 1905. 110.

²⁹ ANGOLD 2002. 24.; LOT 1968. 95.

³⁰ BRÉHIER 2003. 21.

³¹ LOT 1968. 151.

³² OSTROGORSKY 2001. 50.

képviselője végez, I. León óta (459–474) pedig a konstantinápolyi patriarcha.³³ Ettől az időtől fogva elképzelhetetlen volt, hogy a császárt ne ő koronázza meg. Ő kereszteli meg a bíborban született hercegeket (így garantálva törvényes voltukat), és áldja meg a császárok és a trónörökösök házasságát. Ha a császár kiskorú, tagja, néha elnöke a régenstanácsnak.³⁴

AZ ÖRÖKÖSÖDÉS RENDJÉNEK ÉRVÉNYESÜLÉSE TÍPUSOK SZERINT

1.) Fiúági örökösödés (primogenitúra)

A császárok maguk jelölték ki utódaikat – ami az örökösödési rendet illeti –, akik reményeik szerint követik őket a trónon, miközben tiszteletben tartották a törvényes kereteket, a hadsereg és a Senatus által történő jóváhagyást, illetve a patriarcha általi koronázást. A császár jövőendőbeli utódját trónörökösnek nevezi ki, maga mellé veszi társceszárként, vagy kisebbik császárként, és végrendeletében is őt tekinti örökösének. Amennyiben a császárnak fia vagy fiai vannak, elsőszülött fiát tekinti utódjának, trónörökösnek jelenti ki és megkoronázza. Ünnepelesen címekkel látja el többi fiát is, de ők nem öröklik a trónt, amelyik a továbbiakban az elsőszülött elsőszülöttjére száll.

Már a Theodosios dinasztiaiban elismeri Arkadios (395–408) örökösének II. Theodosios (408–450), amikor őt egyéves korában Augustusnak nevezik ki, és aki nincs még hétéves, amikor császár lesz.³⁵ Ez a tendencia azonban (fiúörökös hiányában) nem érvényesül sem León, sem Iustinus dinasztijában, csak Hérakleiosban.

Hérakleios (610–641) utódja lesz elsőszülött fia, III. Kónstantinos (641), utána egymás után örökölnék az elsőszülött fiúk, II. Kónstas (641–668), IV. Kónstantinos (668–685), II. Iustinianos (685–695, 705–711). A Hérakleios-dinasztia tehát uralmon marad öt nemzedéken át, mindig az elsőszülött fiú leszármazottai lesznek az ezentúl basileus-nak nevezett császári cím viselői, de nem mindig vér nélkül.

Hérakleios mind a két fiát – az Eudoxiától született elsőszülöttjét, III. Kónstantinos (641), és a Martinától született Héraklónast – utódjának jelöli, megkoronázza társceszárnak, ami Kónstantinosnak, az autokratórnak a haláláig nem okoz problémát,³⁶ azonban III. Kónstantinosnak a halála után a Senatus nem fogadja el Héraklónas uralmát. A Senatusnak ugyanis joga volt az új császár megválasztása és megválasztásának megerősítése. Abban az esetben, amikor az uralkodó trónörököst rendelt utódjául, vagy társuralkodóvá koronázta, ez a megerősítés formálissá vált.³⁷ Kónstantinos egy éven belüli halálát gyilkosság eredményének (mostohaanyja általi mérgezésnek) tekintik. Ezt megbosszulandó, Hérakleios kisebbik fiának 641-ben levágják az orrát, anyjának, Martinának, Hérakleios özvegyének kivágják a nyelvét szenatusi döntés alapján. Életük végéig őrzik ezután őket, és nem kapnak császári

³³ SCHREINER 2002. 112–114.; OSTROGORSKY 2001. 70.; BRÉHIER 2003. 17.; MEYENDORFF 2001. 249.

³⁴ BRÉHIER 2003. 499–500.

³⁵ GRANT 1996. 250, 258.; BURY 1958. vol. I. 212.; VASILIEV, tome I. 1932. 122. (Végrendeletében Yezdigerd-t, a perzsa uralkodót kéri fel fia támogatójának.); MALALAS XIII. 45.; SYMEON MAGISTER 97/1.; LEO GRAMMATICUS p. 105. (Amit a legkitűnőbbek előtt korábban kijelentett.); KEDRÉNOS P. 334. A P334 C. (Indogesdést, a perzsák uralkodóját kérte fel fia védelmezőjének.); ZÓNARAS XIII. 22 B.; IORDANES, *Romana* 324.

³⁶ OSTROGORSKY 2001. 107.; KEDRÉNOS P. 430 B–C.; VASILIEV, tome I. 1932. 255.

³⁷ OSTROGORSKY 2001. 55.

temetést,³⁸ más hagyomány szerint kivégzik őket. Ezek után az elsőszülött fiú elsőszülöttje, a tizenegy éves II. Kónstas lesz az egyedüli augustus a patriarcha és a Senatus gyámsága alatt.³⁹ II. Kónstas, Hérakleios unokája, III. Kónstantinos fia (641–668) azután 660-ban pappá szenteli, majd kivégezteti fivérét, Theodosios.⁴⁰ II. Kónstas fia, IV. Kónstantinos (668–685), akit apja 654-ben társuralkodóvá koronáztatott, eltávolítja 681-ben a trónról két fivérét, akikkel apjuk szintén megosztotta a császári méltóságot 659-ben (Hérakleios és Tiberios), és levágatja orrukat.⁴¹ Ekkor válik nyilvánvalóvá, hogy a társuralkodói intézmény ugyan működik, de a trón az uralkodó legidősebb fiára száll. A társcsászár nem vesz részt a hatalom gyakorlásában, az autokratőr uralkodik, amennyiben nagykorú.⁴² A dinasztia utolsó uralkodóját, II. Iustinianost, akit apja törvényesen jelöl utódnak⁴³ (685–694, 705–711) elfogják, orrát a Hippodromban levágják, és Khersonba száműzik 694-ben,⁴⁴ ahonnan azonban kiszabadul, újra hatalomra jut 705-ben (Tervel bolgár kagán segítségével), és társuralkodónak nevezi ki kisfiát.⁴⁵ Ezután azonban egy támadás eredményeként, 711-ben a hatalomra jutó Philippikos hívei megölik kisfiával együtt, és lefejezik halála után.⁴⁶

Az ezt követő hatalmi villongásokat követően az uralmat tartósan elnyerő szír dinasztia tagjai III. León (717–741) uralma után V. Kónstantinos (741–775), IV. León (775–780), VI. Kónstantinos (780–797), mindnyájan apjuk elsőszülött fiai, akiket ő jelöl ki ünnepélyesen társ-császárnak és uralkodónak. Az uralomváltás azonban itt sem zökkenőmentes. III. León ugyanis, az Anatólikon thema strategosaként úgy nyerte meg a császári hatalmat, hogy megegyezett az Armenikon thema strategosával, Artabasdos-szal és feleségül adta hozzá a lányát. V. Kónstantinos ugyan 720 óta társuralkodója volt apjának, és egy éve megkoronázott császár, amikor ezt a sógorát az Obsikion thema csapatai császárrá kiáltják ki, elfoglalja Konstantinápolyt, és a patriarcha megkoronázza. V. Kónstantinos legyőzi őt, bevonul 742-ben Konstantinápolyba, Artabasdot két fiával együtt megvakíttatja, és a Hippodromban vonultatja fel. A sógorát megkoronázó patriarchát megvesszőzteti, illetve hátrafelé ültetve egy számaron vezetteti végig

³⁸ BRÉHIER 2003. 242.; OSTROGORSKY 2001. 111.; VASSÁNYI 2017. 38.; VASSÁNYI 2016. 22–23.; LEO GRAMMATICUS p. 156–157. (Négy hónap uralom után, és ezentúl életük végéig kolostorban őrzik őket.); THEOPHANÉS 523 B; ZÓNARAS XIV. 18 A–B–C.; MANASSÉS 3807–3814.; KEDRÉNOS 430 D 431 A.; GLYKAS IV. P. 276. V. 213–214. C–D.; SYMEON MAGISTER 111/1.

³⁹ BRÉHIER 1997. 48.; VASILIEV, tome I. 1932 I. 255.; LEO GRAMMATICUS p. 157.; ZÓNARAS XIV. 19.; C. SYMEON MAGISTER 111/2.; MANASSÉS 3815–3816.

⁴⁰ OSTROGORSKY 2001. 116.; KEDRÉNOS 435 D.; LEO GRAMMATICUS p. 158.; THEOPHANÉS 531 B (Csak kivégzésről ír.); ZÓNARAS XIV. 19 P. II. D.; MANASSÉS 3832–3834. (Csak kivégzésről ír.)

⁴¹ BRÉHIER 1997. 52.; OSTROGORSKY 2001. 117.: (a császári méltóság megosztása a két kisebb fiúval), 120–121.: (a hatalomtól megfosztás); LEO GRAMMATICUS p. 159.; ZÓNARAS XIV. 19. P. III. A.; THEOPHANÉS 539–540. B 551.B; KEDRÉNOS 436 D–437 A.

⁴² OSTROGORSKY 2001. 121.

⁴³ BRÉHIER 1997. 53.

⁴⁴ BRÉHIER 1997. 55.; OSTROGORSKY 2001. 127.; LEO GRAMMATICUS, p. 165.; ZÓNARAS XIV. 22 P. II. C–D.; THEOPHANÉS 564–566 B; MANASSÉS 3883–3890; KEDRÉNOS. P. 443 B; GLYKAS. IV. P 279 V 215 A.; VASILIEV, tome I. 1932. 256.; SYMEON MAGISTER 114/7.

⁴⁵ OBOLENSKY 1999. 88. (fiáról nincs szó); OSTROGORSKY 2001. 129.; THEOPHANÉS 573 B; ZÓNARAS XIV. 24 P. II. B–C; MANASSÉS 3930–3974; KEDRÉNOS, P. 444 D–445 C.; GLYKAS IV. P 279. V. 216 B–C.; LEO GRAMMATICUS 164–168: (hatalomra jutása), 169: (fia örökösnek kinevezése); VASILIEV, tome I. 1932. 256.: (kisfiáról nincs szó); SYMEON MAGISTER 116/3–5. 117/3.

⁴⁶ BRÉHIER 1997. 56–57.: (fiáról nincs szó); OBOLENSKY 1999. 213. (fiáról nincs szó); OSTROGORSKY 2001. 130; ZÓNARAS XIV. 25 B–C.; THEOPHANÉS 580–581 B; MANASSÉS 4028–4098.; KEDRÉNOS P. 447 C 448 A; GLYKAS IV. P 280. V. 216 B. (kisfiáról itt nincs szó); LEO GRAMMATICUS p. 169.; VASILIEV, tome I. 1932. 256.; Symeon magister: 117/5.

a Hippodromon, de meghagyja patriarchai minőségében.⁴⁷ IV. León (775–780), V. Kónstantinosnak a kazár kán lányával kötött házasságából származó elsőszülött fia, eltávolítja a trónról féltestvéreit, akiknek apjuk caesari címet adományozott, és társcsászárra koronáztatja öt éves fiát, és felesket rá mindenkit a Hippodromban.⁴⁸ VI. Kónstantinos (780–797), IV. León fia félre állítja apjának testvéreit, mégpedig úgy, hogy kiskorúsága idején, uralmának kezdetén régensként nevében uralkodó anyja pappá szentelésre kényszeríti őket,⁴⁹ ő pedig később egyiküket megvakíttatja, négynek meg kitépeti a nyelvét.⁵⁰ Uralmának Eiréné, tulajdon anyja vet véget, aki 797-ben megvakíttatja, és aki ezután basileusnak minősített magát.⁵¹

Az Eiréné uralmának véget vető, őt magát száműzetésbe küldő császárrá kikiáltott I. Niképoros (802–811), az államkincstár logothetése,⁵² aki a bolgárokkal vívott csatában esik el 811-ben,⁵³ 803-ban társcsászárként veszi maga mellé fiát, Staurakiost, aki ugyanebben az ütközetben halálosan megsebesül. Őt ugyan megkoronázzák apja halála után, de mivel habozik megnevezni utódját, a Senatus és a hadsereg császárnak kiáltja ki nővérének, Prokopiának férjét, I. Michaélt, a patriarcha pedig megkoronázza. Staurakios ezek után lemond és kolostorba vonul 811-ben.⁵⁴

II. Michaél (820–829), az Amorioni-dinasztia megalapítója után ismét az apa által megkoronázott fiúk örökölnék, Theophilos (829–840) és III. Michaél (842–867). Theophilos 821. május 12-én

⁴⁷ BRÉHIER 1997. 60, 61, 63–64.; OSTROGORSKY 2001. 157–158.; DIEHL 1919. 74.; LEO GRAMMATICUS 179 p. (társ-császárra koronázása) 182–184. (Artabasdos felkelése, és annak leverése); ZÓNARAS XV. P. II. A. (Kónstantinos Társ-császárra kinevezése), XV.5 P. II. C–D. (Artabasdos felkelése és ennek leverése); THEOPHANÉS B. 637–640; MANASSÉS 4347–4357. (megkoronázás) 4370–4379. (megvakítás); KEDRÉNO P. 460 B. (Artabasdos megkoronázása), 461 B–C. (Kónstantinos győzelme, Artabasdos és fiai megvakítása, a patriarcha megszégyenítése); GLYKAS IV. P. 284. V. 219. A. (fiairól nincs szó); SYMEON MAGISTER 122/3.

⁴⁸ BRÉHIER 1997. 68.; OSTROGORSKY 2001. 164–165.; THEOPHANÉS B. 695–696.; LEO GRAMMATICUS p. 188. (A caesari cím adományozása.), p. 190–191. (Fivérei félreállítás, fia társ-császárra kinevezése.); ZÓNARAS XV. 8 A. (León öröklőli az autokratör címét, fivéreinek apjuk caesari címet adományoz.), XV. 8 B. (León fiára, Kónstantinosra esketi fel az embereket.); SYMEON MAGISTER 122/15. (Kónstantinos kisebbik fiait caesarra nevezi ki.), 123/4. (León basileos-szá koronázza fiát, és felesketi rá az embereket.)

⁴⁹ OSTROGORSKY 2001. 165.; BRÉHIER 1997. 68.; LEO GRAMMATICUS p. 193.; ZÓNARAS XV. 10 C–D.; SYMEON MAGISTER 134/20.; DIEHL 1919. 77.

⁵⁰ OSTROGORSKY 2001. 167–168.; BRÉHIER 1997. 70.; THEOPHANÉS B. 725.; LEO GRAMMATICUS p. 198.; ZÓNARAS XV. 12 B.; SYMEON MAGISTER 124/17.

⁵¹ BRÉHIER 1997. 71.; OSTROGORSKY 2001. 168.; SCHREINER 2002. 44.; LEMERLE 1960 75.; VASILIEV, tome I. 1932. 312–313. 353.; DIEHL 1919. 78.; LEO GRAMMATICUS p. 199–200.; ZÓNARAS XV. 13 D.; THEOPHANÉS B. 732. (A megvakítás után közvetlenül meghalt.); MANASSÉS 4459–4490.; KEDRÉNO P. 473 C. (Nem tesznek semmit gyógyítására a megvakítás után.); GLYKAS IV. P. 285–286., V. 220–221. C–D.; SYMEON MAGISTER 124/20.

⁵² BRÉHIER 1997. 72.; OSTROGORSKY 2001. 178.; DIEHL 1919. 79–80.; SCHLUMBERGER 1925. 24, 154–156.; VASILIEV, tome I. 1932. 313–355, 358–359.; LEO GRAMMATICUS p. 201–202, 203.; ZÓNARAS XV. 13 P. III. A–B–C; THEOPHANÉS. 738 B.; MANASSÉS 4538–4547.; KEDRÉNO P. 474 B–C (uralomváltás), 475 C. (száműzetés); GLYKAS IV. P. 285–286. V. 221. A–B.; SYMEON MAGISTER 124/24, 125/1–2.

⁵³ SCHREINER 2002. 45.; OSTROGORSKY 2001. 177.; BRÉHIER 1997. 76.; ANGOLD 2001. 109.; VASILIEV, tome I. 1932. 359, 370.; SCHLUMBERGER 1925. 22–24.; LEO GRAMMATICUS p. 204–205.; ZÓNARAS XV. 15 P. III. A. THEOPHANÉS B. 764; MANASSÉS 4607–4611.; KEDRÉNO P. 482 A.; SKYLITZÉS: I (Michaél Rangabé) 1; GLYKAS IV. P. 286. V. 221. C.; SYMEON MAGISTER, 125/10.

⁵⁴ SCHLUMBERGER 1925. 25.; VASILIEV, tome I. 1932. 359.; BRÉHIER 1997. 76.; OSTROGORSKY 2001. 178.; ZÓNARAS XV. 16. B–C, 17 C.; THEOPHANÉS B. 765 (korábban utódnak jelölte), p. 204 B. 766–768. (Michaél megkoronázása); MANASSÉS 4612–4617.; KEDRÉNO P. 482 B–C.; LEO GRAMMATICUS p. 204. (társ-császárnak koronázás), p. 205–206. (megkoronázás, a trón átadása); SKYLITZÉS I (I. Michaél Rangabé) 1; GLYKAS IV. P. 286., V. 221 C. (halálosan sebesülten két hónapig uralkodik); SYMEON MAGISTER 126.

koronázza apja ifjabb császárnak, és amikor ő meghal, 829. október 1-én, a megkoronázott Theophilos minden akadály nélkül lép apja örökébe.⁵⁵ III. Michaél hatéves, illetve tizenkét éves korában lett császár anyja, Theodóra és egy régenstanács kormányzása mellett, amely gyámkodásnak 856-ban vet véget.⁵⁶

I. Basileios (867–886), a Makedón-dinasztia megalapítója után a trónt fia, VI. León foglalja el, az ő fia VII. Kónstantinos, az ő fia II. Rómanos, az övé II. Basileios. Az őáltala alapított dinasztia tehát sokáig marad uralmon, bár érdekes körbeágásokkal. Basileios 870-ben maga mellé vette, társcsászárrá koronáztatta elsőszülött fiát, Kónstantinost. Miután ez a fia meghal, a legidősebb életben levő fia, VI. León (886–912) mellett a fiatalabb testvér, Alexandros is megkapja ezt a címet,⁵⁷ amelyet ugyan a trónra lépő León nem von vissza, de autokratórként egyedül uralkodik. Végredeletében azonban fivérét és császárrá koronázott kisfiát egyszerre nevezi örökösének. Alexandros tehát testvére életében nem szól bele a kormányzásba, csak halála után, 912–913-ban veszi át a hatalmat.⁵⁸

VI. León fia, az apja által társcsászárrá koronázott VII. Kónstantinos (913–959)⁵⁹ nyitja meg azoknak a gyermek-császároknak a sorát, akik mellett egy feltörekvő másik, egy hadvezér-császár uralkodik. I. Rómanos (Lakapénos) 920-tól 944-ig uralkodik a 913-ban egyedüli császárnak megkoronázott VII. Kónstantinos mellett, akihez 919-ben feleségül adja lányát, 920-ban társcsászárrá koronázza a patriarcha Kónstantinos jelenlétében, és mint a császár apósa, uralkodótársa és pártfogója (basileopatór-a βασιλεοπάτωρ-a) gyakorolja a tényleges uralkodói funkciót.⁶⁰ VII. Kónstantinos csak I. Rómanos fiai általi félreállítás után szerzi meg 945-ben a valódi császári jogkört. (A fiúk 944 decemberében

⁵⁵ BRÉHIER 1997. 79–80.; VASILIEV, tome I. 1932. 359.; LEO GRAMMATICUS p. 211 P. 448 B (társcsászárnak koronázás), 213. P. 449 B. (császárrá koronázás); SKYLITZÉS IV. (Theophilos) 1.; GENESIOS III. 1. (akadálytalanul lép trónra); ZÓNARAS XV. 24 P. III. A.; SYMEON MAGISTER 129/6 130/1–2.

⁵⁶ OSTROGORSKY 2001. 205, 207.; BRÉHIER 1997. 89–90.; VASILIEV, tome I. 1932. 359.; LEO GRAMMATICUS, p. 227 P. 456 B. (megkoronázása), p. 228 P. 457 A. (uralom anyja gyámkodása mellett), p. 236 P. 460 B. (önálló uralmának kezdete); SKYLITZÉS IV. (Theophilos), 24 V (Michaél Theophilos fia) 1. (uralma anyja gyámsága alatt), V (Michaél Theophilos fia), 2: önálló uralmának kezdete; GENESIOS, IV. 1. (uralmának kezdete anyja gyámsága alatt), IV. 10. (önálló uralmának kezdete); ZÓNARAS XVI. 1 A. (uralmának kezdete), XVI. 3. P. III D: (önálló uralmának kezdete); SYMEON MAGISTER 131/1–2: (uralmának kezdete), 131/5–6. (önálló uralma).

⁵⁷ OSTROGORSKY 2001. 213–214.; BRÉHIER 1997. 94.; VASILIEV, tome I. 1932. 399.; LEO GRAMMATICUS p. 262 P. 474, D (kettejük közül León az autokratór); SKYLITZÉS VI. (Makedón Basileios) 17. (megkoronázza Kónstantinost és Leónt), 46. (Kónstantinos meghal), 47. (León az örökös); ZÓNARAS XVI. 8. C. (címadás a három fiúnak) XVI, 11 A. (Kónstantinos halála) XVI. 11. P. II. D. (León az örökös); SYMEON MAGISTER 132/4, 27. (León a filozófus az örökös).

⁵⁸ OSTROGORSKY 2001. 218, 229.; BRÉHIER 1997. 106. 117–118.; LEO GRAMMATICUS p. 285 P. 487 A.; MANASSÉS 5410–5415. (fivére halála után uralkodik, formailag gyermek unokaöccsével együtt); ZÓNARAS XVI. 14 P. II. D. (León öccsét, Alexandrost és kisgyermek fiát nevezi örökösének); GEÓRGIOS MONACHOS: De I. Basilio Macedone 27. (a hatalmat Basileios két fiára, Leónra és Alexandrosra hagyja); De VI. Leone Basilií filio 44. (a hatalmat León fivérére, Alexandrosra hagyja, és kéri, örködjön fia felett); De I. Alexandro Basilií filio 2. (e szerint kasztráltatni akarta unokaöccsét); KEDRÉNO P. 569 D (Basileios fiai, Kónstantinos, Leónt, Alexandrost megkoronáztatja), P. 607A. (Alexandros León halála után – formailag kisgyerek unokaöccsével – uralkodik); SKYLITZÉS VII. (VI. León, a filozófus) 34. VIII. (I. Alexandros) 1. (Alexandros León halála után uralkodik); SYMEON MAGISTER 133/1–2. (Alexandros is megkapja a címet), 133/46, 63, 134/1. (Fivérét és fiát nevezi örökösének).

⁵⁹ BRÉHIER 1997. 111.; OSTROGORSKY 2001. 229.; SKYLITZÉS IX (Kónstantinos León fia) 1.; ZÓNARAS XVI. 14 B–C.; SYMEON MAGISTER 135/2–3.

⁶⁰ OSTROGORSKY 2001. 231.; VASILIEV, tome I. 1932. 399.; LEO GRAMMATICUS p. 300–301. P. 495 (Kónstantinosnak és Rómanos lányának házassága), p. 301. P. 496. (Rómanos megkoronázása, és később fiainak társcsászárrá kinevezése); THEOPHÁNÉS KONTINUATUS VI/III. (De Konstantino Porphyrogeneto)13.; MANASSÉS 5560–5569.; ZÓNARAS XVI, 16 A. (egyedüli császárnak megkoronázott), XVI. 17 P. II. B–C. (Rómanosé, apósáé a hatalom); GEÓRGIOS MONACHOS: De Konstantino Porphyrogeneto et De Romano Lakapeno 27. (házasság Rómanos lányával), 35. (Rómanos megkoronázása); De Romano Lakapeno 1 (családtagjainak megkoronázása); KEDRÉNO P. 609. (Kónstantinost egyedüli császárnak koronázzák meg), P. 617 B. (Kónstantinos és Helena, I. Rómanos lányának házassága), P. 618 A. (Rómanos saját magát is császárrá koronáztatja); GLYKAS IV. V. 233 P. 301–302 A.; SKYLITZÉS X. (I. Rómanos Lakapénos), 30. (Kónstantinos és Helena házassága), 32. (saját megkoronázása); SYMEON MAGISTER 136/3. (Helena és Kónstantinos házassága), 136/5. (Rómanos megkoronázása).

hurcolják apjukat csellel Proté szigetére, és teszik szerzetessé, Kónstantinos pedig 945 januárjában küldi sógorait száműzetésbe, és 948-ban, halála után monostorban temetetti el apját, I. Rómanost.⁶¹

II. Rómanos (959–963), akit apja 945-ben társcsászárrá koronáz,⁶² gond nélkül veszi át a basileus funkcióját.⁶³

963-tól uralkodik azután formálisan II. Rómanos két gyermek fia, a 960-ban és 961-ben társcsászárrá koronázott⁶⁴ Basileios és Kónstantinos. Mellettük-fölöttük a császári funkciót valójában betöltő császár, II. Niképhoros (963–969), és azután I. Ioánnés (969–976) áll, mialatt a kiskorú császárok jogai formálisan érintetlenek maradnak.⁶⁵

Niképhoros Phókasnak (963–969) II. Rómanos császár özvegyével, a két megkoronázott gyermek-császár anyjával való házasság adja meg az uralkodás jogszerűségét.⁶⁶ Amikor azután 969-ben meggyilkolják feleségének, Theophanonak támogatásával,⁶⁷ a helyébe lépő I. (Tzimiskés) Ioánnésnak (969–976)⁶⁸ a patriarcha megtiltja, hogy belépjen a székesegyházba, bűnbánat tartására utasítja. Az uralomra pályázó Ioánnés megesküszik, hogy valójában a kezét nem szennyezi elődje vére, és a gyilkosoknak nevezetteket kivégezteti, a császárnét Prokonnézosra, illetve Lesbosra, később Arméniába száműzi, (illetve Protéra, majd Lesbosra, és végül fia uralkodása idején hazatér), és csak ezután lesz hajlandó a patriarcha őt megkoronázni.⁶⁹ I. Ioánnésnak (969–976) ezután

⁶¹ BRÉHIER 1997. 132–133.; LEMERLE 1960. 85.; SCHREINER 2002. 49.; OSTROGORSKY 2001. 239–240.; VASILIEV, tome I. 1932. 399.; SCHLUMBERGER 1890. 4, 272, 274.; SCHLUMBERGER 1925. 40–46.; LEO GRAMMATICUS p. 326–328. P. 508 B–509A. (Rómanos Protéra hurcolása), 329–331. P. 510. (Rómanos fiainak száműzetése, Rómanos temetése); MANASSÉS 5614–5629.; THEOPHANÉS KONTINUATUS VI/4 (De Romano Lakapeno), 51, 52, 53. (Rómanos száműzetése VI/5. (De Constantino Porphyrogeneto), 2–3. (Rómanos fiainak száműzetése) VI/5. (De Konstantino Porphyrogeneto), 7. (I. Rómanos temetése); ZÓNARAS XVI. 20 P. II. C. (a fiúk küldik Protéra apjukat csellel), XVI. 20. P. II. D. (Kónstantinos száműzi sógorait), XVI. 21 P. II. D. (Rómanos halála Protén és temetése); GEÓRGIOS MONACHOS: De Romano Lakapeno 56–59. (A fiúk küldik száműzetésbe apjukat), De Konstantino Porphyrogeneto 6. (Rómanos halála és temetése); KEDRÉNO P. 632 A. (I. Rómanos Protéra hurcolása), P. 634 A–B–C–D. (I. Rómanos két fiának száműzetése), P. 635 A. (I. Rómanos halála, temetése); GLYKAS IV. P. 302 V 233 A.; SKYLITZÉS X. (Rómanos Lakapénos) 39, XI. (VII. Kónstantinos, az uralkodó) 1. (Rómanos elhurcolása Protéra), XI. (VII. Kónstantinos az uralkodó), 2, 4. (a fiúk száműzetése, Rómanos halála, temetése); LEO GRAMMATICUS p. 326–328. P. 508 D 509 A. (Protéra hurcolás), p. 330–331 P. 510. (Rómanos fiainak száműzetése, Rómanos temetése); SYMEON MAGISTER: 136/83–84. (fiai hurcolják csellel Rómanost Protéra), 137/5. (Rómanos fiainak száműzetése), 137/8. (Rómanos halála és temetése).

⁶² OSTROGORSKY 2001. 240.; BRÉHIER 1997. 138.; ZÓNARAS XVI. 23 C.; SCHLUMBERGER 1890. 4.

⁶³ OSTROGORSKY 2001. 243.; SCHLUMBERGER 1890. 4.; BRÉHIER 1997. 139.; VASILIEV, tome I.; 1932. 399.; KEDRÉNO P. 643.; D. SKYLITZÉS XII (II. Rómanos) 1.; ZÓNARAS XVI. 23 C.

⁶⁴ BRÉHIER 1997. 139.; KEDRÉNO P. 645 C. (apjuk halála után ők az utódai).

⁶⁵ OSTROGORSKY 2001. 244. (Niképhoros Phókas) 248–249. (Ioánnés Tzimiskés); BRÉHIER 1997. 144.; SCHLUMBERGER 1890. 297, 308–309 (Niképhoros Phókas) 756 (Ioánnés Tzimiskés); LEO DIACONUS II. 12. III. 6. VI. 7.; MANASSÉS 5675–5679. (II. Rómanos halála után lesznek fiai császárok), 5900–5911. (jogaik érintetlenek maradnak); KEDRÉNO P. 648 A. (Phókas alatt érintetlenek a jogaik), 663 D. (Ioánnés Tzimiskés alatt érintetlenek a jogaik).

⁶⁶ OSTROGORSKY 2001. 244.; BRÉHIER 1997. 145.; BRÉHIER 2003. 27.; LEMERLE 1960. 85.; VASILIEV, tome I. 1932. 400.; SCHREINER 2002. 50.; SCHLUMBERGER 1890. 280–281 364–366, 372–376.; LEO DIACONUS, III. 9.; MANASSÉS 5741–5747.; ZÓNARAS XVI, 23 P. II. D.; KEDRÉNO P. 649 A.; GLYKAS IV. P. 307. V 238. D.; SKYLITZÉS XIV. (II. Niképhoros Phókas) 2.

⁶⁷ OSTROGORSKY 2001 248.; BRÉHIER 1997. 147.; SCHREINER 2002. 51.; LEMERLE 1960. 85.; SCHLUMBERGER 1890. 750–758.; LEO DIACONUS V.6–7–8.; MANASSÉS 5821–5831.; ZÓNARAS XVI 24, D–P. II. A–B.; KEDRÉNO P. 662–663.; GLYKAS IV. P. 308. V. 238. A–B.; SKYLITZÉS XIV. (II. Niképhoros Phókas) 22.

⁶⁸ ZÓNARAS XVI. 28 P. II. B.; SCHREINER 2002. 51.; SKYLITZÉS XV. (I. Ioánnés Tzimiskés) 1. LEO DIACONUS VI. 1.

⁶⁹ BRÉHIER 1997. 147–148.; SCHLUMBERGER 1890. 73.; SCHLUMBERGER 1925. 83–84.; OSTROGORSKY 2001. 248–249.; CHEYNET 1990. 313–314.; LEO DIACONUS VI. 4.; MANASSÉS 5871–5900.; ZÓNARAS XVII. 1, C–D. (Megesküszik, hogy nem vett benne részt; Kegyes cselekedetek, a császárné száműzetése a patriarcha utasítására; Megkoronázása.); KEDRÉNO P. 664 B–D. (Bűnbánat, Theophanó száműzetése Prokonnézosra, majd Arméniára.), P. 684 C. (Tzimiskés halála után fiai visszahívják anyjukat a száműzetésből), P. 665 A. (Ioánnés Tzimiskés megkoronázása); SKYLITZÉS XV. (I. Ioánnés Tzimiskés) 2.

VII. Kónstantinos lányával, II. Rómanos nővérével, Theodórával kötött házasság adja meg a jogot az uralkodásra.⁷⁰ A két hadvezér-császár halála után a nagykorúságot elért II. Basileios veszi át a Birodalom tényleges irányítását 976-tól 1025-ig.⁷¹ II. Basileios (976–1025) fivére, VIII. Kónstantinos (1025–1028) épp úgy, mint korábban VI. León fivére, Alexandros, csak fivére halála után veszi át a hatalmat, bár a császári címet fivére uralma idején is viselte.⁷²

Legközelebb a Doukas-dinasztiában örökli a császári címet fiú apjától. X. Kónstantinos (1059–1064) császári koronával díszíti elsőszülött fiát, Michaélt.⁷³ Végrendelete özvegye, Eudoxia kezébe juttatja a régensi címet gyermekkorú fia, VII. Michaél (1071–1078) mellett, mialatt a valódi hatalom Ioánnés Doukasknál, az elhunyt császár testvérénél marad.⁷⁴ A katonai vereségek és a katonai hatalom megerősítésére irányuló követelések hatására Eudoxia azután férjhez megy a triaditziai stratégoszhoz, Rómanos Diogenészhez. IV. Rómanost (1068–1071) így 1068. január 1-én császárrá koronázzák. A császár azután az arméniai Manzikertnél 1071-ben csatát veszít a szeldzsukok ellen olyannyira, hogy maga is az ellenség fogságába esik.

A Senatus ezek után kimondja trónfosztását, egyedüli uralkodónak nyilvánítja VII. Michaélt (1071–1078) 1071. október 24-én,⁷⁵ és Eudoxiát, IV. Rómanos feleségét, VII. Michaél anyját monostorba küldi, illetve más megfogalmazás szerint férje haláláig száműzetésre ítéli.⁷⁶

Rómanos – akinek a szeldzsukokkal fogságban kötött szerződését, amelyik évi adófizetést, foglyok szabadon bocsátását, és katonai segítségnyújtást tartalmaz, Bizánc nem tartja érvényesnek – nem tekinti magát trónfosztottnak, harcba száll, amelyben alulmarad, miután előbb Kónstantinos Doukastól, majd Andronikos Doukastól szenved vereséget. Ezután Adanába

⁷⁰ BRÉHIER 1997. 108.; LEMERLE 1960. 85.; VASILIEV, tome I. 1932. 400.; KEDRÉNO P. 671 C.; SKYLITZÉS XV. (I. Ioánnés Tzimiskés) 8.; LEO DIACONUS VII. 9.; ZÓNARAS XVII. 2 P. II. B.

⁷¹ BRÉHIER 1997. 158–161.; BRÉHIER 2003. 30.; OSTROGORSKY 2001. 252–253.; LEMERLE 1960. 85.; SCHREINER 2002. 50–51.; PSELLOS I (Basileios II) 1–2.; KEDRÉNO P. 684. (Ioánnés halála után a hatalom Rómanos gyermekeire, II. Basileiosra és VIII. Kónstantinosra száll); MICHAÉL GLYKAS IV.P. 308. V 238 C; SKYLITZÉS XVI. (II. Basileios és Kónstantinos) 1.; ZÓNARAS XVII 10. A.

⁷² OSTROGORSKY 2001. 252. 287.; BRÉHIER 1997. 160, 177.; VASILIEV, tome I. 1932. 400.; MANASSÉS 6023–6029; ZÓNARAS XVII, 10, A. (Basileios halála után uralkodik VIII. Kónstantinos); KEDRÉNO P. 719 B–C. (II. Basileios utódja lesz halála után VIII. Kónstantinos); MICHAÉL GLYKAS s IV. P 311 V.241 C–D; SKYLITZÉS. XVI. (II. Basileios és Kónstantinos), 1. (címet együtt viselik), XVII. (Kónstantinos, I. Basileios fivére), 1.: A hatalom átvétele. PSELLOS: I (Basileios II) 2, II. (Kónstantinos VIII.) 1. VI/ I. (Zoé et Theodóra – Kónstantinos IX) 91.

⁷³ PSELLOS VII/2 (Kónstantinos X. Doukas) 21.

⁷⁴ PSELLOS VII /3 (Eudoxia – Rómanos IV) 1, 9.

⁷⁵ OSTROGORSKY 2001. 302.; BRÉHIER 1997. 287–288. 291–292.; VASILIEV, tome I. 1932. 465.; SCHLUMBERGER 1925 51–57.; PSELLOS VII/3 (Eudoxia – IV. Rómanos): 10, 13, 14. (katonai vereségek), 18. (Eudoxia – Rómanos házassága, IV. Rómanos megkoronázása), 20–22. (csatavesztés, fogság), 24. (VII. Michaél az autokratóri cím); ZÓNARAS XVIII IX P. II. A, X. C. (Eudoxia régens), XVIII. 10 P. II. D. (házasság Rómanos Diogenésszel) XVIII. 13 D. (csatavesztés, fogság), XVIII, 14 /26–28. (császári cím visszavonása), XVIII, 14 D. (Michaélt nevezik autokratórnak); SKYLITZÉS KUROPOLITA 841 D–842 A.; GLYKAS IV P. 326 V. 252 A–B (házasság, császári cím), IV P. 328. V. 254. P. 328. C–D. (vereség, császári cím visszavonása.); BRYENNIS I. 17. (Manzikerti vereség, Rómanos Diogenés az ellenség foglya lesz), I. 18. (a Senatus először Eudoxiát és Michaélt jelöli uralkodónak, de azután csak Michaél lesz az egyedülnek kinevezett uralkodó); Zónaras XVIII, 9, D. (Eudoxia a régens), XVIII, 10 D, 11 A. (házasság Rómanos-szal), XVIII. 14. (fogság Manzikertnél), XVIII 15 D. (császári cím visszavonása, Michaél az autokratór); ATTALIATÉS p. 100–101 (f. 187 r.). (Eudoxia és IV. Rómanos Diogenés házassága), p. 150–151–152 (f. 157v–158 v). (Manzikerti csatavesztés, fogságba esés), p. 171 (f. 202 v.). VII. (Michaél az autokratór).

⁷⁶ OSTROGORSKY 2001. 302.; BRÉHIER 1997. 292.; JEFFREYS 2025. 91.; SCHLUMBERGER 1925. 57–58.; BRYENNIS I. 19. (Diogenés szabad, a basilissa örömmel várja), I. 20. (a basilissa-t monostori életre ítélik); ZÓNARAS XVIII 15 D. (Eudoxia száműzetése Propontisra); ATTALIATÉS p. 169 (f.201 v.) (Eudoxia száműzetése, kolostorba küldése, amíg a dolgok nem rendeződnek).

zárkózik be, végül bízva a VII. Michaél nevében neki küldött három metropolita által aláírt bántatlanságot biztosító levélben, megadja magát 1072-ben. Rómanost azonban megalázó előzmények után megvakítják, Prótéra deportálják, ahol rettenetes kínok között hal meg 1072 nyarán. (Felesége, a császár anyja nem hagyja magára, haláláig vele marad.)⁷⁷

Ezek után a hatalmat 1081-ben megszerző és uralmukat megszilárdító Komnénos-dinasztiában lépnek császári trónra apák után az apák által utódnak jelölt fiaik, akik probléma nélkül nyerik el apjuk halála után a császári hatalmat. I. Alexios (1081–1118) társcsászárrá, trónörökössé emeli 1092-ben fiát, Ioánnést,⁷⁸ és halála után II. Ioánnés (1118–1143) lesz az új uralkodó (bár állítólag felesége inkább Anna lányának és az ő férjének akarta volna juttatni az uralmat.)⁷⁹ Ioánnés 1119-ben vagy 1122-ben társcsászárként magához vette elsőszülött fiát, Alexiost, (akit a Pantokratórban egyedülként akart a császári pár maga mellett eltemetni), aki már 1142-ben meghalt, korábban, mint ő.⁸⁰ Alexiosnak és Andronikosnak a halála és kettős temetése után,⁸¹ azt követően, hogy a császár vadászbalesetben meghal 1143-ban, a császár rendelkezése alapján nem a korban következő fiú, Isaakios, hanem I. Manuél (1143–1180) lesz a basileus.⁸² A haldokló basileus ugyanis azután, hogy tanácskozik kíséretével, a jelen levő, alkalmasabbnak tekintett, fiatalabb fiát jelöli utódjának, fejére teszi saját kezével a koronát, ráadja a császári köpenyt. Itt, Kilikiában, az eseményt körülálló hadsereg tagjai acclamatio-val köszöntik az új uralkodót.⁸³ A Nagy Domestikos, Axouch hamarabb érkezik meg Konstantinápolyba, mint a császár halálhíre, és Isaakios Sebastokrátort, az idősebb testvért, aki magát tekinti legitim örökösnek, tiltakozása ellenére bezárja a szüleik által alapított Pantokratór monostorba, aki így nem tudja megakadályozni a Kilikiából hamarosan megérkező Manuél koronázását. Az idősebb testvért azután Manuél később is felügyelete alatt tartja, nem engedi el Konstantinápolyból.⁸⁴

Manuél az, aki a nála nevelődő Béla árpád-házi hercegnek, a későbbi III. Béla magyar királynak (bizánci nevén Alexiosnak), lánya férjének vagy völegényének a despotés címet adományozza, ezzel jelezve, hogy örökösének tekinti. Amikor azonban fia, a később gyermek-császárként meggyilkolt II. Alexios (1180–1183) megszületik, a lány örökösödési lehetősége természetesen megszűnik.⁸⁵

⁷⁷ BRÉHIER 1997. 292.; OSTROGORSKY 2001. 302–303.; VASILIEV, tome I. 1932. 465.; SCHLUMBERGER 1925. 59–63.; CHEYNET 1990. 182. 348–349.; PSELLOS VII /3 (Eudoxia – IV. Rómanos), 40. (vesztes ütközet 41–42. (fogság, megalázás, megvakítás), 43. (halál Prótén, az általa alapított monostorban); Psellos VII/3. (Eudoxia–IV. Rómanos), 43. és VII/4 (Michaél VII). (Michaél az abszolút hatalom); AITALIATÉS p. 177–179. (f. 204 r.–204 v.); MANASSÉS 6620–6637.; ZÓNARAS XVIII. 15 C–D; SKYLITZÉS KUROPOLITA 844 B–845 B; GLYKAS IV. P. 329 V 254 A–B; BRYENNIS I. 25. (fogságba kerül, az ígéretek ellenére megvakítják, és egy Próté-i monostorban az egyik Herceg-szigeten hal meg Diogenés Rómanos); ZÓNARAS XVIII 15 P. II. C–D. (Diogenés Rómanos Prótén hal meg, miután megvakították, felesége mellette marad).

⁷⁸ BRÉHIER 1997. 303.; OSTROGORSKY 2001. 328.; VASILIEV, tome II. 1932. 2.; CHALANDON II. 1912. 4.

⁷⁹ OSTROGORSKY 2001. 328–329.; BRÉHIER 1997. 320.; KAPITÁNYFFY 2017. 361.; JEFFREYS 2023. 92.; KISS 2023. 250.; VASILIEV, tome II. 1932. 2.; CHALANDON I. 1900. 273–274. II. 1912. 5–6.

⁸⁰ BRÉHIER 1997. 321.; CHALANDON II. 1912. 12.; JEFFREYS 2023. 101.; LAU 2023. 128.; KISS 2023. 258–260.

⁸¹ SPINGOU 2023. 1142–1143.; JEFFREYS 2023. 95.

⁸² OSTROGORSKY 2001. 331.; BRÉHIER 1997. 325.; AURELL 2007. 269.; NIKÉTAS KHÓNIATÉS: Imperium Ioanni Comneni 12 P 30 AB; JEFFREYS 2023. 93.

⁸³ CHALANDON II. 1912. 14.

⁸⁴ CHALANDON II. 1912. 196–197, 199, 215–216.; NIKÉTAS KHÓNIATÉS: Imperium Manuelis Comneni I. 1. P. 33–34.

⁸⁵ OSTROGORSKY 2001. 335–336.; BRÉHIER 1997. 330–331.; SCHREINER 2002. 58.; OBOLENSKY 1999. 204.; CHALANDON II. 1912. 486. (1165-ben utódjának jelöli lánya férjét, Bélát), 491. (Az 1161-ben elvett második feleség, Mária 1169-ben fiút szül, ezért visszavonja Béla caesar címét, felbontja lánya házasságát, feleségül adja Bélához felesége anyai fültestvérét); NIKÉTAS KHÓNIATÉS: Imperium Manuelis Comneni III. 4 P. 74 A p. 147. V. 8. P. 110 p. 220–221.; JEFFREYS 2023. 94.

Manuél 1171. március 4-én társcsászáruul veszi maga mellé fiát, II. Alexiost, és a régensséget azzal a feltétellel bízta feleségére, Antiochiai Máriára, hogy amennyiben fia kiskorú lesz még az ő halálakor, akkor özvegye szerzetesi ruhát ölt. 1180-ban lett így császár II. Alexios anyja gyámsága alatt, akit Alexios Komnénos Sebastokrator, Manuél bátyjának, Andronikosnak a fia segített.⁸⁶

I. Manuél halála után Andronikos, Manuél unokatestvére 1182-ben bevonul Konstantinápolyba, meggyilkoltatja családjá többi tagja után az általa megkoronáztatott gyermek-császárt, II. Alexiost (1180–1183).⁸⁷ Előzőleg társcsászárrá koronáztatta magát, és császárként (1183–1185) elveszi feleségül az általa özvegyé tett gyermek-császárnét.⁸⁸

A Birodalom helyreállításáért küzdő Nikaiai Császárságban III. Ióánnés Batatzés (1222–1254) utódja fia, az anyai nagyapja nevét felvevő II. Theodóros Laskaris (1254–1258),⁸⁹ és azután az ő fiát, a VIII. Michaél által később megvakított IV. Ióánnés Laskarist (1258–1261) koronázzák uralkodónak.⁹⁰

A latin uralom alól felszabadult Konstantinápolyban a Palaiologosok uralkodnak, VIII. Michaél (1259–1282) után fia, a hároméves korában trónörökössé emelt,⁹¹ 1272-ben társ-császárrá koronázott II. Andronikos (1282–1328),⁹² V. István magyar király lányának férje⁹³ lesz az uralkodó,⁹⁴ majd fiának fia, III. Andronikos. Ennek hosszabban kifejtett előzménye: II. Andronikos 1294-ben vagy 1295-ben társcsászárrá emeli elsőszülött fiát, Michaélt,⁹⁵ aki azonban még apja életében, 1320-ban meghal.⁹⁶ Michaél fia, a társcsászárságot már elnyert unoka, Andronikos lenne az örökös, de őt a nagyapa félre akarja állítani. A kettejük között folyó polgárháború (1321–1328)⁹⁷ végén a hatalmat végül elnyerő III. Andronikos (1328–1341)

⁸⁶ BRÉHIER 1997. 337.; OSTROGORSKY 2001. 340.; NIKÉTAS KHÓNATÉS: *Imperium Alexii Comneni Manuelis filii* I p. 65–67.; DOUKAS I. P. III. B. (Manuél után a fia uralkodik); VASILIEV, tome II. 1932. 3, 76.; JEFFREYS 2023. 96.

⁸⁷ OSTROGORSKY 2001. 340–341.; BRÉHIER 1997. 339–340.; SCHREINER 2002. 59.; OBOLENSKY 1999. 203–204.; CHEYNET 1990. 180–181.; KAPITÁNYFY 2017. 362.; ROBERT DE CLARI 2013. XXI; Jeffreys 2023. 96.; Doukas 1834. I. P. 3 B; Nikétas Khónatés: *Imperium Alexii Comneni Manuelis filii* 14 P. 167 D. p. 367. (Maria és férje) 17 P. 172 C, D p. 347. (a császárné), és *Imperium Alexii Comneni Manuelis filii* 18. P. 176. p. 354–355.; *Imperium Andronici I Comneni* I. 1 P. 178 A p. 350. (Magának Alexiosnak megölése); DOUKAS I. P. 3. B. (Andronikos meggyilkolja a gyermek-császárt, és ő uralkodik); VASILIEV, tome II. 1932. 76.

⁸⁸ OSTROGORSKY 2001. 341.; BRÉHIER 1997 339–340.; VASILIEV, tome II. 1932. 76.; NIKÉTAS KHÓNATÉS: *Imperium Andronici I. Comneni* I, 1. P. 178 B p. 357.; ROBERT DE CLARI XXI.

⁸⁹ OSTROGORSKY 2001. 383.; BRÉHIER 1997. 368.; VASILIEV, tome II. 1932. 178, 210–211.; DOUKAS 2 P 3.; Niképhoros Grégoras II, 8, 4 III, 1, 1.

⁹⁰ OSTROGORSKY 2001. 385.; BRÉHIER 1997. 370–371.; VASILIEV, tome II. 1932. 178, 213.; DOUKAS 2 P 3.; Niképhoros Grégoras III, 2, 3. (hatéves, amikor apja haldokolva utódjának nevezi), IV, 1, 1. VIII. (Michaéllel közös koronázás).

⁹¹ OSTROGORSKY 2001. 387.

⁹² BRÉHIER 1997. 374.; OSTROGORSKY 2001. 412.; VASILIEV, tome II. 1932. 257. (Őrá hagyja a trónt); LAONIKOS KHALKOKONDYLÉS I. 17 B.; DUKAS 2 P 4.; NIKÉPHOROS GRÉGORAS IV. 8, 3

⁹³ BRÉHIER 1997. 374, 388.; VASILIEV, tome II. 1932. 257.; NIKÉPHOROS GRÉGORAS IV. 8. 3 VI, 2, 1.

⁹⁴ NIKÉPHOROS GRÉGORAS V, 5, 9 VI, 1, 1.

⁹⁵ BRÉHIER 1997. 388.; OSTROGORSKY 2001. 424.; VASILIEV, tome II. 1932. 258.; LAONIKOS KHALKOKONDYLÉS I. 22 B. NIKÉPHOROS GRÉGORAS VI, 2, 1.

⁹⁶ OSTROGORSKY 2001. 424.; BRÉHIER 1997. 397.; VASILIEV, tome II. 1932. 258.; KANTAKOUZENOS I /1–2; NIKÉPHOROS GRÉGORAS VII, 13, 1. VIII. 1, 3. (Andronikos-nak, az unokának emberei egy nő miatt tévedésből a fivérét sújtják le, erre a híre pedig meghal az apa).

⁹⁷ Holmes 2003. 194.; OSTROGORSKY 2001. 425–427.; BRÉHIER 1997. 397–399.; NIKÉPHOROS GRÉGORAS VIII, 4 /3–7. VIII, 5, / 1–7 VIII. 11/ 3–6. (7–11 békekötés) IX, 4 / 1–4.; KANTAKOUZENOS I. 5–I. 51.

az uralom minden külső formáját meghagyja először nagyapjának, két év múlva azonban szerzetességre kényszeríti.⁹⁸

Ióánnés Palaiologosra, III. Andronikos fiára, V. Ióánnésre (1341–1391) apja halála után, gyermekkorban jutott 1341-ben a császári cím. Az őt védelmező régens (magnus domesticus) Ióánnés Kantakouzenos azután 1341-ben Didymoteikhosban, majd 1347-ben Konstantinápolyban ezúttal a konstantinápolyi patriarcha közreműködésével, V. Ióánnés és Anna basilissa jelenlétében VI. Ióánnés (1347–1354) néven szintén megkoronáztatja magát. Lányát feleségül adja V. Ióánnéshez, és fiát, Matthaioست is basileus-szá koronázza. A két uralkodó közötti polgárháború eredményeképpen Ióánnés Palaiologos genovai segítséggel megszerzi a hatalmat, apósa és sógora ünnepélyesen lemond a basileus rangról 1354-ben, illetve 1357-ben. Kantakouzenos Ióánnés hivatalosan szerzetes lesz Ióasaph néven, de továbbra is hallatja a hangját 1383-ban bekövetkező haláláig. Morea despotésének rangja fiáé, Manuélé marad 1380-ig, halála után másik fiára, Matthaiosra száll 1382-ig, és csak az ő halála után szerzi meg Démétriosztól, Matthaios fiától Theodóros, Ióánnés Palaiologos harmadik fia.⁹⁹

V. Ióánnés elsőszülött fia, Andronikos csatlakozik Murád török szultán fiának a szultán elleni lázadásához 1373 májusában, amelyet azután levernek. Murád kivégezteti a saját fiát, és

⁹⁸ BRÉHIER 1997. 399.; SCHLUMBERGER 1925. 356.; OSTROGORSKY 2001. 427.; VASILIEV, tome II. 1932. 258.; NIKÉPHOROS GRÉGORAS IX, 5/ 1–5. (Az uralom formái megmaradnak), IX, 6,4–9. (Kolostorba kényszerítés); KANTAKOUZENOS II. 1. (A hatalom formái megmaradnak), II. 18. (Kolostorba kényszerítés).

⁹⁹ OSTROGORSKY 2001. 431–432. 438, 442–445.; BRÉHIER 1997. 405, 411–414.; Holmes 2003. 194–196.; VASILIEV, tome II. 1932. 259–260.; Balard 1978. 69, 78, 83–84.; Kantakouzenos III. 1: III. (Andronikos halála), III. 2. V. (Ióánnés kilencéves korában lesz basileus), III. 6. (Kantakouzenos és a basileus anyja körüli emberek ellentéte), III. 27. (Didymoteikhosban basileussá koronázzák Kantakouzenost, basilissává feleségét, Eirénét, de saját maga és felesége előtt Annát és fiát, V. Ióánnést éltetett), IV. 4. (VI. Ióánnésnek és feleségének megkoronázása V. Ióánnésnek és anyjának, Annának jelenlétében Konstantinápolyban), III. 16. (Kantakouzenos terve lányának és V. Ióánnésnek a házassága), III. 17. (ebből a házasságból születtek Andronikos és Manuél), III. 33–34. (Kantakouzenos és Anna megegyeznek Helena Kantakouzenos és Ióánnés Palaiologos házasságának tervében), IV. 1. (Helena-nak, Kantakouzenos lányának és V. Ióánnésnek a házassága), IV. 5. (Manuél, Ióánnés Kantakouzenos kisebbik fiát despotés címmel tüntetik ki), IV. 13. (Manuél despotés a Pelopponézos ura lesz), III. 92. (Matthaioست Lazarusnak, Jeruzsálem patriarchájának jelenlétében basileusnak jelöli apja a hadsereg kívánságának megfelelően), IV. 6. (Matthaios Kantakouzenos apja kívánságára basileus címet kap), IV. 38. (apja régi kívánsága szerinti megkoronázása), III. 100. (mind a két császár egymás mellett uralkodik mint apa és fia, V. Ióánnés tíz évig nem szól bele az adminisztráció ügyeibe), IV. 35. (V. Ióánnés Galata-ra megy, segítőjének, Francesco Gattilusionak Kantakouzenos legyőzéséért Lesbost és Anna nővére kezét ígéri), IV. 37. (Andronikost V. Ióánnés basileusnak minősíti), IV. 38. (Harc a két császár között), IV. 40. (Palaiologos és Kantakouzenos tárgyal a palotában), IV. 41. (Kantakouzenos lemond, átadja a hatalmat), IV. 42. (szerzetes lesz Ióasaph néven, felesége apáca Eugenia néven), IV. 45. (Matthaios vesztes csata után fogoly feleségével és gyermekeivel együtt), IV. 48. (Kantakouzenos rábeszéli fiát, hogy mondjon le a basileus címről), IV. 49. (Matthaios lemondása 1357 decemberében. A Kantakouzenos család mint a császár rokonsága visszavonul Moreába Manuél despotéshez); PHRANTZÉS I. 9–11.; LAONIKOS KHALKOKONDYLÉS I. 37 B–38B; DOUKAS VI P. 12 B. (Kantakouzenos a császár támogatója, lánya és a császár házasságát segíti elő), IX. P. 18 A–B. (Helena a lánya, és V. Ióánnés házassága), X. P. 19. (megkoronáztatja magát, övé a tényleges hatalom; Helena, a lánya lesz a császármé, maga császár, felesége császármé, fia Matthaios despotés), II P. 20–22. (Ióánnés Palaiologos a genovai Franciscus Gattiluzus segítségével, akihez feleségül adja nővérét, Máriát, visszaszerzi hatalmát, Ióánnés Kantakouzenos lemond fiával együtt a császári címről, szerzetes lesz névleg); NIKÉPHOROS GRÉGORAS IX. 14, 5–6: III. (Andronikos halála), X, 3, 1 XII, 2, 1. (Apja halálakor tizedik évében van V. Ióánnés, öccse négyéves, Anna úrnő az anyja, Kantakouzenos a Nagy Domestikos, ő viszi a palota ügyeit), XII, 2, 4. (Annát ellene hangolják), XII, 2, 5. (nem engedik vissza Thessáliából), XII, 3, 1 (V. Ióánnés és lánya házasságát szeretné), XI, 2, 1, XII, 10, 5. (Császárnak koronáztatja magát Didymoteikhosban), XV. 1, 2–4. (Kantakouzenosé a legfőbb hatalom, béke Annával, ünnepélyes koronázás Konstantinápolyban), XV, 5, 3. (Anna harcol, ahogy lehet, a hatalomért), XV, 9, 7: (V. Ióánnés és Helena házassága), XXIX 27, 35, XXXVI 59, XXXVII. 46. (V. Ióánnés visszaszerzi a hatalmat genovai kalózok segítségével, és nővére kezét, meg Lesbos szigetét adja a segítségért cserébe), XXIX. 30. (Kantakouzenos szerzetes lesz Ióasaph néven, felesége apáca Mártha néven), XXVI. 27. (Matthaios is harcol a hatalomért), XXVII 24, 26. 29–30. (Kantakouzenos visszaadja a hatalmat, követek tárgyalnak Matthaioست-szal), XXXVII. 64–65. (Matthaios csatát veszít, fogságba kerül), XXVIII 18–19–20 XXIX 19–20. (Kantakouzenos és fia hajón visszavonulnak Moreába Manuélhez, aki ott despotés).

azt kívánja, hogy a lázadáshoz való csatlakozásért Andronikos is bűnhődjék. Ekkor V. Ióánnés a szultán vazallusaként nem ellenkezik, megvakíttatja elsőszülött fiát annak kisfiával együtt, de olyan módon, hogy egyikük se veszítse el teljesen a látását. Azonban Andronikost fiával együtt börtönbe zárják, megfosztják trónvárományosi jogától, és az ifjabbik testvér, Manuél kapja meg 1373 szeptemberében a társcsászári koronát. Andronikos a börtönből kiszabadulva genovai segítséggel 1376-ban felkel apja ellen, és ekkor V. Ióánnés és Manuél kerül börtönbe. Őket a velenceiek szabadítják ki, és 1379-ben térnek vissza Konstantinápolyba. Ekkor Andronikos békét kérve apja lába elé borul, aki a Márvány-tenger partján levő városokat (Selymbriát, Hérakleiat, Rhaidestost és Panidost) adja át neki, ahol haláláig, 1385-ig békében él, és jogszerű utódjának tekintí fiát, Ióánnést.¹⁰⁰

Az, hogy Manuélnek, V. Ióánnés ifjabbik fiának társcsászárrá emelése és Andronikos kizárása kétségeket ébresztett, abból tűnik ki, hogy Andronikos fia 1390. április 14-én elfoglalja Konstantinápolyt, császárnak, VII. Ióánnés-nek tekinti magát, és a Lémnosról szeptember 17-én sereggel odaérkező Manuél, az apja, V. Ióánnés által elismert társcsászár szabadítja meg ebből a kellemetlen helyzetből apját, és lesz azután 1391-ben, apja halála után II. Manuélként (1391–1425) Bizánc uralkodója.¹⁰¹ Azonban, amikor ezután európai körútra megy, hogy 1399 és 1403 között négy éven át a törökök elleni védelemhez segítséget kérjen, unokaöccsét, VII. Ióánnést bízta meg, hogy uralkodjon helyette Konstantinápolyban.¹⁰²

Az ő utódja lesz azután az általa 1421. január 19-én társcsászárrá koronázott fia, VIII. Ióánnés (1425–1448) a „rómaiak basileusaként és autokratórként,”¹⁰³ és az ő gyermektelen halála után hívják meg testvérét, XI. Kónstantinos-t (1449–1453) Konstantinápoly trónjára, akit 1449. január 6-án koronáznak meg basileus-szá a mystrasi Métropolisban.¹⁰⁴ A Birodalom utolsó császáráként 1453-ban Konstantinápoly védelmében harcban esik el.¹⁰⁵

2.) Női ági örökösödés

Amennyiben a császárnak nem volt fiúörököse, akkor lányai voltak azok, akik örökségüket tovább vitték, olyan módon, hogy jogaikat továbbadták házastársaiknak.

¹⁰⁰ BRÉHIER 1997. 421–422.; OSTROGORSKY 2001. 451–452.; HOLMES 2003. 197; VASILIEV, tome II. 1932. 261. (1376-ban genovai segítséggel Andronikos felkel apja ellen, megkoronáztatja magát, apját és fivérét börtönbe zárátja, 1379-ben a császár török segítséggel kiszabadul, apa és fia megegyeznek); BALARD 1978. 87, 88, 90, 92.; DOUKAS 12. P. 22–23.; PHRANTZÉS I. 12, 13.; LAONIKOS KHALKOKONDYLÉS I 60 B–63 B.

¹⁰¹ OSTROGORSKY 2001. 454–455.; SCHLUMBERGER 1916. 2.; VASILIEV, tome II. 1932. 261. (1390-ben Andronikos fia néhány hónapig VII. Ióánnés néven uralkodik nagyapját elűzve. II. Manuél 1391-ben lesz uralkodó, apja halála után); BRÉHIER 1997. 425–426.; Balard 1978. 94–96.

¹⁰² OSTROGORSKY 2001. 459.; SCHLUMBERGER 1916. 9.; BRÉHIER 1997. 430–431.; BALARD 1978. 99.

¹⁰³ OSTROGORSKY 2001. 462.; BRÉHIER 1997. 441.; VASILIEV, tome II. 1932. 264.

¹⁰⁴ OSTROGORSKY 2001. 466.; BRÉHIER 1997. 457.; VASILIEV, tome II. 1932. 265.; SCHLUMBERGER 1914. 2–3.

¹⁰⁵ DIEHL 1905. 222–223.; DIEHL 1919. 209–211.; SCHLUMBERGER 1914. 305–311.; BRÉHIER 1997. 467–468.; OSTROGORSKY 2001. 467–468.; VASILIEV, tome II. 1932. 265, 338–346.; DOUKAS 39. P. 158–167.; HOLMES 2003. 204.; MONDIN 2001. 360.; EBENDORFER: *Chronica pontificum Romanorum* p. 498.; KRISTOBULOS IMBRIOTA I, 25, 1: (készenlő az ostromra), I. 39, 1. (a római egyház fő küldöttsége), I. 59–60, 2. (az ostrom), I. 60, 3–61, 3. (Kónstantinos halála), I. 61, 4–63. (a város eleste, rablás, pusztítás), I. 67, 1. (Galata megmarad), I. 71–72. (Kónstantinos dicsérete); PHRANTZÉS III. 7–9.

A Theodosios dinasztiában II. Theodosios halála után az általa utolsó szavaival utódnak jelölt Markianoshoz (450–457)¹⁰⁶ megy férjhez nővére, Pulcheria, Arkadios elsőszülött lánya, és juttatja ezzel neki a törvényesség biztosításával a császári méltóságot.¹⁰⁷ (Érdekes az, hogy II. Theodosiosnak magának is volt lánya, Licinia Eudoxia, aki 437-től III. Valentinianus felesége, de a Nyugati Birodalom császárárt, vejét Theodosios nem jelölte utódjának.¹⁰⁸)

A León (457–474) által alapított dinasztiában León elsőszülött lányától való unokájának, II. Leónnak halállal végződő rövid uralma után (474) elsőszülött lányának, Ariadnének a férjei, Zénón, (474–475, 476–491), majd halála után második férje, Anastasios (491–518) nyeri el a császári címet.¹⁰⁹

A Iustinos-dinasztia uralkodója, Tiberios (578–582) ünnepélyesen adja lányát, Konstantinát férjhez Maurikioshoz (582–602), és nevezi ki egyszersmind vejét a császári hatalom örökösének.¹¹⁰

Michaél, (811–813) mint Niképhoros lányának, Prokopiának férje nyeri el a császári funkciót halálosan sebesült sógora utódként a Senatus és a hadsereg akaratából.¹¹¹

II. Michaél (820–829), az Amarioni-dinasztia megalapítója uralma legalitásának biztosítására (felesége halála után) elveszi feleségül az anyja által megvakított VI. Kónstantinos lányát.¹¹² I. Ióánnésnek (969–976) pedig VII. Kónstantinos lányával, az általa pártfogolt II. Basileios apjának nővérével, Theodórával kötött házasság adja meg a jogot az uralkodásra.¹¹³

A Makedón-dinasztiában VIII. Kónstantinos 1028-ban haldokolva III. Rómanost (1028–1034) elvlasztja feleségétől, és elveteti vele lányát, Zóét, és ezen a módon koronáztatja basileus-szá. Zóé később férjhez megy IV. Michaélhez (1034–1041), és végül IX. Kónstantinoshoz

¹⁰⁶ BURY 1958. I. 236.; GRANT 1996. 271.; *Chronicon Paschale* p. 589–590 P. 319 R. 738 B; MALALAS: XIV. 27.; KEDRÉNO 343 C.; SYMEON MAGISTER 97/7.; LEO GRAMMATICUS p. 109.

¹⁰⁷ BRÉHIER 1997. 18.; BRÉHIER 2003. 26. 37.; VASILIEV, tome I 1932. 133.; GRANT 1996. 271. (Marcianus); BURY 1958. I. 236.; MEYENDORFF 2001. p. 221.; MALALAS XIV. 28.; LEO GRAMMATICUS p. 111.; *Chronicon Paschale* p. 590. P. 319. R. 738 B.; THEOPHANÉS B 159.; ZÓNARAS XIII. 24 C.; MANASSÉS 2763–2775; KEDRÉNO 343 D. 345 C; GLYKAS IV. P. 262. V. 202.B-C.; SYMEON MAGISTER 97/7–8 98/1.; IORDANES: *Romana* 333.

¹⁰⁸ GRANT 1996. 259, 268, 271.; IORDANES: *Romana* 330.

¹⁰⁹ BRÉHIER 1997. 18–19.; OSTROGORSKY 2001.70, 72.; BRÉHIER 2003. 26.; BURY 1958. I. 389–390 (Zénón) I. 429–431. (Anastasios); VASILIEV, tome I. 1932. 136. (Zénón) 139. (Anastasios); GRANT 1996. 289. (Zénón); MEYENDORFF 2001. 256. (Zénón) 266. (Anastasios); MALALAS XV. 1. (Zénón) XVI. 1. (Anastasios); THEOPHANÉS B.185–186. (Zénón) B. 210. (Anastasios); LEO GRAMMATICUS p. 116. (Zénón) 120 (Anastasios); *Chronicon Paschale* Zénón: p. 599 R.750 B-C-D Anastasios: p. 607 R. 760 A; ZÓNARAS XIV. 2 C. (Zénón) XIV. 2 P. II. D. (Anastasios); MANASSÉS 2936–2945. (Zénón) 3006–3015. (Anastasios); KEDRÉNO 347 C. 350 B, D 351 A (Zénón) 357 A, B (Anastasios); GLYKAS IV. P. 264 V. 204. B. (Zénón) D. (Anastasios) SYMEON MAGISTER 101/1 (Zénón) IORDANES: *Romana* 341–342. (Zénón) 355 (Anastasios).

¹¹⁰ BRÉHIER 2003. 26. 51.; SCHREINER 2002. 119.; VASILIEV, tome I. 1932. 171.; THEOPHYLAKTÉS SIMOKATTÉS I, 1/ 1–13. I. 10/ 2–10; *Chronicon Paschale* p. 690. R. 864 D; Theophanés B. 388.; LEO GRAMMATICUS p. 138. ZÓNARAS XIV. 11 P. II C–D.; MANASSÉS 3487–3497.; KEDRÉNO 394 B.; GLYKAS IV/ P. 273 V. 211. B, C. SYMEON MAGISTER: 106/2,4, 5.

¹¹¹ OSTROGORSKY 2001. 178.; BRÉHIER 1997. 76.; SCHLUMBERGER 1925. 25.; VASILIEV, tome I. 1932. 359.; ZÓNARAS XV. 16.B-C 17 C; Theophanés B. 766–769.; MANASSÉS 4612–4616.; KEDRÉNO P. 482 B–C; Leo grammaticus p. 205–206.; SKYLITZÉS I (I. Michaél Rangabé) I.; GLYKAS IV. P. 286. V. 221 C.; SYMEON MAGISTER 126/3, 127/1.

¹¹² SKYLITZÉS III. (II. Hebegő Michaél) 17.; GENESIOS II. 14.

¹¹³ BRÉHIER 1997. 148.; LEMERLE 1960. 85.; OSTROGORSKY 2001. 249.; VASILIEV, tome I. 1932. 400.; LEO DIACONUS VII. 9.; ZÓNARAS XVII. 2 P. II. B; KEDRÉNO P. 671 C; SKYLITZÉS XV. (I. Ióánnés Tzimiskés) 8.

(1042–1055),¹¹⁴ és férjei ezen a jogon lesznek Bizánc uralkodói. Egyéni történet Theodóraé, VIII. Kónstantinos fiatalabbik lányáé, aki – jöllehet őt korábban nővére, Zóé kolostorba kényszerítette,¹¹⁵ – először Zóé oldalán 1042. április 21-től június 11-ig, majd sógora, IX. Kónstantinos halála után, 1055 júniusától 1056. augusztus 27-ig egyedüli császárként, autokratórként kormányozza a birodalmat.¹¹⁶

Ami a magyar uralkodók bizánci örökösödési lehetőségeit illeti, I. Manuél (1143–1180) Alexios-Bélát, a későbbi magyar uralkodót, III. Bélát, örökösének tekintette lányának jövődő férjeként mindaddig, amíg nem született fia. A császár fiának születése után azonban lánya már nem öröközhet a bizánci császári címet jövődő férjére.¹¹⁷ (Theophilos lánya is elvesztette jogcímét a jövődő III. Michaél születésekor, és Anna Komnéné is, amikor Ioánnés, Manuél apja megszületett.) Moravcsik Gyula véleménye szerint III. Béla gondolt arra felesége 1184-ben bekövetkezett halála után, hogy Andronikos (1183–1185) ellenében, mint Manuél lánytestvérének jövődő férje felléphet azzal az igénnyel, hogy koronázzák meg bizánci császárnak. Közben azonban egy belső felkelés megbuktatta 1185-ben Andronikost, II. Isaakios Angelost megkoronázták, a konstantinápolyi sinódus pedig nem adott arra engedélyt, hogy a kényszerből apácává lett Theodóra újra világi életet éljen. Az új császár megkérte III. Béla lányának kezét, és erős szövetségese lett Magyarországnak.¹¹⁸

Miután Bizáncot elfoglalják a keresztések, rövid időre Nikaia lesz a Birodalom központja. A Nikaiát központtá tevő Laskaris-dinasztia megalapítója, I. Theodóros Laskaris, akit a hatalom utolsó képviselői

¹¹⁴ Bréhier 1997. 178. 179. 182.; BRÉHIER 2003. 27.; OSTROGORSKY 2001. 287–289, 291.; LEMERLE 1960. 85–86. 119.; DIEHL 1919. 132.; CHEINET 2005. 83–84.; CHEINET 1990. 187, 273, 337.; SCHREINER 2002. 119.; VASILIEV, tome I. 1932. 400.; SCHLUMBERGER 1925. 169–170. (házasság Rómanossal), 173–174. (házasság Michéllal), 186. (házasság Kónstantinossal); PSELLOS II. (*Kónstantinos VIII.*) 10. (házasság III. Rómanossal: Kónstantinos Rómanos feleségét azonnal kolostori ruhába öltözteti, Rómanost elvezetik a lányával »Zóéval« való esküvőre, azután mint vejét utódjává nevezi ki), III. (Rómanos III) (Rómanos mint Kónstantinos veje lett a Birodalom uralkodója), IV. (Michaél IV.), 2–3. (házasság IV. Michéllal), VI. (Zóé et Theodóra – Kónstantinos IX) 19–21, 131, 183. (IV. Michaél halála, házasság IX. Kónstantinos-szal); ATTALIATÉS p.17–18. (f. 169 v.). (Házasság IX. Kónstantinos Monomachossal); MANASSÉS 6051–6059. (Rómanos és Zóé házassága), 6090–6094. (IV. Michaél és Zóé házassága), 6225–6246. (IX. Kónstantinos és Zóé házassága); ZÓNARAS XVII, 10 P. II. B–C. (Rómanos és Zóé házassága, trónöröklés), XVII, 14, C–D. (Zóé és IV. Michaél házassága, megkoronázás), XVII, 20, P. II. C–D. (Zóé és IX. Kónstantinos házassága, megkoronázás); KEDRÉNO P.722 B–D. (Zóé és III. Rómanos házassága), P. 733. C–D. (Zóé és IV. Michaél házassága), P. 753 B–C–D. (Zóé és IX. Kónstantinos házassága); GLYKAS IV. P. 311 V 241 P. 311 D., P. 312 A–B. (Rómanos) P. 314 V. 243 B, C, D. (Michaél) P. 318 C, D – 319 A. V. 246. (IX. Kónstantinos); SKYLITZÉS XVII. (VIII. Kónstantinos Basileios fivére) 3. és XVIII (III. Rómanos Argyros) 1. (házasság Rómanossal), XIX. (IV. Michaél Paphlagonos), 2. (Házasság IV. Michaéllel), XXI. (IX. Kónstantinos Monomachos) 1. (Házasság Kónstantinossal).

¹¹⁵ BRÉHIER 1997. 178.; OSTROGORSKY 2001. 290.; ZÓNARAS XVII. 11. P II. A.; SCHLUMBERGER 1925. 171.; KEDRÉNO P. 723 C–D; SKYLITZÉS XVIII. (III. Rómanos Argyros) 8.; Psellos V. (Michaél V – Theodóra) 34. (Zóé vágatta le Theodóra haját és őriztette csaknem fogolyként).

¹¹⁶ LEMERLE 1960. 86.; SCHREINER 2002. 118.; DIEHL 1919. 132.; OSTROGORSKY 2001. 290, 298.; Cheynet 1990. 187.; BRÉHIER 2003. 27, 31.; BRÉHIER 1997. 181, 196–197.; Cheynet 2005. 84.; VASILIEV, tome I. 1932. 400–401.; SCHLUMBERGER 1925. 183–184. (közös kormányzás), 190. (egyéni uralom); Psellos V. (Michaél V – Theodóra), 37. (az Isteni Bölcsesség templomából kihozott Theodórát basileussá szentelik), V. (Michaél V) 50–51. VI/1 (Zóé–Theodóra, Kónstantinos IX.), 1–3. (a két nővér együttes uralkodása), VI/1 (Zóé–Theodóra, Kónstantinos IX.), 202, VI/2 (Theodóra) 1–17. (külön uralma); MANASSÉS 6179–6180. (közös uralkodás 6323–6329, külön uralkodás); ZÓNARAS XVII, 19, P. II. B–C–D. (közös uralkodás), 29, A. (külön uralkodás); KEDRÉNO P. 751 B 752. (együttes uralkodás), 791. D. (külön uralom); GLYKAS IV. P. 318 B–C V 246. (Zóéval együtt), P. 322 V 249 A. (egyedül); SKYLITZÉS XX. (V. Michaél Kalaphatés), 2 XXI. (IX. Kónstantinos Monomachos) 1. (Zóéval együtt), XXI. (IX. Kónstantinos Monomachos), 30. és XXII. (Theodóra) 1. (egyedül); ATTALIATÉS p. 16 (f. 169 v), (Együttes uralkodás), p. 51–52 (f. 176 v – 177 v). (Önálló uralkodás).

¹¹⁷ MORAVCSIK 2003. 87–87; TERPLÁN 2012 91. OSTROGORSKY 2001 335–336. BRÉHIER 1997 330–331. OBOLENSKY 1999. 203. NIKÉTAS KHÓNIATÉS: Imperium Manuelis Komneni III. 4 P. 74 A p. 147. V. 8. P. 110 p. 220–221.

¹¹⁸ MORAVCSIK 2003. 90–91.; TERPLÁN 2012, 97.; OBOLENSKY 1999. 203–204.

jelölnek császárnak a keresztesektől ostromlott Konstantinápolyban (1204–1222),¹¹⁹ veje III. Alexiosnak,¹²⁰ neki pedig veje az őt követő, általa utódnak választott III. Ióánnés Batatzés (1222–1254).¹²¹

(III. Alexios »1195–1203« az, aki detronizálja, megvakíttatja és börtönbe veti testvérét, Isaakiost 1195-ben,¹²² majd elmenekül az Isaakiost trónra visszajuttató¹²³ keresztesek elől 1203-ban, majd az ikanioni szultán Nikaia elleni támadásán is részt vesz, veje fogságába kerül, ezután Theodóros Laskaris egy nikaiai kolostorba internálja.¹²⁴)

A császárok feleségei, amennyiben nem lányai a korábban uralkodó császárnak, semmiképpen nem jogosultak arra, hogy rajtuk keresztül az ő családjukra szálljon át a császári cím, bár többször viselik a régensi funkciót kiskorú megkoronázott gyermekük mellett. Két alkalommal ezen túl férjeiknek juttatták a császári funkciót, de csak megkoronázott gyermekük kiskorúságának idejére. Így lesz II. Rómanos özvegye, Basileios és Kónstantinos anyja II. Niképhoros (963–969) felesége,¹²⁵ X. Kónstantinos özvegye, VII. Michaél anyja pedig IV. Rómanosé (1068–1071).¹²⁶ Amikor Eiréné mindennek ellenére nem akarja feladni a régenskorában megszokott uralkodást, és ezért megbuktatja és megvakíttatja fiát, VI. Kónstantinost (780–797), a császárrá kikiáltott I. Niképhoros (802–811) 802-ben leváltja és száműzi az egyik Herceg-szigetre (Prinkipo-ra), majd Lesbosra, ahol hamarosan, 803. augusztus 9-én meghal.¹²⁷

3.) Örökösállítás adopcio révén

A bizánci gondolkodás örökölte Rómától ezt a kategóriát. Az örökbefogadott egyenjogú a törvényes szülöttel, az örökbe fogadó apa és az örökbe fogadott fiú jogilag nem különbözik a vér szerinti törvényes leszármazásbeli vonaltól.

Az adopcio, vagyis az örökös örökbefogadással történő kijelölése rendes módszere volt a Római Császárságnak. Augustus (i.e. 31.–i.sz. 14.) örökbe fogadta feleségének fiát, Tiberiust,

¹¹⁹ BRÉHIER 1997. 356.; BRÉHIER 2003. 33.; LEMERLE 1960. 116.; VASILIEV, tome II. 1932. 177.; ROBERT DE CLARI LXXIX; NIKÉAS KHÓNÍATÉS: *Imperium Alexii V* (Murtzuphli) 3 P. 367 B. p. 753. Liber post captam Urbem 13. P. 403 B. p. 827–828.

¹²⁰ BRÉHIER 2003. 33.; BRÉHIER 1997. 356.; DIEHL 1919. 174–175.; OSTROGORSKY 2001. 373.; CHEYNET 2005. 99.; VASILIEV, tome II. 1932. 117.; GEOFFROY DE VILLEHARDUIN LXIX. 313.; NIKÉPHOROS GRÉGORAS I, 3/1; AKROPOLITÉS 5 (V. Dukas Alexios és Palaiologos is vejei); NIKÉAS KHÓNÍATÉS: *Imperium Alexii III*. Angeli III. 2. P. 329 A p. 374 III. 10 P. 350 D.; PHRANTZÉS I, 1.

¹²¹ BRÉHIER 1997. 362.; OSTROGORSKY 2001. 377.; Cheynet 2005. 100–101.; VASILIEV, tome II. 1932. 178, 190.; Niképhoros Grégoras II, 1/1–2; Doukas. 2. P. III; Pakhymerés IV. 29; Akropolités 15, 18.

¹²² BRÉHIER 1997. 346.; OSTROGORSKY 2001. 348.; SCHREINER 2002. 60.; LEMERLE 1960. 109.; VASILIEV, tome II. 1932. 84.; ROBERT DE CLARI XXVIII; GEOFFROY DE VILLEHARDUIN XV. 70; AKROPOLITÉS: *Historia* 2; NIKÉAS KHÓNÍATÉS: *Imperium Isaaci* II. (Angeli) III. 8. P. 289–290. p. 593–596; PHRANTZÉS I/1.

¹²³ BRÉHIER 1997. 353.; OSTROGORSKY 2001. 353.; SCHREINER 2002. 61.; LEMERLE 1960. 109.; VASILIEV, tome II. 1932. 85, 109.; ROBERT DE CLARI LII; GEOFFROY DE VILLEHARDUIN XXXVIII. 182; AKROPOLITÉS 3; NIKÉAS KHÓNÍATÉS: *Imperium Isaaci Angeli cum filio* I. P. 354 B-C p. 727–728.

¹²⁴ GEOFFROY DE VILLEHARDUIN LXVIII. 309.

¹²⁵ OSTROGORSKY 2001. 244.; BRÉHIER 1997. 145.; BRÉHIER 2003. 27.; LEMERLE 1960. 85.; VASILIEV, tome I. 1932. 400.; SCHREINER 2002. 50.; SCHLUMBERGER 1890. 280–281, 364–366, 372–376.; LEO DIACONUS, III. 9.; MANASSÉS 5741–5747.; ZÓNARAS XVI, 23 P. II. D; KEDRÉOS P. 649 A; GLYKAS IV. P. 307. V 238. D; SKYLITZÉS XIV. (II. Niképhoros Phókas) 2.

¹²⁶ OSTROGORSKY 2001. 302.; BRÉHIER 1997. 287–288.; VASILIEV, tome I. 1932. 465.; SCHLUMBERGER 1925. 51–57.; Psellos VII/3, 18; ZÓNARAS XVIII. 10 P II. D.; SKYLITZÉS KUROPOLITA 841 D-842 A; GLYKAS IV. P. 326 V. 252 A-B.

¹²⁷ BRÉHIER 1997. 72.; OSTROGORSKY 2001. 172.; DIEHL 1919. 78–79.; SCHLUMBERGER 1925. 24, 154–156.; VASILIEV, tome I. 1932. 313.; LEO grammaticus p. 202–204.; ZÓNARAS XV. 13.P. III. A–B–C; THEOPHANÉS B.738, 742–743; MANASSÉS 4538–4547; KEDRÉOS P. 474 B–C, 475 C; GLYKAS IV. P. 285–286. V. 221. A–B.; SYMEON MAGISTER: 125/2, 7.

Tiberius (14–37) pedig unokaöccsét, Germanicust, későbbi utódjának, Caligulának apját. Claudiusnak (41–54) így lesz utódja unokaöccse és egyben mostohafia, Nero, az Antoninusok dinasztiájában pedig Nervától (96–98) Marcus Aurelius (161–180) és Lucius Verus (161–169) uralomra jutásáig ez az elfogadott utódkijelölés.¹²⁸ Tehát a bizánci császárok, ha nincs egyenes ági leszármazottjuk, élnek az örökbefogadás lehetőségével.

A Iustinos-dinasztia megalapítója, I. Iustinos (518–527) unokaöccsét, Iustinianost (527–565) adoptálja és társává fogadja (527–565),¹²⁹ Iustinianos II. Iustinos kourapatést (565–578), nővére fiát, felesége unokahúgának férjét fogadja utódjának, mivel nem volt se fia, se lánya.¹³⁰ II. Iustinos pedig Tiberiost (578–582) fogadja fiává és tünteti ki augustusi címmel.¹³¹

Ezt követően a legközelebbi örökbefogadás III. Michaél (842–867) nevéhez kötődik. III. Michaél, az Amoriani-dinasztia császára fogadja fiává Basileiost (867–886), a Makedón-dinasztia megalapítóját. Fiává fogadja, megteszi örökösévé, társasásként ismeri el 866. május 26-án. Basileios emberei ezek után azonban végeznek a császárral 867. szeptember 23-án vagy 24-én éjjel után három órával.¹³²

A Basileios-dinasztiából származó Zóé, VIII. Kóstantinos lánya örökbe fogadja férjének, IV. Michaélnek (1034–1041) unokaöccsét, a későbbi V. Michaélt (1041–1042). Ünnepeles szertartás közepette térdére ülteti a Blakhernai Szűz Mária templomban, fiává fogadja és ráruházza a caesar-icimet. Amikor azonban V. Michaél IV. Michaél halála után félre akarja állítani örökbe

¹²⁸ Grant 1996. 24, 25. (Tiberius adoptója i. sz. 4-ben), 26. (Tiberius ugyanekkor i. sz. 4-ben adoptálja Germanicust), 39. (Nero adoptója), 72, 73. (Nerva 97-ben fiának fogadja Traianust), 77. (117-ben haldokolva állítólag adoptálta Traianus Hadrianust), 81. (138-ban Hadrianus adoptálja Antonius Pust, ő pedig »Hadrianus utasítására« adoptálja Marcus Aureliust és Lucius Verust.)

¹²⁹ BRÉHIER 2003. 50–51.; BRÉHIER 1997. 23.; MITCHELL 2007. 125.; MEYENDORFF 2001. 290.; BURY 1958. II. 23.; LEMERLE 1960. 46.; LEO GRAMMATICUS p. 124. (Haldokolva adja át a császári címet rokonának, Iustinianusnak); *Chronicon Paschale*. p. 616. P. 334 B; Theophanés B. 266; ZÓNARAS XIV 5 P. III. D; KEDRÉNO 366 B (Császári kollégának nevezi és megkoronázza); GLYKAS IV. P. 266 V 206 C (Ezután Iustinianos uralkodik); MALALAS XVII. 18. (Rokon vele, több hónapon át együtt uralkodtak); SYMEON MAGISTER 103/9; JORDANES: *Romana* 363.

¹³⁰ BRÉHIER 1997. 34.; ANGOLD 2002. 43.; BURY 1958. II. 70–71.; MANASSÉS 3290–3294; KEDRÉNO 388 A (Követi nővérének fia); *Chronicon Paschale*. p. 688 P. 375. R. 860 B–C; GLYKAS IV. P. 273 V. 210 D. (Iustinianos után nővérének fia uralkodik); MALALAS XVIII. 146.; Leo grammaticus p. 130. (Rokonát Iustinos kourapatést jelölte utódjának); ZÓNARAS XIV 9. P. III. A. SYMEON MAGISTER 105/1.

¹³¹ BRÉHIER 1997. 34.; BRÉHIER 2003. 51.; VASILIEV, tome I. 1932. 170–171.; THEOPHYLAKTÉS SIMOKATTÉS III, 11, 4.; SYMEON MAGISTER 105/5–6.; MENANDROS PROTEKTÓR: *Fragmenta* 37.; LEO GRAMMATICUS p. 135–136; *Chronicon Paschale* p. 689. P. 376. R. 862. B; THEOPHANÉS B. 381–382.; GLYKAS IV. P. 273 V. 210. D. ZÓNARAS XIV. 10 P. III. A–B.; MANASSÉS 3460–3469; KEDRÉNO 390 D – 391 A.

¹³² BRÉHIER 1997. 93–94.; LEMERLE 1960. 85.; OSTROGORSKY 2001. 213.; VASILIEV, tome I. 1932 360, 399.; SCHLUMBERGER 1925. 285.; THEOPHANÉS KONTINUATUS IV (De III. Michael Theophilii filio) 43. V. (De I Basilio Macedone) 18. (Michaél örökbe fogadja, az Augustus méltósággal is felruházta Basileiost IV. (De III. Michael Theophilii filio) 44. V. (De Basilio Macedone), 19–21. (megölése, állítólagos önvédelem); MANASSÉS 5169–5181 (társasásként fogadás), 6245–6248. (Michaél halála); ZÓNARAS XVI. 7 A–C. (Basileios megkoronázása, utódnak kijelölése), XVI. 7 D. (III. Michaél Basileios cinkosai meggyilkolják egy lakomán), XVI. 8 A–B. Basileios átveszi a hatalmat); GEÓRGIOS MONACHOS: De III. Michele et Theodora 29–30. (Basileios megkoronázása, utódnak jelölése), 31–32. és De I. Basilio Macedone 2. (halála Basileios cinkosának kezétől), De III. Michele et Theodora 33. és De I. Basilio Macedone 3. (Basileios átveszi a hatalmat); KEDRÉNO P. 556 B–C. (Michaél fiává fogadja Basileiost, bíborral és diadémával övezi, császári legfőbb rangra emeli), P. 556 D–557 A. (néhány cinkos megöli); SKYLITZÉS, VI. (III. Michaél Theophilos fia) 23, VII. (I. Makedón Basileios) 13. (Basileios utódnak jelölése), V. (III. Michaél Theophilos fia) 24., VI. (I. Makedón Basileios) 15. (Michaél meggyilkolása, Basileios uralomra jutása); GLYKAS IV. P. 293–294 V. 227. C–D. (Basileios utódnak jelölése, megkoronázása), P. 294 V. 227. A. (Michaél meggyilkolása); LEO GRAMMATICUS p. 246–247 P. 466 D–467 A. (örökbefogadás), p. 252 P. 469 C–470. (Michaél meggyilkolása); GENESIOS IV 26–28. (Michaél utódjának és társuralkodónak nyilvánítja Basileiost), IV. 42. (Basileios a közös egy éven felül önállóan még tizenkilenc évig uralkodott); SYMEON MAGISTER 131/16–17. (Basileios örökbefogadása), 132/1. (Michaél-lel uralkodott egy év négy hónapot, önállóan huszonhárom évet).

fogadó anyját, fölkel Konstantinápoly népe, hogy megbuktassa V. Michaélt, és Zóét, illetve Theodórát, VIII. Kónstantinos lányait állítsa Bizánc élére.¹³³

Végezetül pedig adopciónak lehet tekinteni, hogy I. Isaakios Komnénos (1057–1059), amikor megbetegszik, ünnepélyes szertartás keretében adja át a hatalmat 1059 decemberében X. Kónstantinos (Doukas)nak (1059–1067).¹³⁴

4.) Császári funkció örökösödése dinasztiai kihalásakor

A Theodosios-dinasztia uralma véget ér Pulcheria férjének, Markianosnak a halálával. Aspar, a *magister militum* a Mattiarii Seniores selymbriai tribunusát, I. Leónt (457–474) javasolja, és a Senatus egyetért vele.¹³⁵ León az első császár, akit Konstantinápoly patriarchája koronáz meg.¹³⁶

Anastasios-nak, Ariadné férjének halálával kihal a León-dinasztia és új dinasztia alakul I. Iustinos (518–527) révén. A császári bíbort a császári gárda parancsnoka, az excubitorok comese nyeri el.¹³⁷ Őt a Hippodromban emelik pajzsra, öltöztetik bíborba, itt koronázza meg a patriarcha, itt kapja meg a nyakláncot (a *torquest*) a segédtsíztől (*copidactortól*) és itt jelenik meg a nép előtt lándzsát meg pajzsot tartva.¹³⁸

Azzal, hogy VI. Kónstantinos (780–797) uralmának saját anyja, Eiréné úgy vet véget, hogy megvakíttatja, és magát tekinti ezután basileusnak, befejeződik a szír dinasztia uralma. I. Niképhoros, az államkincstárnak magasrangú állami tisztségviselők és főtisztek által császárrá kikiáltott logethése (802–811) lesz az új basileus, aki Eirénét ezután 802-ben száműzi az egyik Herceg-szigetre (Prinkipo-ra), majd Lesbosra, ahol hamarosan meghal.¹³⁹

Theodóra halálával 1056-ban véget ér a Makedón-dinasztia uralma. Ő ugyan állítólag haldokolva autokratórnak (császárnak) nevezte az ezután megkoronázott VI. Michaélt (1056–1057),¹⁴⁰

¹³³ BRÉHIER 1997. 180–181.; OSTROGORSKY 2001. 290.; Cheynet 1990. 180.; SCHLUMBERGER 1925. 176–178. (Caesar-nak és fiának fogadja); Psellos IV. (Michaél IV) 23. (a Blachernes templomban az oltárnál fiává fogadja a basilissa, a basileus pedig caesari címet adományoz neki, mint a császárné fiának), V (Basileos V) 4–5. (megkoronázása); SKYLITZÉS XX. (V. Michaél Kalaphatés) 1.; GLYKAS IV. P. 316 V. 245 D.; KEDRÉNOS P. 738. (adoptálás), 751 B–D. (az V. Michaélt elsőprő felkelés); ZÓNARAS XVII. 16. C–D. (Zóé fiává és örökösévé fogadja V. Michaélt), XVII. 18. A. (Uralmának kezdete); ATTALITÉS p. 10–11 (f 168 v).

¹³⁴ BRÉHIER 1997. 286.; VASILIEV, tome I. 1932. 464.; DIEHL 1919. 132. 137.; Psellos VII/1 (Michaél VI–Isaakios Komnénos I.) 87–92. (szent életre vágyik: felesége, lánya, fivére, unokaöccse előtt mond le betegségére hivatkozva, és adja át a hatalmat, X. Kónstantinos Doukasnak); ATTALEIATÉS p. 69. (f. 168 v.); MANASSÉS 6413–6420.; ZÓNARAS XVIII. 7 C–D. (betegten adja át a hatalmat Kónstantinos Doukasnak); SKYLITZÉS KUROPOLITA 811 B–C–D; GLYKAS IV. P. 324 V. 251. C–D.; BRYENNIOI I. 5.

¹³⁵ GRANT 1996. 277.; BRÉCHIER 1997. 18.; OSTROGORSKY 2001. 70.; VASILIEV, tome I. 1932. 133.; GLYKAS IV. P. 263–264 V. 204 D.; MALALAS XIV. 35.; SYMEON MAGISTER 99/1.; LEO GRAMMATICUS p. 113.; ZÓNARAS XIII. 25. P III. A–B.; IORDANES: *Romana* 336.

¹³⁶ BRÉHIER 2003. 17.; GLYKAS IV. P. 263–264 V. 204 D.

¹³⁷ ANGOLD 2002. 35.; BURY 1958. II. 16–17.; LEMERLE 1960. 46.; VASILIEV, tome I. 1932. 169.; GLYKAS IV. P. 266 V. 205 B.; MALALAS XVII. 1, 2.; SYMEON MAGISTER 103 /1–2.; LEO GRAMMATICUS p. 123.; ZÓNARAS XIV. 5. A–B.; LEO GRAMMATICUS p. 123.; IORDANES: *Romana* 361.

¹³⁸ BRÉHIER 2003. 20.

¹³⁹ BRÉHIER 1997. 72.; OSTROGORSKY 2001. 172.; LEMERLE 1960. 75–76.; DIEHL 1919. 78–79.; SCHLUMBERGER 1925. 24, 154–156.; VASILIEV, tome I. 1932. 313, 358.; LEO GRAMMATICUS p. 201–202, 203–204.; ZÓNARAS XV. 14 P. II. B–C–D.; Theophanés B.738–739, 743, 745.; MANASSÉS 4538–4547.; KEDRÉNOS P. 474 B–C, 475 C.; GLYKAS IV. P. 285–286. V. 221. A–B.

¹⁴⁰ BRÉHIER 1997. 197.; OSTROGORSKY 2001. 298.; VASILIEV, tome I. 1932. 463.; PSellos VI/2 (Theodóra) 21. (fejére tette a diadémot és αὐτοκράτωρ-nak, császárnak nevezte), VII/1 (Michaél VI – Isaakios Komnénos I) (a nép, a senatus elfogadja); Attaliatés p. 52–53 (f.177 r.); MANASSÉS 6330–6345.; ZÓNARAS XVII. 29 A–D.; KEDRÉNOS P. 792 B–C, 793 B.; SKYLITZÉS XXII. (Theodóra) 2. (Skylitzés nem hiszi, hogy a császárrá fogadás valóban megtörtént, csak behozták Michaélt a haldokló Theodóra elé.)

de a Senatus döntése nem egyezik meg a hadsereg képviselőinek akaratával. Ennek eredményeként Michaél I. Isaakios Komnénos győzelmekor lemond, és kolostorba vonul az Isteni Bölcsesség templomában 1057-ben.¹⁴¹ Az ezek után megkoronázott I. Isaakios (1057–1059)¹⁴² Michaél Kérullarios patriarchával kerül összetűzésbe, aki támogatásának eredményeként magasabb hatáskört akar kiharcolni a konstantinápolyi patriarcháknak. A császár zsinaton vádolja meg, száműzetésbe küldi,¹⁴³ de halála után a száműzött patriarchát vértanúként tisztelik, és ennek hatására végül Isaakios mond le és lesz szerzetes a Stoudion monostorban, és adja át a császári hatalmat X. Kónstantinos Doukasnak (1059–1067).¹⁴⁴

A Bizánc felszabadulásáért harcoló, uralkodóikat bizánci császároknak tekintő Nikaiai Császárságban VIII. Michaél Palaiologos (1259–1282) elvileg megvédi a gyermek IV. Laskaris Ioánnést. Az apa által kijelölt régens meggyilkolása után ő lesz a régens, és meggyőzi Arsenios patriarchát, Ioánnés gyámját, hogy csak úgy tudja megvédeni IV. Ioánnés trónját, ha vele együtt őt is császárrá koronázzák. 1259. január 1-én Nikaiaiban megtörténik a koronázás, ahol a patriarcha Michaél Palaiologost, valamint IV. Ioánnést császárrá, Michaél feleségét pedig császárnővé koronázza. VIII. Michaél megesküszik IV. Ioánnés védelmére, azután egy Bosporos menti kastélyba zárátja.¹⁴⁵ Konstantinápoly felszabadítása után, 1261 szeptemberében Arsenios patriarcha újból császárrá koronázza Michaélt és feleségét, Theodórát pedig császárnővé, és fiukat, Andronikost trónörökössé kiáltják ki. Ezen a koronázáson azonban IV. Ioánnés már nem vesz részt, és néhány hónap múlva Michaél megvakíttatja.¹⁴⁶ Arsenios patriarcha, aki mind a két alkalommal megkoronázta Michaélt, ezért a bűnéért kiközösíti.¹⁴⁷ Ezért Arsenios Prokonnézosba száműzik,

¹⁴¹ BRÉHIER 1997. 198.; OSTROGORSKY 2001. 298.; VASILIEV, tome I. 1932. 464.; Cheynet 1990. 157, 178–179.; PSELLOS VII/1 (Michaél VI– Isaakios Komnénos I) 35–36, 43.; Attaliatés p. 53–54. (f. 177r–177 v.); MANASSÉS 6397–6399; ZÓNARAS XVIII 3 B-C; KEDRÉNOS P. 796 D–797 A; GLYKAS IV. P. 322 V. 249. C–D.; SKYLITZÉS XXIII. (VI. Michaél Stratiotikos) 12.

¹⁴² VASILIEV, tome I. 1932. 464.; ZÓNARAS XVIII 3 D.; KEDRÉNOS P. 798 B. 805 D.; Psellos VII/1 (Michaél VI– Isaakios Komnénos) 57, 60.; Attaliatés p. 53–56 (f. 177 r–178 r).

¹⁴³ BRÉHIER 1997. 186.; OSTROGORSKY 2001. 299.; ZÓNARAS XVIII 3 D, 4 A-B-C; SKYLITZÉS KUROPOLITA 808 B–809 C; GLYKAS IV. P. 322. V. 249–250 D – 323 ABC; PSELLOS VII/1 (Michaél VI– Issaakos Komnénos) 65. (száműzeti, de halála után siratja); ATTALIATÉS p. 56–58 (f. 178 r.).

¹⁴⁴ OSTROGORSKY 2001. 300.; BRÉHIER 1997. 286.; VASILIEV, tome I. 1932. 464.; DIEHL 1919. 132. 137.; Psellos VII/1. (Michaél VI – Isaakios Komnénos I.) 87–92. (szent életre vágyik: felesége, lánya, fivére, unokaöccse előtt mond le betegségére hivatkozva, és adja át a hatalmat X. Kónstantinos Doukasnak); Attaleiatés p. 69. (f. 180 v.); MANASSÉS 6413–6420. (beteg adja át a hatalmat Doukasnak); ZÓNARAS XVIII, 7 B-C–D; SKYLITZÉS KUROPOLITA 811 B-C-D; GLYKAS IV. P. 324.V 251. C–D; BRYENNIOS I. 5.

¹⁴⁵ BRÉHIER 1997. 370–371.; OSTROGORSKY 2001. 385.; Niképhoros Grégoras III, 3 / 5, 7. (Arsenios patriarcha félti Ioánnést, despotés címet ad Michaél Palaiologosnak, amíg Ioánnés felnő), IV 1/1. (közös koronázás Nikeában, decemberben), IV, 1, 3. (Magnesiában őrizteti).

¹⁴⁶ BRÉHIER 1997. 373.; OSTROGORSKY 2001. 387.; Cheynet 2005. 101–102.; VASILIEV, tome II. 1932. 216. (magát megkoronáztatja, Ioánnés Laskarist megvakíttatja); PHRANTZÉS I. 9.; DOUKAS II. P. 3; NIKÉPHOROS GRÉGORAS IV, 2 / 3. (Konstantinápoly felszabadítása), IV. 2/5–6. (Michaél felesége és fia ide siet, ünnepélyes bevonulás), IV 3/7. (Arsenios patriarcha általi konstantinápolyi koronázás), IV, 4/1. (Ioánnés Laskaris megvakítása).

¹⁴⁷ BRÉHIER 1997. 373.; BRÉHIER 2003. 33.; MEYENDORFF–PAPADAKIS 2002. 311.; NIKÉPHOROS GRÉGORAS IV, 4 / 2–3. (A patriarcha, Arsenios kiátkozza), IV, 6, 1. (Ioánnés nővére bosszút akar állni férje segítségével); DOUKAS VI. P. 11 p. 25.; PHRANTZÉS I. 2.; PAKHYMERÉS II. 8. (Közös koronázás Nikeában), II. 34. (Magát koronáztatja meg Konstantinápolyban), III.10. (Ioánnés Laskaris megvakítása), II. 14. (A patriarcha ezért kiátkozza); PHRANTZÉS I, 1. (Közös koronázás Nikeában), I, 2. (Konstantinápoly felszabadítása után saját megkoronázása, Ioánnés Laskaris megvakítása, ezután ezért a patriarcha általi kiátkozása).

Germanost nevezik ki helyette, de ez nem oldja meg a kiátkozás problémáját.¹⁴⁸ Germanos lemond, Ioséph, Michaél gyóntatója lesz az új patriarcha, aki ünnepélyesen feloldja Michaélt az anathéma alól.¹⁴⁹ A kiátkozás ünnepélyes feloldásakor az új patriarcha ellátogat Ióánnészhez a Fekete-tenger menti erődbe, és elnézést kér tőle.¹⁵⁰ Michaél fia, II. Andronikos (1282–1328) később megköveti őt, és elismerteti vele, akit még akkor is egy bithyniai várban tartanak bezárva, saját és leszármazottjai uralmának törvényes voltát.¹⁵¹

5. Véres hatalomváltások

A. Maurikios – Phókas – Hérakleios (602–610)

Maurikios – aki az ő ellene felkelt, felette győztes császárrá koronázott Phókas elől¹⁵² egy Nikomédia melletti templomban keres menedéket – 602-ben Khalkedónban kivégzik öt fiával együtt,¹⁵³ később pedig, 605-ben három lányát és feleségét (elődjének, Tiberiosnak a lányát) is.¹⁵⁴ 610-ben azután az őket kivégeztető Phókast (602–610) juttatja hasonló sorsra a trónra lépő Sergios patriarcha által megkoronázott karthagói exarchos fiának, Hérakleiosnak (610–641)¹⁵⁵ utasítása.¹⁵⁶

B. II. Iustinianostól III. Leónig (694–717)

II. Iustinianost, a Hérakleios-dinasztia utolsó uralkodóját, akit apja törvényesen jelöl utódnak¹⁵⁷ (685–694, 705–711) leváltják, megcsonkítják és száműzik 694-ben,¹⁵⁸ majd újra hatalomra jut 705-ben, és társuralkodónak nevezi ki kisfiát.¹⁵⁹ Egy új, ellene irányuló támadás alkalmával 711-ben a hatalomra jutó Philippikos hívei megölik kisfiával együtt, és lefejezik halála után.¹⁶⁰ II. Iustinianosról még ismert az az adat, hogy a hatalomba való visszatérésekor az őt megcsonkító Leontioszt (695–698),

¹⁴⁸ NIKÉPHOROS GRÉGORAS IV, 4, 4.

¹⁴⁹ BRÉHIER 1997. 373.; NIKÉPHOROS GRÉGORAS IV. 8, 1.

¹⁵⁰ PAKHYMERÉS IV. 25.

¹⁵¹ BRÉHIER 1997. 388.; NIKÉPHOROS GRÉGORAS VI, 2/7; PHRANTZÉS I, 4.

¹⁵² DIEHL 1919. 46.; MANASSÉS 3530–3602.; KEDRÉNOS 403 B; THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 10/1–9.

¹⁵³ BRÉHIER 1997. 41.; OSTROGORSKY 2001. 83–84.; THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII, 11. 1–6.; LEO GRAMMATICUS p. 141–142, 144.; THEOPHANÉS B. 448–449.; ZÓNARAS XIV. 14 B-C.; MANASSÉS 3603–3608.; KEDRÉNOS 403 C.; GLYKAS IV. P. 275 V. 212 A.; SYMEON MAGISTER 107/11. 108/2.

¹⁵⁴ BRÉHIER 1997. 43.; LEO GRAMMATICUS p. 144–145.; THEOPHANÉS p. 450.; *Chronicon Paschale* p. 696–697. P. 380 R. 871. D; ZÓNARAS XIV. 14. C-D; MANASSÉS 3608–3610.; KEDRÉNOS 406 A-B; GLYKAS IV. P. 275 V. 212 B.; SYMEON MAGISTER 108/3.

¹⁵⁵ DIEHL 1919. 47.; Cheynet 2005. 44–45.; THEOPHANÉS B. 461.; ZÓNARAS XIV. 15 A.; MANASSÉS 3644–3655.; KEDRÉNOS 407 C.; LEO GRAMMATICUS p. 147.; SYMEON MAGISTER 109/1.; *Chronicon Paschale* p. 701. P. 383 R. 876 B.

¹⁵⁶ BRÉHIER 1997. 43.; LEMERLE 1960. 64.; OSTROGORSKY 2001. 85.; VASSÁNYI 2017. 38.; *Chronicon Pasquale* p. 700–701 P. 383. R. 876 A.; LEO GRAMMATICUS p. 146–147.; THEOPHANÉS B. 460–461.; ZÓNARAS XIV. 14. P. III. C–D.; MANASSÉS 3656–3663.; KEDRÉNOS 406 D–407 A.; GLYKAS IV. P. 275. V. 213. D.; SYMEON MAGISTER 108/8–9.

¹⁵⁷ BRÉHIER 1997. 53.

¹⁵⁸ BRÉHIER 1997. 55.; OSTROGORSKY 2001. 127.; VASILIEV, tome I. 1932. 251.; LEO GRAMMATICUS p. 165.; ZÓNARAS XIV. 22 P. II. C–D; THEOPHANÉS B. 564–566.; MANASSÉS 3883–3890.; KEDRÉNOS P. 443 B.; GLYKAS IV. P. 279 V. 215 A.; SYMEON MAGISTER 114/7.

¹⁵⁹ Obolensky 1999. 88.; BRÉHIER 1997. 56.; VASILIEV, tome I. 1932. 256. (Kisfiáról nincs ebben a három szakirodalomban szó); OSTROGORSKY 2001. 129.; VASILIEV, tome I. 1932; THEOPHANÉS B. 575 (Újra hatalomra jut) B. 575 (Kisfiát utódjának jelöli); ZÓNARAS XIV. 24 P. II. B-C.; MANASSÉS 3930–3974.; KEDRÉNOS P. 444 D–445. C; GLYKAS IV. P. 279. V. 216 B-C.; LEO GRAMMATICUS p. 168–169.; SYMEON MAGISTER 117/1, 3 116/3–5.

¹⁶⁰ BRÉHIER 1997. 57.; OBOLENSKY 1999. 213.; OSTROGORSKY 2001. 130.; VASILIEV, tome I. 1932. 256; LEO GRAMMATICUS p. 169.; ZÓNARAS XIV. 25. P. II. C-D.; THEOPHANÉS B. 580–581.; MANASSÉS 4028–4098.; KEDRÉNOS P. 447 D – 448 A.; GLYKAS IV. P. 280. V. 216 B. (Kisfiáról itt nincs szó); SYMEON MAGISTER 117/5.; LEO GRAMMATICUS p. 160.

illetőleg az azt felváltó II. Tiberios (698–705)¹⁶¹ kivégezteti.¹⁶² A II. Iustinianos száműzetésétől eltelt huszonkét év alatt hét császár váltja egymást, amelynek oka Angold szerint a tartományi hadvezérek, illetve a tartományi hadseregek szerepének megerősödése.¹⁶³ A II. Iustinianost felváltó, őt meggyilkoltató Philippikost (711–713) azután 713-ban az Obsikion themából behívott segédcsapatok által szervezett összeesküvés vakítja meg,¹⁶⁴ illetve gyilkolja meg.¹⁶⁵ Az ezután császárrá választott II. Anastasios (713–715)¹⁶⁶ az, aki megbünteti a gyilkosokat, majd amikor a hadsereg által választott III. Theodosios elfoglalja Konstantinápolyt, lemond és szerzetes lesz Thessalonikében,¹⁶⁷ illetve más megfogalmazás szerint Thessalonikébe menekül.¹⁶⁸ (Később fellázad III. León ellen, aki kivégezteti.¹⁶⁹) Theodosios (715–717) – akit akarata ellenére kiáltanak ki császárrá az Obsikion thema katonái¹⁷⁰ – akkor mond le és lesz szerzetes Ephesosban,¹⁷¹ amikor III. León (717–741), Anatólia és Armeniakon stratégosa Obsikion thema által is támogatva győzelmesen vonul be Konstantinápolyba.¹⁷²

C. I. Michaél – II. Michaél (813–820)

I. Michaél 813-ban V. León (813–820) bevonulásakor és Niképhoros patriarcha általi megkoronázása után¹⁷³ mond le, és lesz szerzetes Próté szigetén (az egyik Herceg-szigeten).¹⁷⁴ V. Leónt pedig az általa halálra ítélt II. Michaél (820–829) hívei kaszabolják le, akit katonái császárrá

¹⁶¹ OSTROGORSKY 2001.129.; VASILIEV, tome I. 1932. 256.; THEOPHANÉS B. 567–568 (II. Tiberios lép Leontios helyébe, ortlevágást alkalmazva); MANASSÉS 3918–3926. (Tiberios váltja Leontios); GLYKAS IV. P. 279 V. 215 A–B.; LEO GRAMMATICUS p. 166.; KEDRÉNOS 443D – 444A; ZÓNARAS XIV 23. C–D; SYMEON MAGISTER 115/3–5.

¹⁶² OSTROGORSKY 2001. 129.; LEO GRAMMATICUS p. 168–169.; ZÓNARAS XIV. 25. A.; THEOPHANÉS B.574; MANASSÉS 3975–3977.; KEDRÉNOS P. 446 A–B.; GLYKAS IV. P 279. V 216. C.; SYMEON MAGISTER 117/2.

¹⁶³ BRÉHIER 1997 55.; ANGOLD 2002. 74.

¹⁶⁴ OSTROGORSKY 2001. 150.; LEO GRAMMATICUS p. 170.; THEOPHANÉS B. 582, 585.; MANASSÉS 4101–4108; KEDRÉNOS P. 448 D.; GLYKAS IV. P 280. V. 216. C.; SYMEON MAGISTER 118/3

¹⁶⁵ BRÉHIER 1997. 57.; ZÓNARAS XIV. 26.D.

¹⁶⁶ ZÓNARAS XIV. 26. P II. C.; SYMEON MAGISTER 119/1.

¹⁶⁷ BRÉHIER 1997. 57–58.; OSTROGORSKY 2001. 150.; VASILIEV, tome I. 1932. 256–257. (uralkodik); ZÓNARAS XIV. 27/A–B.; THEOPHANÉS B. 588. (uralkodik); MANASSÉS 4115–4117. (gyilkosok megbüntetése), 4134–4160. (lemondás); KEDRÉNOS P. 449 A–D; GLYKAS IV. P 280 V. 216 C. (uralkodik).

¹⁶⁸ ANGOLD 2002. 90.; THEOPHANÉS B. 592; LEO GRAMMATICUS p. 172.; SYMEON MAGISTER 119/1.

¹⁶⁹ ANGOLD 2002. 91.

¹⁷⁰ ANGOLD 2002. 75.; OSTROGORSKY 2001. 150.; VASILIEV, tome I. 1932. 257. (uralkodik); GLYKAS IV. P. 280 V. 216 C.; ZÓNARAS XIV 28 C.

¹⁷¹ BRÉHIER 1997. 58.; OSTROGORSKY 2001. 151.; VASILIEV, tome I. 1932. 303. (León megkíméli Theodosios életét); LEO GRAMMATICUS p. 173.; ZÓNARAS XIV. 28.D. (Ephesos neve nem szerepel); MANASSÉS 4182–4196.; KEDRÉNOS P. 450 A.; SYMEON MAGISTER 120/3.

¹⁷² BRÉHIER 1997. 58.; OSTROGORSKY 2001.151.; VASILIEV, tome I. 1932. 303.; THEOPHANÉS B. 592–593.; DIEHL 1919. 64.; MANASSÉS 4164–4181.; KEDRÉNOS P. 449 D.; GLYKAS IV. P. 280 V. 217 C.; LEO GRAMMATICUS p. 172.; ZÓNARAS XIV. 28. C.; SYMEON MAGISTER 120 /2.

¹⁷³ SCHLUMBERGER 1925. 27–36.; SYMEON MAGISTER 127/3, 128/1.; MANASSÉS 4632–4636; GEÓRGIOS MONACHOS: De V.Leone Armenio 1.; KEDRÉNOS P. 484 B–C.; SKYLITZÉS I (I. Michaél Rangabé) 2., THEOPHANÉS B. 783. THEOPHANÉS KONTINUATUS I. (De V. Leone Armenio) 9; LEO GRAMMATICUS p. 206. P. 444.; ZÓNARAS XV. 18. P. II. A–B.; LEO GRAMMATICUS 207.

¹⁷⁴ BRÉHIER 1997. 77.; OSTROGORSKY 2001. 180.; VASILIEV, tome I. 1932. 359.; SCHLUMBERGER 1925. 36–38. (Idősebb fia Eustathios néven szerzetesként öt évvel túléli őt, kisebbik fia Ignatios néven később konstantinápolyi patriarcha lesz); LEO GRAMMATICUS p. 207. P. 444.; ZÓNARAS XV. 18–19 C.; THEOPHANÉS B.783–784.; THEOPHANÉS KONTINUATUS I (De V. Leone Armenio) 10. (Idősebb fia szerzetesként öt évvel túléli őt, a fiatalabbik Ignatios néven konstantinápolyi patriarcha lesz); MANASSÉS 4655–4681.; KEDRÉNOS P. 485 C–D.; SKYLITZÉS I. (I. Michaél Rangabé) 3.; GLYKAS IV. P. 287. V. 222. A.; GENESIOS I. 3–5.; SYMEON MAGISTER 127/4.

kiáltanak ki, és a patriarcha megkoronáz 820-ban.¹⁷⁵ A hatalomváltások tehát 813 és 820 között, I. Michaél bukása és II. Michaél trónra lépése közé datálhatóak.

D. VII. Michaéltól I. Alexiosig (1078–1081)

1078-ban a győzedelmesen bevonuló III. Niképhoros Botaneiatésnek (1078–1081) hódol meg VII. Michaél, és mialatt Niképhorost császárrá koronázza a patriarcha, visszavonul a Stoudion monostorba, és azután Ephesos érseke lesz.¹⁷⁶ Ugyancsak nem áll ellen III. Niképhoros (Botaneiatés) I. Alexiosnak (1081–1118), a St. Sophiába menekül, ahonnan a Periblepta monostorba viszik, ott ölti fel a szerzetesek ruháját 1081-ben.¹⁷⁷

E. Manuél halálától II. Isaakios uralomra jutásáig (1183–1185 között), illetve III. Alexiosról Konstantinápoly bukásáig (1195–1204)

A császári család tagjait és a megkoronázott gyermek-császárt meggyilkoltató Andronikost (1183–1185),¹⁷⁸ aki ezenfelül még feleségül veszi az általa özvegyggyé tett gyermek-császárnét,¹⁷⁹ a II. (Angelos) Isaakiost (1185–1195, 1203–1204) hatalomra juttató tömeg lincseli meg 1185-ben Isaakios utasítására.¹⁸⁰

Ezután az Angelos-dinasztia uralomváltásai járnak tragikus következményekkel. III. Alexios (1195–1203) detronizálja, megvakíttatja és börtönbe veti testvérét, Isaakiost 1195-ben,¹⁸¹

¹⁷⁵ BRÉHIER 1997. 79.; OSTROGORSKY 2001. 182.; VASILIEV, tome I. 1932. 359.; SCHLUMBERGER 1925. 65–72. (Az uralomváltás); SCHLUMBERGER 1925. 72–73. (Leo feleségét és négy fiát Prótéra viszik, a fiúkat kiherélik, amit a legfiatalabb nem él sokkal túl, a többiek megváltozott névvel szerzetesek lesznek); LEO GRAMMATICUS p. 210–211. P. 466 C–447; ZÓNARAS XV. 21 P. II. C–D. (León halála és Michaél megkoronázása), XV 22 A. (León feleségét és négy fiát Prótéra viszik); MANASSÉS 4685–4707. (Halálos ítélet és a hívei általi támadás általi megmenekülése), 4708–4741. (León halála és Michaél császárrá koronázása); GEÓRGIOS MONACHOS: De Leone Armenio 24–25.; KEDRÉNOS P. 495 A–D.; SKYLITZÉS II (V. Arméniai Leo) 11. III (II. Hebe-gó Michaél) 1.; GLYKAS IV. P. 288. V. 222–223. A–B.; Genesios I. 20–21.; SYMEON MAGISTER 128/11–13.

¹⁷⁶ BRÉHIER 1997. 295–296.; OSTROGORSKY 2001. 305.; VASILIEV, tome I. 1932. 465–466.; DIEHL 1919. 138.; SCHLUMBERGER 1925. 204.; CHALANDON I. 1900. 34–35.; ATTALIATÉS p. 270–271 (f. 226 v.). (monostorba menekülés), p. 303. f 235 r.: (Ephesos metropolitája címet kapja); ZÓNARAS XVIII 17–19. (Niképhoros Botaneiatés támadása), XVIII. 19 P. II. B. (Ephesos érseke lesz); SKYLITZÉS KUROPOLITA 862 A–B–C. 864 D.; GLYKAS IV. P. 330 V. 255 B–C.; Bryennios III. 15. (Niképhoros Botaneiatés felkelése), III. 17. Nikea elfoglalása), III. 18–19. (a Senatus és a synodus elfogadja), III. 23. (Beköltözik a palotába), III. 24. (Nagybátyja jelenlétében maga veszi fel a kolostori öltözködést, a patriarcha azután Ephesos metropolitájává szenteli); ANNA KOMNÉNÉ I. 4.1–2, I. 12, 6.

¹⁷⁷ BRÉHIER 1997. 298.; OSTROGORSKY 2001. 306.; VASILIEV, tome I. 1932. 466.; CHALANDON I. 1900. 50.; SCHLUMBERGER 1925. 219.; Attaliatés p. 253–255 (f. 222 r. – 222 v.); ZÓNARAS XVIII, 20–29. (Alexios Komnénos győzelme, Bryennios a Periblepté monostor szerzetese lesz); GLYKAS IV. P. 332 V 257 A–B; ANNA KOMNÉNÉ II, 12, 5–6, III, 1, 1.

¹⁷⁸ OSTROGORSKY 2001. 341.; BRÉHIER 1997. 339–340.; SCHREINER 2002. 59.; Obolensky 1999. 203–204.; Cheynet 1990. 180.; KAPITÁNYF 2017. 362.; VASILIEV, tome II. 1932. 6–7, 76.; ROBERT DE CLARI XXI.; DOUKAS I. P. III. B.; NIKÉTAS KHÓNATÉS: Imperium Alexii Comneni Manuelis filii 14 P. 167 D. p. 367. (Maria és férje) 17 P. 172 C, D p. 347. (a császárné), és Imperium Alexii Comneni Manuelis filii 18. P. 176. p. 354–355.; Imperium Andronici I Comneni I. 1 P. 178 A p. 350. (Magának Alexiosnak megölése).

¹⁷⁹ OSTROGORSKY 2001. 341.; VASILIEV, tome II. 1932. 76.; NIKÉTAS KHRÓNATÉS: Imperium Andronici I. Comneni I, 1. P. 178 B p. 357.; ROBERT DE CLARI XXI.

¹⁸⁰ BRÉHIER 1997. 341.; SCHREINER 2002. 59.; Obolensky 1999. 204.; OSTROGORSKY 2001. 343.; VASILIEV, tome II. 1932. 7, 82–83.; Robert de Clari XXV.; NIKÉTAS KHÓNATÉS: Imperium Andronici I. (Comneni) II. 12–13. P. 223–P. 227 p. 458–461.

¹⁸¹ BRÉHIER 1997. 346.; OSTROGORSKY 2001. 348.; SCHREINER 2002. 60.; LEMERLE 1960. 109.; VASILIEV, tome II. 1932. 84.; ROBERT DE CLARI XXVIII.; GEOFFROY DE VILLEHARDUIN. XV. 70.; Akropolités 2.; Nikéas Khónatés: Imperium Isaaci II. (Angeli) III. 8. P. 289–290. p. 593–596.; Phrantzés I/1.

öt börtönéből a keresztések kiszabadítják 1203-ban.¹⁸² V. Alexios börtönbe veti újra az immár vakon uralkodó II. Isaakiost 1204-ben, ahol meghal, vagy már előzetesen belehal az izgalmakba letartóztatás közben, fiát, a keresztéseket Konstantinápolyra szabadító IV. Alexiost fogságban megfojtatja (miután a mérgezésbe nem hal bele),¹⁸³ azután elmenekül az ostromló – a gyűlölt latin császárságot hozó¹⁸⁴ – keresztések elől.¹⁸⁵ (Geoffroy de Villehardin tudósítása szerint azután III. Alexios megvakíttatja, Balduin meg kivégezteti.¹⁸⁶)

Az események összefoglalása tehát röviden az, hogy a Manuél halála után az 1183-ban I. Andronikos teremtette zűrzavart az Angelos-ház trónra jutása simítja el 1185-ben, hogy azután III., IV. és V. Alexios trónviszálya döntse romlásba és változtassa a keresztések játszóterévé a Bizánci Birodalmat.

ÖSSZEFOGLALÁS

A bizánci császárok maguknak igényelték a jogot, hogy kijelöljék utódaikat, miközben tiszteletben tartották a törvényes kereteket, a hadsereg és a Senatus által történő jóváhagyást, majd később a patriarcha által történő koronázást. Örökösüket társul vették maguk mellé a hatalom gyakorlásában.¹⁸⁷

A bizánci császárok elsőszülött fiaikat tekintették utódaiknak, és őket néhány éves korban már társceszárnak koronázták meg, ahogy tette ezt VII. Kónstantinos II. Rómanossal, annak hatéves korában, és tette ezt II. Rómanos II. Basileussal 960. április 22-én, annak szintén csak néhány éves korában (Schlumberger).¹⁸⁸ Ha nincs férfi utód, a dinasztia legidősebb női tagjával való házasság törvényes jogalap az uralkodásra (Moravcsik).¹⁸⁹

A gyakorlat szintjén a császárok legidősebb fiaikat nevezték ki örökösüknek, később társceszárrá koronázták őket. Fiatalabb fiaiknak is megadták gyakran ezt a címet, de egyértelműnek tekintették, hogy az elsőszülött a hatalom valódi várományosa. Amennyiben ez az elsőszülött gyermektelenül meghalt, a trón várományosa a korban ez után következő törvényes születésű testvér lett. Bizánc egész történelme során soha nem következett be, hogy a Senatus és a hadsereg ne fogadta volna el ezt az örököszt jövődő császárnak. Az, hogy a császár maga mutassa be jövődő utódját, fontosabb, mint a jogosultság foka. Amikor II. Theodósios halálosan megsérül, nővérét, Pulchériát és annak jövődő férjét, Markianost nevezi utódjának, nem pedig lányának távollevő férjét, III. Valentinianust. Hasonló körülménynek lehet tekinteni azt az eseménysort, amikor II. Ióánnész vadászbaleset révén idegenben haldoklik, és nincs trónörökösnek kijelölt fia

¹⁸² BRÉHIER 1997. 353.; OSTROGORSKY 2001. 353.; SCHREINER 2002. 61.; LEMERLE 1960. 109.; VASILIEV, tome II. 1932. 85, 109.; ROBERT DE CLARI LII.; GEOFFROY DE VILLEHARDUIN XXXVIII. 182.; AKROPOLITÉS 3.; NIKÉTAS KHÓNIÁTÉS: Imperium Isaaci Angeli cum filio I. P. 354 B-C p. 727–728.

¹⁸³ BRÉHIER 1997. 354.; OSTROGORSKY 2001. 353–354.; VASILIEV, tome II. 1932. 85. 109.; SCHLUMBERGER 1925. 352–354.; ROBERT DE CLARI LXII (mindkettejüket megfojtják); GEOFFROY DE VILLEHARDUIN XLVIII. 221–223.; Akropolités: 3.; Nikétas Khóniatés: Imperium Isaaci Angeli cum filio 5. P. 361 D. – 362 p. 744–747.

¹⁸⁴ BRÉHIER 1997. 356.; SCHREINER 2002. 61–62.; LEMERLE 1960. 109–110.; Ebersolt 1928–1929 II. 19.; OSTROGORSKY 2001. 353–354.; Balard 1978. 39.; Akropolités 4.; VASILIEV, tome II. 1932. 86, 110–112.; DIEHL 1919. 171–172.

¹⁸⁵ DIEHL 1919. 170–171.; VASILIEV, tome II. 1932. 86.; ROBERT DE CLARI LXXIX.; GEOFFROY DE VILLEHARDUIN LIV. 246.; Nikétas Khóniatés: Imperium Alexii V (Murtzuphli) 3. P. 367 A. p. 755.; Akropolités 3

¹⁸⁶ GEOFFROY DE VILLEHARDUIN LX. 271, LXVIII 306–307.

¹⁸⁷ BRÉHIER 2003. 25.

¹⁸⁸ SCHLUMBERGER 1890. 4, 18.

¹⁸⁹ MORAVCSIK 2003. 90.

(Alexios halála óta). Ennek eredménye lesz az, hogy a jelen levő Manuél, nem az idősebb, távollévő Isaakiost nevezi meg örökösének, és adja rá saját kezével a császárt megillető öltözkéket.

Más a helyzet a jövőendő autokratórnak nem kijelölt fiatalabb testvérekkel. Az egyenes ági leszármazást soha nem szakítja meg a testvér uralma. Hérakleios fiatalabb fiának törvénytelennek tekintett uralmát nem tűri el a Senatus és a hadsereg, II. Kónstas pappá szentelteti és meggyilkoltatja fivérét, Theodosios, és IV. Kónstantinos is eltávolítja a hatalomból két fivérét, Hérakleios és Tiberios, és V. Kónstantinos fiatalabb fiait, IV. León testvéreit is durván állítja félre a VI. Kónstantinos nevében uralkodó Eiréné, utána meg a már felnőtt VI. Kónstantinos. Később VI. León fivére, Alexandros, és II. Basileios fivére, VIII. Kónstantinos illendően csendben maradnak és nem szólnak bele a Birodalom kormányzásába testvéreik életében.

Háborús bonyodalmakhoz vezet, ha a jogosan kinevezett örökös a császár megpróbálja félreállítani. Amikor II. Andronikos (1282–1328) fiának halála után ki szeretné zárni a trónöröklésből elsőszülött fiának elsőszülött fiát, III. Andronikost, polgárháború tör ki, amelynek végén mégis elnyeri a címet a jogos örökös, és ez éppen úgy hosszadalmas háborúhoz vezet, mint amikor V. Ióannés kizárja az örökösödésből Andronikost, hogy helyette második fiát, II. Manuél tegye társcsászárrá.

A női örökösödés abban az esetben lép életbe, ha a császárnak csak lánygyermekai vannak. Ekkor minden esetben a lány férjére száll a császári cím, akinek kilétét a császári após dönti el. Csak abban az esetben örökli a címet a társcsászárnak minősített, jogutódnak tekintett fivér, vagy a császár nővérének férje, ha nincs jogutódnak kinevezett egyeneságú örökös: VI. León után 912-ben Alexandros, (a gyermek VII. Kónstantinos-szal együtt), II. Basileios után 1025-ben VIII. Kónstantinos, VIII. Ióannés után, 1449-ben XI. Kónstantinos, illetve II. Theodosios halála után 457-ben Markianos, nővérének Pulchériának a férje lép a trónra.

A bizánci történelemben gyakran fordult elő az örökbefogadás is abban az esetben, ha nem volt az uralkodónak megkoronázandó fia vagy lánya, akinek férjét az uralkodó örökössé nevezhette volna ki, illetve ezeknek hiányában társcsászárnak kinevezett ifjabb testvér. Az örökbefogadott, megkoronázott örökös törvényes császárrá válik, függetlenül attól, hogy van-e vagy nincs rokoni kapcsolata elődjével. I. Iustinos I. Iustinianost, I. Iustinianos II. Iustinost, ő pedig I. Tiberios fogadja örökbe, és nevezi ki császárnak. Később III. Michaél fogadja örökbe és nevezi ki társcsászárának I. Basileios, és az örökösödés attól még zavartalanul végbemegy, hogy általános vélemény szerint (de hivatalosan soha el nem ismerve) ez után ő maga, I. Basileios volt az okozója örökbe fogadó apja halálának. Később Zóé fogadja ünnepélyesen örökbe férjének unokaöccsét, V. Michaél. I. Isaakios (Komnénos) pedig ünnepélyesen adja át a császári funkciót 1059-ben X. Kónstantinos Doukas-nak.

Négyyszer uralkodik gyermek-császár mellett megkoronázott másik császár. Először VII. Kónstantinos mellett-helyett 920–944 között I. Rómanos (Lakapénos), másodszor II. Basileios mellett-helyett II. Niképhoros (963–969) és azután I. Ióannés (969–973). Harmadszor VII. Michaél helyett IV. Rómanos (1068–1071), negyedszer V. Ióannés mellett-helyett VI. Ióannés (1347–1354). Ugyanígy indul I. Andronikos uralma, aki elvileg támogatja II. Alexios (1180–1183) és VIII. Michaél, aki állítólag IV. Ióannés (1259–1261) mellett áll. (Ez utóbbi kettő persze nem jóhiszemű. Andronikos meggyilkolja II. Alexios, VIII. Michaél pedig megvakíttatja IV. Ióannést.)

Viszonylag ritka a véres hatalomváltás. Először a Maurikios – Phókas – Hérakleios-váltás ilyen 602 és 610 között, másodszor a II. Iustinianos első leváltásától (695-től) a III. León uralomra jutásáig, 717-ig tartó uralomváltásokkal teljes két évtized, harmadszor az I. Michaél

bukásától II. Michaél trónralépéséig (813–820) tartó néhány év, negyedszer a VII. Michaél trónfosztásától I. Alexios trónra jutásáig terjedő fordulatok (1078–1081), valamint ötödször az I. Andronikos támasztotta háború, hatodszor a III., IV., és V. Alexiosnak a negyedik keresztes háború pusztításába torkolló trónviszálya, és végül hetedszer a II. és III. Andronikos közötti hosszan húzóódó ellenségeskedés.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a császári hatalom örökösödése ugyan mindig igényli a Senatus és a hadsereg egyetértését, valamint a patriarcha általi koronázást, de az örökösödés követi az uralkodó császár akaratát, elsőszülött fiát, annak hiányában vejét tekinti utódjának, gyermek nemléte esetén testvérét, ha nincs gyermeke, se testvére, akkor adopcio révén szerzett örökösnek juttatja a császári címet. Azon felül megállapítható, hogyha mégis létrejön egy leszármazástól és örökbefogadástól független dinasztiaaváltás, az új uralkodó mindenképpen a hadsereg magas funkcióban levő tagja, és jó hadvezér kell, hogy legyen, és Bizánc egész történelme folyamán soha nem koronázták császárrá más ország uralkodóját.

FORRÁSKIADÁSOK

AGATHIAS (1967): *Historiarum libri quinque*, Berolini Walter de Gruyter, Corpus Fontium Historae Byzantinae.

ATTALIATÉS, MICHAÉL (1853): *Historiae Bonnae Corpus Scriptorum Byzantinae*, Weber.

AKROPOLITÉS, GEÓRGIOS (1978): *Continens Historiam*, Stuttgartiae, In aedibus Teubneri.

BRYENNIOS, NICÉPHOROS (1975): *Historiarum libri quattuor*, Bruxelles, Byzantion.

Chronicon Paschale (1832): Bonnae, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Weber.

DE CLARI, ROBERT (2013): *Konstantinápoly hódoltatása*, Budapest, Balassi Kiadó.

DOUKAS, MICHAÉL (1834): *Historia byzantina*, Bonnae, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Weber.

EBENDORFER, THOMAS (1994): *Chronica pontificum Romanorum*, München, Monumenta Germaniae Historica.

GENESIOS, IOSÉPHOS (1978): *Regum libri quattuor*, Berolini, de Gruyter.

GLYKAS, MICHAÉL (1836): *Annales*, Bonnae, Weber, Corpus scriptorum historiae byzantinae.

GRÉGORAS, NIKÉPHOROS (1829): *Historia Byzantina*, Bonnae, Corpus scriptorum historiae byzantinae.

IORDANES (2014): Romana, Kaposvár – Pécs, Rippl-Rónai Múzeum – Genia Net.

KANTAKOUZÉNOS, IÓANNÉS (1828, 1831): *Historiae*, Bonnae, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Weber.

KEDRÉNOS, GEÓRGIOS (1838-1839): *Compendium historiarum*, Bonnae, Weber Corpus scriptorum historiae byzantinae vol I–II.

KRISTOBULOS IMBRIOTA (1983): *Historiae*, Berolini Walter de Gruyter Corpus Fontium Historae Byzantinae.

KOMNÉNÉ, ANNA (2001): *Alexiade*, Berolini, Walter de Gruyter Corpus Fontium Historae Byzantinae.

LAONIKOS KHALKOKONDYLÉS (1922, 1927): *Historiarum deonstraciones* Budapesti, sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae.

NIKÉTAS KHÓNIATÉS (1835): *Historia*, Bonnae, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Weber

LEO DIACONUS (1828): *Historiae libri decem*, Bonnae, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Weber

LEO GRAMMATICUS (1842): *Chronographia*, Bonnae, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Weber p. 3–331.

MALALAS, IÓANNÉS (2000): *Chronographia*, Berolini Walter de Gruyter Corpus Fontium Historae Byzantinae.

MANASSÉS, KÓNSTANTINOS (1837): *Compendium Chronicum*, Bonnae, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Weber.

MENANDROS PROTECTÓR (1871): *Historiarum fragmenta*, In: *Historici Graeci minores*, II. Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1–131.

MONACHOS, GEÓRGIOS (1838): *Vitae imperatorum recentiorum*, Bonnae, , Corpus scriptorum historiae byzantinae, Weber, 763–924.

PAKHYMERÉS, GEÓRGIOS (1984): *Relationes historicae*, Paris, Les Belles Lettres.

PHRANTZÉS, GEÓRGIOS (1838): *Chronicon*, Bonnae, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Weber

PSELLOS, MICHAÉL (1926): *Chronographia*, Paris, Les Belles Lettres.

SKYLITZÉS, IÓANNÉS (1973): *Synopsis Historiarum*, Berolini, Corpus Fontium Historae Byzantinae, Walter de Gruyter

SKYLITZÉS KUROPOLITA, IÓANNÉS (1839): *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Kuropolitae*. In: Geórgios Kedrénos *Compendium historiarum* vol. II. Bonnae, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Weber, 641–744.

SYMEONIS MAGISTRI ET LOGOTHETAE (2006): *Chronicon*, Berolini Corpus Fontium Historae Byzantinae, Walter de Gruyter

THEOPHANÉS (1885): *Chronographia*, Lipsiae In aedibus Teubneri.

THEOPHANÉS KONTINUATUS (1838): *Chronographia*, Bonnae, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Weber 3–484.

THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS (1972): *Historiae*, Stuttgartiae, in aedibus Teubneri.

DE VILLEHARDUIN, GEOFFROY (1985): *Bizánc megvétele*, Budapest, Európa Kiadó.

ZÓNARAS, IÓANNÉS (1870): *Epitomé historiôn*, Lipsiae, Teubner.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

ANGOLD, MICHAEL (2002): *Bizánc Híd az Ókor és Középkor között*, Budapest, General Press Kiadó.

AURELL, MARTIN (2007): *La légende du roi Arthur*, Paris, Perrin.

- BALARD, MICHEL (1978): *La Romanie Génoise* (XII. Debut du XV. siècle), Roma, École Française de Rome.
- BRÉHIER, LOUIS (2003): *A bizánci birodalom intézményei*, Budapest, Bizantológiai Intézeti Alapítvány.
- BRÉHIER, LOUIS (1997): *Bizánc tündöklése és hanyatlása*, Budapest, Bizantológiai Intézeti Alapítvány.
- BURY, J. B. (1958): *History of the Later Roman Empire*, New York, Dover Books, vol. I–II.
- CHALANDON, FERDINAND (I.1900, II. 1912): *Les Comnène Études sur l'empire byzantin*, Paris, Picard.
- CHEYNET, JEAN-CLAUDE (2005): *Histoire de Byzance*, Paris, Presses Universitaires de France.
- CHEYNET, JEAN-CLAUDE (1990): *Pouvoir et contestations à Byzance 963–1210*, Paris, Les Belles Lettres.
- DIEHL, CHARLES (1920): *Byzance Grandeur et décadence*, Paris, Flammarion.
- DIEHL, CHARLES (1924): *Constantinople*, Paris, Laurens.
- DIEHL, CHARLES (1919): *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris, Picard.
- DIEHL, CHARLES (1905): *Études byzantines*, Paris, Picard.
- EBERSOLT, JEAN (1928–1929): *Orient et Occident* Paris et Bruxelles Les editions G. van Oest vol. I–II.
- EBERSOLT, JEAN (1918): *Constantinople byzantine et les voyageurs de Levant*, Paris, Éditions Leroux.
- GRANT, MICHAEL (1996): *Róma császárai*, Budapest, Corvina Kiadó.
- HAVAS LÁSZLÓ (2013): Nagy Konstantin keresztény állama. *Vigilia* 78. évf. 11. sz. 820–827.
- HOLMES, GEORGE (2003): *Hierarchia és lázadás*. Szeged, Szukits Kiadó. (Európa története sorozat) 1320–1450.
- JEFFREYS, MICHAEL (2023): Piroska és a Komnénos-dinasztia. In Sággy Mariann – Robert G. Ousterhout (szerk.): *Piroska és a Pantokrator*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 89–110.
- KAPITÁNYFfy ISTVÁN (2017): A bizánci irodalom, In *Kapitányffy István Válogatott tanulmányai*. Budapest, ELTE Eötvös Collegium. 245–403.
- KISS ETELE (2023): Piroska-Eiréné császárné és az Istenszüdő Szűz. In Sággy Mariann – Robert G. Ousterhout (szerk.): *Piroska és a Pantokrator*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 245–270.
- LAU, MAXIMILIAN (2023): Piroska-Eiréné, az első nyugati császárné Bizáncban. Hatalom és ábrázolás. In Sággy Mariann és Robert G. Ousterhout (szerk.): *Piroska és a Pantokrator*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 127–134.
- LEMERLE, PAUL (1960): *Histoire de Byzance*, Paris, Presses Universitaires de France.
- LOT, FERDINAND (1945): *Les invasions germaniques*, Paris, Payot.
- LOT, FERDINAND (1968): *La fin du monde antique et le début du moyen âge*, Paris, Éditions Albin Michel.

MEYENDORFF, JOHN (2001): *Birodalmi egység és keresztény szakadások*, Budapest, Bizantológiai Intézeti Alapítvány.

MEYENDORFF, JOHANNES –PAPADAKIS, ARISTEIDES (2002): *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése*, Budapest, Bizantológiai Intézeti Alapítvány.

MITCHELL, STEPHEN (2007): *A History of the Later Roman Empire ad 284–641*, Malden–Oxford, Blackwell Publishung.

MONDIN, BATTISTA (2001): *Pápák enciklopédiája*, Budapest, Szent István Társulat.

MORAVCSIK GYULA (2003): *Bizánc és a magyarság*, Budapest, Lucidus Kiadó.

OBOLENSKY, DIMITRI (1999): *A bizánci nemzetközösség*, Budapest, Bizantológiai Intézeti Alapítvány.

OSTROGORSKY, GEORG (2001): *A bizánci állam története*, Budapest, Osiris Kiadó.

PHILIPPSON, ALFRED (1939): *Das Byzantinische Reich*, Leiden, E. J. Brill.

PIGANIOL, ANDRÉ (1982): *La chute de l'empire Romain*, Verviers, Marabout Université.

SCHLUMBERGER, GUSTAVE (1916): *Un empereur de Byzance à Paris et à Londres*, Paris, Librairie Plon.

SCHLUMBERGER, GUSTAVE (1890): *Un empereur byzantin a dixième siècle: Nicéphore Phocas*, Paris, Firmin Didot.

SCHLUMBERGER, GUSTAVE (1914): *Le siège, la prise et sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris, Librairie Plon.

SCHLUMBERGER, GUSTAVE (1925): *Les Iles des Princes Le palais et l'église des Blanchernes La grande muraille de Byzance*, Paris, E. de Boccard.

SCHREINER, PETER (2002): *Bizánc*, Budapest, Bizantológiai Intézeti Alapítvány.

SÓLYOM MARK (2021): *A római – perzsa háborúk*, Máriabesnyő, Attraktor.

SPINGOU, FOTEINI (2023): Rituálé és politika a Pantokratór-kolostorban. Eiréné fiának kettős elsiratása. In Sághy Mariann és Robert G. Ousterhout (szerk.): *Piroska és a Pantokratór*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 281–294.

TERPLÁN ZOLTÁN (2012): *A kereszties hadjáratok és az Árpád-kori magyar királyság*, Budapest, HUN-idea.

VASILIEV, ALEXANDRE (1932): *Histoire de l'Empire Byzantine (324–1081)*, Paris, Picard, tome I.

VASILIEV, ALEXANDRE (1932): *Histoire de l'Empire Byzantine (1081–1453)*, Paris, Picard, tome II.

VASSÁNYI MIKLÓS (2017): *Hitvalló Szt Maximos teológiája*, Budapest, Kairosz Kiadó.

VASSÁNYI MIKLÓS (2016): *Hitvalló Szt. Maximos kora, Orpheus Noster*, 2016/1, 13–28.

FÓTI MIKLÓS

(ELTE Humántudományok Kutatóközpontja, Történettudományi Kutatóintézet,
Turkológiai osztály)

Birodalmi érdek és határmenti önkény hálójában: Prodovics Haszán bég és pasa felemelkedése és bukásai*

Caught Between Imperial Interest and Frontier Arbitrariness: The
Rise and Fall of Prodović Hasan Bey and Pasha

ABSTRACT

The study reconstructs the career and family network of Hasan Prodovics (Prodović), a prominent Ottoman military and administrative official of the 16th century. Traditionally, Ottoman prosopographical research in Ottoman Hungary struggles with the identification of officials often mentioned only by common first names. In the case of Hasan, however, the historiographical challenge is reversed: while Nicolaus Istvánffy provides vivid accounts of his military exploits and identifies him as “Prodovics” or “Predovics” – the specific details of his life story have remained largely unexamined.

By triangulating Hungarian narrative sources with Ottoman archival data, the author traces Hasan’s trajectory from his early service as an *ağa* of the *gönüllüs* in Buda to his appointments as governor of various sanjaks along the Habsburg–Ottoman–Transylvanian frontier, eventually rising to the rank of the pasha of Temesvár. Hasan’s ambitious building projects – including a caravanserai in Aleksinac and a palisade in Ak Kenisa (Smederevska Palanka) – were strategic efforts to bolster his political influence and facilitate his eventual reinstatement as pasha.

The research highlights Hasan’s tactical brilliance in military ambushes – such as the disaster of János Balassi in 1562 at Szécsény – and his aggressive expansionist policy toward the Upper Hungarian mining towns, which frequently brought him into conflict with the central government’s diplomatic objectives.

A key focus of the study is the analysis of Hasan’s “frontier self-assertion.” Due to repeated violations of existing truces, he was removed to sanjaks further from the frontier. A pivotal point

* Ez a tanulmány az NKFIH ADVANCED 149648 sz. projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása III.) támogatásával készült.

in his career was his service in Hercegovina, a sanjak dominated by local families such as the Sokollu and Boljanić. As his *lakap* “Potur” Hasan suggests, he shared the same regional and social background as these families, allowing him to seamlessly establish ties with these powerful clans which provides an explanation for his political survival after his repeated falls. His career serves as a quintessential case study of the tension between the Sublime Porte’s pursuit of diplomatic stability and the personal ambitions of frontier potentates operating within the “grey zones” of the Ottoman–Habsburg–Transylvanian frontier.

KEYWORDS

Hasan Pasha Prođović, Ottoman Hungary, Herzegovina, Boljanić clan, Ottoman–Habsburg–Transylvanian frontier, Ottoman archontology

DOI 10.14232/belv.2026.2.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2026.2.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Fóti Miklós (2026): Birodalmi érdek és határmenti önkény hálójában: Prođovics Haszán bég és pasa felemelkedése és bukásai. *Belvedere Meridionale* 38. évf. 2. sz. pp 153–175.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A Magyar Királyságban létesített főbb oszmán közigazgatási egységek, a beglerbégiségek és szandzsákok vezető tisztviselőinek kutatása hagyományosan arra összpontosít, hogy tisztázza a pusztá keresztneveken szereplő bégek és pasák kilétét, kapcsolati hálóját és életpályáját. Ez a kutatási törekvés gyakran a vezetéknevek, és ezáltal a klánhoz való tartozásuk felderítésére irányul. Egy-egy gyakori név – mint például az Ali – esetében már az is jelentős eredménynek számít, ha sikerül vezeték- vagy ragadványneveket (pl. Kara Ali, Potur Ali, Pírsziz Ali stb.) meghatározni. Jelen tanulmány főhőse esetében azonban a helyzet éppen fordított: Istvánffy Miklós történetíró részletekben gazdagon írja le Haszán bég és pasa különböző haditetteit, és közben többször is Prođovics, illetve Predovics Haszánként hivatkozik rá. Prođovicsot a szakirodalomban olykor összemosták egy híresebb, valamivel későbbi kortársával, a Hercegovinából származó Predojević Haszán pasával (Dervis Haszán pasa, későbbi boszniai beglerbég).¹ Kronológiai ütközések és egyéb okok folytán a két Haszán személye azonban könnyen megkülönböztethető.²

Kiindulópontunk az az Istvánffy krónikájában szereplő hadiesemény, amely által Prođovics Haszán hírnévre tett szert és a hódoltsági határvidék rettegett hadiura lett. Ezt követően innen

¹ Az identitás-tévesztésre egy jellegzetes példa, Kovács (ford.) 1986. 294. Predojević Haszán szegedi tisztségszolgálatáról, Fóti 2023. 19–20.

² E kérdésről lásd, Hodžić 2019. 209, 192. jegyzet.

kiindulva kíséreljük meg visszafelé, majd előre haladva rekonstruálni korábbi, illetve a történetíró tudósítását követő pályafutását.

Istvánffy elbeszéli Balassi János szécsényi hadjáratának gyors lefolyású, de teljes katonai katasztrófával végződő történetét 1562 tavaszán.³ Ebben Haszán füleki bégként tűnik fel, sikeres hadműveletét a törökök gyorsasága és a magyar csapatok pánikja okozta. Sehszüvár, az éppen Szatmárnál harcoló Mahmúd bég helyettese,⁴ a szécsényi őrség egyik tizedese, Besszir (Besír) révén titokban segítséget kér Prodovics Haszán bégtől Fülekről.⁵ Haszán, tudva, hogy a gyorsaság a siker kulcsa, nyolcszáz lovassal útnak indul, hátrahagyva minden tábori felszerelést a gyorsabb mozgás érdekében. Célja az volt, hogy megelőzze Balassinak és az úton lévő Bebek György hadának az egyesülését. A gyors török roham során Haszán bég olyan hirtelenséggel és erővel csapott le, hogy Balassi serege harcrendet sem tudott felállítani. Balassi gyalogsága, különösen a Semnici-völgyben gyűjtött sereg, azonnal pánikba esett, puskájuk elsütése nélkül gyalázatosan megfutamodott. A lovasság, gyalogsági segítség nélkül maradva, szintén futásnak eredt.⁶

Alig néhány hónappal később újabb jelentős sikert ért el: 1562 kora nyarán Haszán bég gondosan előkészített katonai kelepcébe csalta Bebek György nagybirtokost. A vállalkozást egy Török Ferenc nevű pribék kezdeményezte, aki azt ígérte Bebeknek, hogy átjuttassa kezére a szandzsák-székhelyként szolgáló várat. Miután Bebek György meggyőzte a környékbeli magyar nemességet a terv kivitelezhetőségéről, 1562. június 22-én mintegy 500–800 fős sereg vonult be a csapdába. A hadművelet vezetői – köztük Mágócsy Gáspár tornai főispán (korábban gyulai, majd egri főkapitány) – szinte kivétel nélkül fogságba estek; többségüket Isztambulba hurcolták.⁷

A hadisikereken felbuzdulva június 30-án „Haszán bég, füleki tekintetes úr” tót nyelvű, pecséttel megerősített hitlevelében Besztercebánya városát igyekezett megnyugtadni, ahonnan megindult az emberek tömeges menekülése, és félő volt, hogy a bányák pusztán maradnak. Tudtára adta a városnak és a környező falvaknak, hogy „gyönyörűen fogok veletek bánni”, továbbá „nem kell semmit sem félnetek.” Leveléből kiderül, hogy a szultán parancsba adta számára, hogy ne rabolja ki se a bányavárosokat, sem pedig a hegyeken túli falvakat.⁸ Feletteseik pontosan ismerték öntörvényűségét, és tudták, hogy féken kell tartani. Október 5-én magabiztos levélben értesítette Balassa Jánost, illetve a Selmecbánya közelében fekvő Babina (Bábaszék) és Dobranyiva (Dobrovinya/Dobronya) lakosait arról, hogy a szultán neki adományozta a két

³ GOROVÉ 1876. 140–141; SÖRÖS 1899. 606; MATUNÁK 1899. 596–597; KÖSZEGHY 2008. 79. A török javadalomnaplókban megjelenik a Szécsény elleni támadás: az akcióban részt vevő katonákat 1562 júniusi dátummal jelentették feletteseik jövedelememelésre a Portára. HEGYI 2019. 49. Balassi nevét a török forrásokban gyakran Balázs János formában tüntették fel.

⁴ Istvánffynál „képebeli”. Csakugyan a helyettese lehetett a bégnek, mivel 1560 októberében szécsényi alajbégként irt a Portára javadalma ügyében. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri (= BOA MD) 4. 150 (no 1525); továbbá, Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Krafft 284. 453v – itt Iszkender fiának nevezik (Sehszüvár bin Iszkender); karrierjéről, SUDÁR 2020. 10

⁵ “Azonközben egy néminemű Besszir nevű tizedes, kit ők odabasának hínak, csak egy késérő társával az fileki Haszon béghez, kinek vezetékeve Prodovics vala, Sásvártól elküldetik, s tőle, ki az bégek közül csak egyedül hagyatott vala otthon, nagy kéreméssel segítséget kéválnak.” ISTVÁNFFY 2003. 321.

⁶ A súlyos vereségről Pethő Gergely krónikája is megemlékezett. „Balási János Szécsényt a törökökre megszáll. De a füleki Haszan bég reá jüve, és a vár alatt igen megveré Balásit, holott mellette sok fő nevezetes ember vesze el.” PETTHŐ 1660 (az 1562. év eseményeinél).

⁷ ISTVÁNFFY 2003. 325; FORGÁCH 1866. 240; PETTHŐ 1660 (az 1562. év eseményeinél); TAKÁTS 1915. 173–175; SZAKÁLY 1995. 128, 271–272. Bebek György életrajzát, lásd KÁLY 2017. 20–73.

⁸ MATUNÁK 1899. 622.

települést.⁹ Természetesen az Oszmán Birodalom határain kívül fekvő, hódolatlan településeket érte ez a váratlan megtiszteltetés, aminek célja a bányavárosok behódolásának előkészítése volt.

Főszereplőnk füleki tisztségviseléséből kiindulva, a török levéltári források segítségével megkísérrelhetjük feltárni, mit tudunk a kinevezését megelőző időszakról. Haszán bégét Fülekre 1560. május 21-én nevezték ki.¹⁰ A bejegyzésből az is kiderül, hogy azelőtt Koppány bégje volt, az addigi füleki bégét, Szinánt pedig éppen a helyére, azaz Koppányba helyezték. Kinevezését valójában annak köszönhetjük, hogy a szultáni tanács gyorsan változtatta véleményét a füleki poszt tekintetében: mintegy egy héttel korábban, május 13-án, még egy igen messzi és egzotikus tartományból, nevezetesen „Szened-i Szülejmáni más néven Zaho” tartományból hozták Felső-Magyarországra Ajász pasa kethüdját, Szinánt.¹¹ Ez a terület nagyjából a mai Iraki Kurdisztán északi részén, a Tigris folyó felső szakasza mentén található. Itt, a török-iraki határ közelében fekszik Zaho (Zakho) városa, mely ekkoriban szandzsákközpontként a Bagdadi beglerbégséghez tartozott.¹² Végül, nem tudjuk miért, a döntést megváltoztatva inkább Koppányba helyezték a pasa kethüdját. Ezzel pedig lehetővé tették, hogy a birodalom északi határának egyik legkritikusabb szakaszán Haszán láthassa el a szandzsákbégi teendőket.

Előző állomáshelyére, Koppányba kerülésének körülményei is meglehetősen rejtélyesek: formális kinevezés helyett csak egy 1559. augusztus 15-én megírt szultáni parancsból értesülünk arról, hogy a jeles emírek közül Haszánnak a koppányi szandzsák adatott, s mivel ez határ-szandzsák, fokozott védelme elengedhetetlen. Itt válik érdekessé a történet: a Porta ugyanis nem a budai beglerbégét,¹³ hanem az Amaszja (Amasya, Közép-Anatólia északi részén) védelmét ellátó Szinán pasát utasítja arra, hogy Haszánt késedelem nélkül küldje új szandzsákja védelmére.¹⁴ Az új bég tehát éppen nem a hódoltságban tartózkodott, hanem egy távoli küldetésen. Ennek megértéséhez szükséges egy kisebb kitérőt tenni és megvizsgálni Szinán pasa személyét, aki kulcsszerepet játszott a történetben: a szultáni parancsokból kitűnik, hogy ekkoriban szilisztrei bég volt, mégis megillette a pasa megszólítás. 1557. január 5-től valóban a szilisztrei szandzsák élére nevezték ki Hercegovinából.¹⁵ 1552 és 1557 között hercegovinai szandzsákbégként működött, előtte pedig anatóliai beglerbég volt, ezért járt neki a pasa megszólítás.¹⁶ A hercegovinai szandzsákkal foglalkozó újabb szakirodalom Kara Szinán Boljanićnak nevezi, aki 1582-ben bekövetkezett haláláig csakugyan számos alkalommal kormányozta az altartományt.¹⁷

⁹ PETRITSCH 1989. 140–141; ÖStA, Haus-, Hof und Staatsarchiv (= HHStA), Türkei I. Karton 16 Konv.2. 1562 XI-XI.

¹⁰ BOA MD 4. 75 (no 759). Egy ellentmondó adat szerint április közepén Mahmúd koppányi bég Portára küldött levelét tárgyalta a szultáni tanács. Ez valószínűleg egy régi elfekvő ügy lehetett. BOA MD 4. 51 (no 539).

¹¹ BOA MD 4. 70 (no 715).

¹² SAHILLIOĞLU–Öztürk (çev.) 1990. 1233–1258; GÜLCÜ 2023. 32.

¹³ Ekkor Güzeldzse Rüştem volt a budai pasa. GÉVAY 1841. 9.

¹⁴ BOA MD 3. 82 (no 201).

¹⁵ BOA MD 2. 208 (no 1880), MD 4. 119 (no 1216).

¹⁶ ...*sabika vezirim Anadolı beylerbeyisi olup haliya Hersek beyi olan iftiharu'l-ümera ül-a'zam Sinan Paşa...* Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (= TSMK), Mühimme Defteri, Koğuşlar 888, 22a-23a, 23a-24a, 24a-b, 24b-25a, 76a-b, 76b-77b.

¹⁷ Kadrić egy személynek veszi az 1552–57 közötti Szinán pasát a hatvanas–hetvenes évek Szinánjával és Kara Szinán Boljanićnak nevezi. KADRIĆ 2019. 157–158. Hodžić szerint az 1552 és 1557 közötti személy volt Kara Szinán Boljanić, míg a következő évtizedek hasonló nevű bégjeinél nem használ megkülönböztető jelzőt, sem családnévet („Sinan-beg”). HODŽIĆ 2019. 204, 207–209. Popović viszont nem tekintette azonosnak Szinán pasát a későbbi hasonlónevű bégekkel. POPOVIĆ 1970. 93–99.

Megelőlegezzük, hogy Szinán Boljanić a hetvenes években többször felbukkan történetünkben, és posztot cserél Prodovics Haszánnal, ezért is fontos a tisztánlátás Szinán személye kérdésében. A Hercegovinát éveken át kormányzó, majd Szilisztrébe helyezett Szinán pasa azonban nem lehet azonos a Boljanić családba tartozó névrokonával: számos forrás szerint ugyanis nem sokkal később meghalt. Utódját Szilisztrébe 1560. augusztus 18-án nevezték ki arra hivatkozva, hogy „Szinán pasa elhunyt.”¹⁸

Visszatérve főszereplőnk pályájához: az Amaszjában intézkedő Szinán pasa valószínűleg néhány bégvársát, vagy a Porta által kirendelt tisztségviselőket vette maga mellé azért, hogy egy fontos és kényes politikai megbízást teljesítsen: e város ekkor az egyik trónörökös, Bajezid sehzáde székhelye volt. Miután Szulejmán szultán idősebb fiait korábban kivégezték, Szelim és Bajezid maradtak a potenciális trónörökösök. Az oszmán öröklési rendszerben sokáig a testvérgyilkosság elve dominált, ami pedig garantált konfliktust jelentett. 1558-ban Szulejmán, tartva a nyílt polgárháborútól, úgy döntött, hogy áthelyezi fiait a birodalom távoli tartományaiába, elválasztva őket hatalmi bázisaiktól. Szelimet Konja (Konya, Közép-Anatólia déli része) közelébe, míg Bajezidet Amaszjába helyezte.¹⁹ Bajezid ezután a nyílt lázadást választotta és sereget gyűjtött. 1559 májusában a Szelim által vezetett és a szultán által támogatott haderő Konjánál megütközött Bajezid seregével, ahol az súlyos vereséget szenvedett, és menekülni kényszerült. A Szinán pasához küldött parancsok arra utalnak, hogy a Porta ekkor a sehzáde által Amaszjában hátrahagyott javak és a helyi lázongások kezelésével volt elfoglalva.²⁰ Ezek után valószínűbb, hogy Haszán nem egy anatóliai szandzsák bégjeként került Szinán oldalára, hanem a pasa saját vagy a Porta megbízható embereit – köztük a délszláv származású Prodovicsot – gyűjtötte maga köré a küldetéshez.

Haszán bég koppányi tisztségviselését 1560 februárjában szultáni parancsok is alátámasztják, amelyek a mohácsi Mehmed béggel folytatott, Kaposvár vára kapcsán kirobbant nézeteltérést dokumentálják. Kaposvár a pécsi szandzsák védelme szempontjából kulcsfontosságú volt. Mehmed mohácsi bég azért lobbizott a Portán, hogy a koppányi szandzsákhoz átsatolt, jól felszerelt Kaposvár ismét szandzsákjához tartozzon, mert érvelése szerint Pécs védelme csak így lehetséges. A mohácsi bég úgy tartotta, hogy a hajdúk csak Kaposvártól félnek. Haszán viszont azt ajánlotta, hogy amennyiben cserével neki adnák a Mohácsi szandzsákot, akkor Kaposvár átsatolása nélkül is meg tudná védeni a területet.²¹ Mint láttuk, a Porta nem teljesítette Haszán kérését, nem kapta meg a mohácsi szandzsákot, sőt éppen távolabbra helyezték, Fülek-re. Mindazonáltal a Porta olyannyira elégedett volt koppányi működésével, hogy egy jelentős, 19 880 akcsényi fizetésemelésben részesítette. A közel húszezres javadalmat azonban nem a szandzsákjában, hanem a Dél-Dunántúlon, a görögali és a siklósi náhijében adták ki neki. Segesd és Barcs városát, valamint Harsányt a babócsai bég, Ahmed (Jahjalu Ahmed, Báli pasa fia) hászbirtokáról választották le, hogy Haszánnak adhassák. 1560 végén azonban azzal az

¹⁸ BOA MD 4. 119 (no 1216). A halálhírt megerősíti több, a szultáni tanács által kibocsátott parancs is. BOA MD 3. (no 1497, 1565). 1573-ban a megboldogult Szinán pasa szilisztréi kegyes alapítványának épületei részére ólom beszerzéséről intézkedett a szultáni tanács. MD 22. 1 (no 4).

¹⁹ A trónörökös korábban Kütahjában készült leendő uralkodására, majd 1558. szeptember 6-án helyezték át Amaszjába. KAPPERT 1976. 113, 118.

²⁰ BOA MD 3. 92 (no 231): *Silistre beyi olup Amasya'da olan Sinan paşa'ya.../Szilisztre bégje, az Amaszjában lévő Szinán pasának... MD 3. 110 (no. 281): Bajezid sehzáde holmijait küldje Isztambulba.*

²¹ BOA MD 3. 277 (no 807). Előzménye Mehmed mohácsi bég levele 1559 végén. MD 3. 216 (no 604).

indokkal, hogy neki másik szandzsák adatott (nyilván Fülekre céloz a bejegyzés), ismét leválasztották javadalmáról és visszaadták Ahmed bégnek.²²

Koppány előtti tisztségeit már nem tudjuk levéltári forrásokkal biztosan alátámasztani. Egyetlen Haszán nevű személy érdemel figyelmet: a nógrádi szandzsákot 1556 október végétől egy Haszán bég irányította, akinek ez volt élete első szandzsákja.²³ Előtte budai gönüllü agaként szolgált, e tisztség jelentőségére később még visszatérünk. Nógrádi szandzsákbégeként is szíven viselte a budai Gül Baba derviskolostor sorsát: a budai szandzsákhoz tartozó váci náhije Penc nevű faluját megvásárolta, és Gül Baba dervisei alapítványává tette.²⁴ A kegyes cselekedet illeszkedik Haszán személyiségéhez és pályájához, később még találkozunk közcélú építő tevékenységével.

Ez a nógrádi Haszán bég 1558 novemberében egy meglehetősen magabiztos levélben fenyegette meg a korponai kapitányt, Krusics Jánost azzal, hogy a következő évben elpusztítják a felsőmagyarországi bányavárosokat,²⁵ vagyis ugyanúgy a bányavárosok irányában igyekezett erőszakos úton kiterjeszteni a hódoltságot, mint ahogy Haszán füleki bég tette később.²⁶ Együttal azon sajnálkozott, hogy egy korábbi portya alkalmával Bebek György kicsúszott a kezéből. 1559 februárjában még mindig ez a Haszán volt a nógrádi bég.²⁷ Utóbbi adat minden kétséget eloszlat afelől, hogy nem lehet azonos azzal a névrokonával, aki 1558 novemberétől Hatvan élén tűnt fel (előtte Szkopje, majd Delvine bégje volt). Így már meglehetősen biztosan állíthatjuk, hogy a budai gönüllü aga Nógrád után néhány hónapig Szinán pasa mellett szolgált, annak amaszjai küldetésén, majd Koppány bégje lett, és azonos Prodovics Haszánnal.

Haszán élettörténetének korábbi állomásait eddig tudtuk követni, az alábbiakban áttérünk az Istvánffy által bemutatott hadisikert követő pályafutására. A történetíró maga fedte fel, hogy főhősünk „pozsegai basaságra” emelkedett.²⁸ Bár Istvánffy a pasa címet későbbi, magasabb tisztsége alapján előlegezte meg, Haszán ekkor természetesen csak Pozsega bégjének mondhatta magát.

Pozsegai jelenlétét és aktív szerepét egy, a határmenti konfliktusokról szóló dokumentum is alátámasztja: 1563 április 4-én a pozsegai Haszán bég levélben panaszkodott Johannes Lenković

²² BOA MD 4. 165 (no 1711). Ez már csak azért is értékes történeti forrás, mivel egyes források szerint Ahmed bég 1556 júniusában Szigetvár ostrománál megsérült, több forrás szerint meghalt, ami így nyilván nem igaz. ÖStA HH-StA UA, fasc. 76, Konv B. 65r–68r. Ahmed 1555. november 12-től Babócsa, előtte Görösgal bégje volt. BOA Kamil Kepeci (= KK) 214. 5. „Szigetvár sikertelen ostroma előtt, 1555 végén, az akkor a területen működő görösgali szandzsák szétválasztásával már megpróbáltak új határszandzsákot létrehozni Szigetvár háta mögött, babócsai szandzsák elnevezéssel. Ennek első bégje Báli pasa fia Ahmed volt.” FÓTI–Sz. SIMON 2024. 43, 81. jegyzet.

²³ BOA MD 2. 176 (no 1607); ÖStA Krafft 284. 490v – utóbbi forrásban a kinevezés dátuma egy nappal korábbi (október 29.).

²⁴ KÁLDY-NAGY 1977. 217; SUDÁR 2008. 230. Érdekes, hogy Haszán utódja a gönüllü agaságban, Hüsejzn aga ugyan-csak támogatta Gül Baba derviseit, csak ő egy váci szőlővel. SUDÁR 2008. 230. Talán ezzel a kegyes cselekedettel a hódoltság befolyásos családja, a Jahjapaszadéék irányában akartak gesztust gyakorolni, akiknek Gül Baba kolostorának alapítása tulajdonítható. PAPP–SUDÁR 2025. 290–291.

²⁵ PETRITSCH 1989. 131; ÖStA HHStA Türkei I. Karton 13. Konv.4. 1558 VI–XII.

²⁶ Arra, hogy a nógrádi Haszán bég esetleg Prodovics Haszánnal lehet azonos Sudár Balázs hívta fel a figyelmemet, megosztva a gyűjtésében szereplő adatokat.

²⁷ FEKETE–KÁLDY-NAGY (eds.) 1962. 484–485. A nógrádi vár lovasainak fogságba esett agája, Píri kiszabadítása érdekében vett át pénzt a budai kincstártól. Píri agára, lásd FÓTI 2024b. 210.

²⁸ „S nem sok idővel azután [Haszán] az pozsgai basaságra vitettetvén...” ISTVÁNFY 2003. 326. Füleken utódja Jahjalu Mehmed bég volt, akinek a kinevezése nem maradt fenn. Következő posztja 1564. július 4-én az Arad-gyulai szandzsák lett, tehát ezt megelőzően szolgált – Haszán után – ismeretlen ideig Füleken. FÓTI–SUDÁR 2026. 36.

horvát-szlavón végvidéki főkapitánynak Zrínyi Miklós „hajdúinak” ellenséges tevékenységére és ellenlépésekkel fenyegette meg, ha az nem venné rá Zrínyit a béke betartására.²⁹ Ez a dokumentum nem csupán Haszán pozsegi jelenlétét igazolja, hanem azt is mutatja, hogy béként aktívan részt vett a határmenti diplomáciában és a helyi konfliktusok kezelésében. Istvánffy szerint egyébként Zrínyi Miklóst ugyanúgy megpróbálta lesre csalni Haszán egy Peakó nevű rác rab által, mint korábban Füleken tette Bebek Györggyel és társaival, csakhogy ez megghiúsult, mivel a tapasztalt Zrínyi átlátott a tervén.³⁰

Pozsegából való távozását napra pontosan ismerjük: 1563. október 18-án Esztergomba neveztek ki.³¹ Ez jelentős sikernek számíthatott egy hódoltsági szandzsákbég számára: e pozíció kulcsszerepet játszott a Habsburg–oszmán diplomáciai érintkezésekben, ezért ide katonai érdemeiken túl, diplomáciai kérdésekben jártassággal rendelkező egyéneket választottak ki. A belsőbb szandzsákokhoz képes tehát jelentékeny felelősséggel járt az esztergomi szandzsákbég feladatköre. E fokozott jelentőségnek köszönhetően Haszán volt az, aki Zál Mahmúd budai pasa dicstelen távozása után rövid ideig a budai pasát helyettesítette 1564-ben.³² Mahmúd pasa ugyanis 1564 június végén katonalázadás következtében elhagyta Budát és Konstantinápolyba távozott, ahol karrierje tovább ívelt.³³

Esztergomi béként Haszán aktív szerepet vállalt a török adóztatás kiterjesztésében: 1564 februárjában megfenyegette Garamszentbenedek városát és kolostorát a mindeddig megtagadott adó megfizetése ügyében.³⁴ Évekkel később, 1568-ban a frissen kinevezett hatvani bég, Sehszúvár részére kellett átadnia házai egy részét, amelyek – mint ekkor kiderült –, a hatvani szandzsákban feküdtek. Bár az irat esztergomi Haszán bégről tesz említést, e javadalom feltehetően még füleki béként került hozzá.³⁵ Ami érthető annak fényében, hogy a füleki szandzsák az ellenség területébe ékelődött, s ezért a bégek igyekeztek biztosabban adózó javadalmakra szert tenni a hódoltság belsőbb, biztonságosabb részein. Esztergomi kormányzása alatt találkoztunk először legidősebb fiával: Sipek (Nógrádsipek) falu Ibrahim, Haszán esztergomi mírlivá fiának javadalma volt.³⁶

²⁹ PETRITSCH 1989. 143; cf. egy másik ügyben, uo., 144; idézi DÁVID 2020. 15; Albertus de Wyss/Albert de Wijs, a Habsburg Birodalom rezidense a Portán, csak 1563 július 5-én jelentette, hogy Haszán füleki bégét Pozsegára helyezték. ÖStA HHStA Türkei I. Karton 17. Konv. 4. 1563 VI-IX.

³⁰ ISTVÁNYFI 2003. 326. „S nem sok idővel azután [Haszán] az pozsgai basaságra vitetttven Zrínyi Miklóst is, szigeti kapitánt, ugyan majd szintén olyanképpen lesre venni és megcsalni próbál, egy néminemű Peakó nevű rác rab tudván az dolgot, és attól izengetvén. De az régi okos kapitánynál, ki az törökök hitetlenségét észbe vette, az ő mesterségi s családtsági véghez nem mehetének.”

³¹ BOA KK 218. 62; FÓTI 2024c. 119.

³² Csupán egy hónapig, utána négy hónapon át Arszlán bég „viselte gondját a budai pasaságnak”. GÉVAY 1841. 10.

³³ GÉVAY 1841. 9. Egy meglehetősen különös, ismeretlen információ a budai pasával kapcsolatban: Zál Mahmúd vezíri rangban Isztambulban halt meg – Gévay szerint 1577-ben. Halála után néhány évvel, 1583-ban, a Porta szeretett volna visszaszerezni egy bizonyos összeget, amit Zál Mahmúd vakufja (kegyes alapítványa) pénzéből vett kölcsön a pécsi Mahmúd bég. BOA MD 52. 52 (no 112) és 109 (no 270). A pasának több helyen voltak alapításai, ezek közül legjelentősebb az isztambuli Eyüp negyedben álló épületegyüttes volt. A történet megfjtésre váró talányos része az, hogy hogyan kerülhetett ez a kölcsön éppen a pécsi béghez, aki Zál Mahmúd pasa életében egy közepes hódoltsági tisztségviselő volt, hosszú időn át tisztai kapudán. E tisztség ráadásul nem is a budai, hanem a temesvári vilájethoz kötődött. FÓTI 2024b. 218.

³⁴ PETRITSCH 1989. 148.

³⁵ BOA DFE RZd 25. 318–320.

³⁶ VELICS–KAMMERER 1886. 147. Ezt az adatot értette félre Némethy Lajos, amikor esztergomi bégnek vélte Ibrahim bin Haszánt. Valójában az apja a szandzsákbég. NÉMETHY 1900. 42.

Az Esztergomban töltött rövid időszak után Haszán karrierje tovább ívelt: 1564. szeptember 24-én egy újabb mozgalmas határszandzsák, a szolnoki élére irányították át.³⁷ A következő évben János Zsigmond erdélyi fejedelem és Miksa magyar király és császár csapatai összecsaptak, hogy eldöntsék a Tiszától keletre és északkeletre fekvő területek birtoklását. A fejedelem a szultánhoz fordult segítségért, aki segédcsapatokat küldött a temesvári pasa parancsnoksága alatt. A pasa fővezéri (szerdár) rangot kapott, és több szandzsák erejét rendelték alá, élükön a szolnoki Haszán béggel.³⁸ Istvánffy részletekben gazdagon tudósít Haszán szerepéről a hadjáratban, bár a tisztségét illetően tévedésben volt: „Azonközben jelen lőnek törökök, Bekestől szorgalmaztatván tudniillik amaz Haszon [Haszán], ki az magyaroktól filekinek, az horvátoktól Predovicsnak neveztetett, Szécsénnél még Balassi János megverésével, s annakutána kevés idővel Bebeknek s Mágocsynak elfogásával híresedvén, aki Temesvárbán fő vala, s az európai lovasok mesterétől, beglerbegtől, kit Hidajet Szulimán parancsolatjából visszamenni hagyott vala, az erdélyi hadaknak toldalékára hatezeren küldettetvén.”³⁹ Haszán elsőnek Pankota várát vette be, majd Debrecen környékén egyesült a budai törökökkel, illetve a fejedelem hadaival és Szatmár ellen fordultak, de sikertelenül próbálkoztak elfoglalásával. Utána Erdőd várát ugyan elfoglalták, azonban „abban az viaskodásnak veszedelmében midőn az alatta valókat sok intéssel az harcnak viszi, puskával meglőttetvén Kurt, Haszonnak képebeli s rokona, elvesze, nagy bánatjára és siralmára; úgyhogy azt az egy embert tíz Erdődhez hasonló váraknak feljebb böcsülné, s azt mondaná, hogy addig attól az elkezdett dologtól meg nem szünnék, míg győzedelmes nem lenne, s az várat megvén az benne való oltalmazókat az megölettetett atyjafiának lelkéért mind le nem vágatná.”⁴⁰ Végül a német védők a várat feladják, a hitlevéllel elvonuló magyarokra azonban Kurd halála miatt – aki talán Haszán testvére, vagy unokatestvére lehetett, s egyúttal helyettese („képebeli”) is volt –, mégis rátámadtak a törökök és válogatás nélkül legyilkoltak mindenkit, akit értek.⁴¹

1566-ban változatlan hevességgel folytatódtak a harcok. Haszán áprilisban öt bég maga mellé rendelését kérte, hogy azokkal Eger vára ellen indulhasson.⁴² Állandó betöréseikkel az egriek jelentették a szolnoki szandzsák számára a legnagyobb veszélyforrást. 1566 augusztusa táján a füleki bégtől, akit történetesen szintén Haszánnak hívtak, 200 beslü (várkatoná) Szolnokra küldését kérte Fülek, Nógrád és Szécsény váraiból, Schwendi Lázár kassai főkapitány csapatainak közeledése miatt.⁴³ Haszán természetesen részt vett Gyula ostromában is, arra kapott utasítást, hogy csapataival akadályozza meg, hogy a vár megsegítésére segélycsapatok érkezzenek.⁴⁴ Katonai sikerei és a hadjáratban tanúsított érdemei nem maradtak jutalom nélkül, időközben előléptetésére is sor kerülhetett: 1566 augusztusának második felében Haszán

³⁷ BOA KK 74. 197. 1564. október 2-án már hiányzó javadalmaival kapcsolatban intézkedtek: BOA KK 74. 214. – 400 000 akcsét tesz ki a hásza, de csak jelentékeny hiánnyal tudták kiadni, ezért mohácsi, aladzsahiszári (Krusevác) és szendrői birtokrészekkel pótolják a hiányt.

³⁸ FODOR 1998. 828–829.

³⁹ ISTVÁNFFY 2003. 380.

⁴⁰ ISTVÁNFFY 2003. 381.

⁴¹ ISTVÁNFFY 2003. 383.

⁴² TAKÁTS – ECKHART – SZEKFÜ (szerk.) 2015. 21; BOA MD 5 (no 1008 és 1023). Az 1566. év eseményeiről lásd Tomkó összefoglalóját, további részletekkel Haszán szolnoki bég intézkedéseiről, TOMKÓ 2004. 24–26.

⁴³ PETRITSCH 1989. 176.

⁴⁴ BOA MD 5. 595 (no 1644).

temesvári pasa bocsátott ki veszikát Debrecen város polgárai érdekében.⁴⁵ Ezzel összhangban áll Szamosközi közlése is, miszerint 1566 őszén már egy Ferhád nevű szolnoki bég vett részt Tokaj ostromában.⁴⁶

1567. február 17-én Schwendi Munkácsot fogta ostrom alá, majd Huszt és a máramarosi sóbányák megszerzésével folytatta volna, de amikor híret hozták, hogy Haszán „temesvári vezér” ötezres török sereggel Jászberénynél táborozik, elállt szándékától és visszavonult.⁴⁷ Haszán kisebb erősségek feldúlása után Dédes várát foglalja el, hosszabb ostrommal: „Haszon s a törökök Egerhez s Tokajhoz közel lévő helyeken az embereket rémítenék, rabolnának, égetnének, a kicsiny erősségekre s kastélyokra mennének, s minden ellenséges dolgokat cselekednének. Mely dolgot javallván Haszon maga a törökökkel, kik nagy számosan az ő táborokban gyülekeztenek vala, semmit nem várakozván Dédes várára, mely az Perényi jószágában vala, hogy lövészerszámokkal rámenjen, azt végeze.”⁴⁸ 1567. március 31-én kelt levelében Musztafa pasa világossá tette, hogy Haszán bég csapatait csak akkor hívja vissza, ha Schwendi felhagy János Zsigmond várainak ostromával.⁴⁹ Figyelemre méltó, hogy az irat ekkor még bégeként hivatkozik rá, miközben alig egy nappal későbbi, 1567. április 1-i keltezésű levelében helyesen, temesvári pasaként szerepel. Ebben Haszán pasa a sajószentpéteri táborból írt Oláh Miklós érseknek, protestálva a Schwendi Lázár parancsnoksága alá tartozó kassai lovasok betörése ellen.⁵⁰ 1567 őszén a temesvári pasa – nevét a szultáni tanács rendeletében nem írták ki – egy távoli építkezéséhez kért segítséget: Az aladzsahiszári szandzsák nisi náhijében Alekszenicse (Alekszinác) falu egy forgalmas út – az Isztambulba tartó *Via Militaris* – mentén feküdt, ezért az utazók támogatása céljából itt egy karavánszeráj építésébe kezdett. A Porta elrendelte, hogy a tetőszerkezethez szükséges szegeket a vasbányáiról híres bulgáriai Szamakovból szállítsák oda.⁵¹ Haszán pasa közcélú építkezése nem egy elszigetelt eset: a Balkánt átszelő főútvonal menti építő tevékenységével a későbbiekben még találkozunk.

Az 1568. február 17. drinápolyi békekötés után a hadjáratokban vezető szerepet játszó pasát jobbnak látták eltávolítani a temesvári vilájet éléről, s egyúttal a hódoltságból is. A Porta számára kritikus fontosságú volt, hogy a határszandzsákokban és a vilájetek élén olyan személyek szolgáljanak, akik garantálják a béke betartását. A békeszerződés ratifikálása utáni politikai tisztogatás egyik fő vesztese Prodovics Haszán lett. Albert de Wijs Habsburg rezidens 1568. május 11-én jelentette, hogy Haszán pasát leváltották és az albániai Szkutariba (Iszkenderijje/Shkodra) helyezték át, utóda a kaffai bég lett.⁵² A kinevezések központi listája (*tevcih defteri*) pontosítja a dátumot: már valamivel korábban, 1568. március 20-án kinevezték Haszánt Iszkenderijjébe, félmillió akcsés fizetéssel.⁵³ A leváltás valódi okát évekkel később tisztázta Szokollu Mehmed

⁴⁵ FEKETE 1926. 27. Ugyanakkor még 1567 elején is tárgyalták a Portán néhány szolnoki bégeként jegyzett beadványát. KARÁCSON 1914. 84.

⁴⁶ SZILÁGYI 1876. 65; TOMKÓ 2004. 26.

⁴⁷ ISTVÁNFFY 2003. 445.

⁴⁸ ISTVÁNFFY 2003. 447.

⁴⁹ PETRITSCH 1989. 179–180.

⁵⁰ PETRITSCH 1989. 180. Temesvári pasaként további említései, uo., 181–182.

⁵¹ BOA MD 7. 43 (no 122).

⁵² ÖStA HHStA Türkei I. Karton 24. Konv. 2. 1568 V; KARÁCSON 1914. 89.

⁵³ BOA Maliyeden Müdevver (= MAD) 563. 216. Korábbi posztjaként csak annyit tüntettek fel, hogy mírmirán, azaz beglerbégi posztjára utaltak Temesvár említése nélkül. Egyúttal pasának szólították.

pasa nagyvezír. 1572-ben írt levelében kijelentette II. Miksának, hogy Haszán temesvári pasát a békeszerződések elleni cselekedetei miatt távolították el, de csupán lefokozták, mégpedig szendrői szandzsákbéggé.⁵⁴ Utóbbi, már egy jóval későbbi tisztsége volt, a nagyvezír több ki-nevezését is „átugrotta”, de a magyarázat egyértelművé tette, hogy az 1568-as leváltás politikai háttérű volt, és a Porta nem bukott emberként, hanem átmenetileg fegyelmezett és lefokozott tisztviselőként kezelte Haszánt.

Az Iszkenderijjébe való áthelyezés után Haszán bég megpróbálta stabilizálni és stratégiai-lag átrendezni saját és családja jövedelmi bázisát. Ezt a szándékot tükrözi több javadalomnapló, amelyek egy bonyolult birtokügyletet dokumentálnak. Az 1568 júniusa és 1569 április közötti változásokról vezetett javadalomnapló tartalmazza az iszkenderijjei Haszán bég ház-birtokának egy speciális elemét, az úgynevezett „bárholt birtokoljon is szandzsákot” formulával bírt csiftliket. Ezek a szandzsákbégek és pasák birtokközpontjának tekinthetők és szolgálati birtokukkal ellentétben tisztségük változásakor is megtarthatták azokat. Haszán bég csiftlikje esetében több forrásból össze tudjuk rakni az ügylet menetét és a mögöttes szándékot is megérthetjük, ami túlmutat az egyszerű anyagi haszonszerzésen. Temesvári pasaként egy ilyen „bárholt birtokoljon is szandzsákot” kitéllel bírt csiftliket a kecskeméti náhijében, Abony faluban birtokolt. Tezkeréje szerint ezt elcserélte Szokollu Musztafa budai pasával egy közel hasonló értékű, 26 225 akcsényi javadalomra, amely a Szerémségben volt, ahol a budai pasáknak hagyományosan érdekelttségük (házaiak egy részét itt adták ki nekik) volt a vilájet megalapítása óta.⁵⁵ A birtoktest a grigorofcsai (szentgergelyi) náhijében feküdt, és Grigorofcsa városából, valamint Kis Remete, Iljás (Illyési) és Disznós falvakból állt.⁵⁶ A szerémi szandzsák timár deftere néhány hónappal később tovább árnyalja a birtokügylet mögötti szándékot: Haszán pasa Ibrahim nevű fiának juttatta a birtokrészt. Ibrahim ziámetjének részeként látjuk Grigorofcsa városát, és a nevezett falvakat. Más birtokelemekkel kiegészítve így egy komolyabb, 40 000 akce jövedelmet biztosító szerémségi ziámethez jutott a fia. Egy további tezkere viszont azt tanúsítja, hogy e nemes gesztus valójában egy egyszerű birtokcsere volt: Haszán, aki ekkor már Bosznia bégeként szerepelt az iratban, szerémségi „bárholt birtokoljon is szandzsákot” típusú házait elcserélte Ibrahim fiának a temesvári szandzsák pancsovai náhijében található, és a deliblái homokpusztán fekvő hasonló javadalmával.⁵⁷ További érdekes részlet, hogy ehhez a temesvári ház-részhez csatoltak egy fontos boszniai várost is: a kobasi (Kobaš) kádi indoklása szerint Banja Lukában a boszniai bégeknek *köşkje*⁵⁸ van, de ez eddig Ferhád, a gradiskai dizdár (várnagy) timárjának a része volt. Mivel méltatlan volt, hogy mások timárján lakik a bég, ezért a várnagyot birtokcserével máshová helyezték, aminek következtében Haszáné lehetett Banja Luka is. A történelem ismeretében feltételezhetjük, hogy Haszán szándéka a speciális hódoltsági javadalomrész cserélgetésével az lehetett, hogy visszakerüljön a temesvári vilájet meghatározó birtokosai közé. Dicstelen távozása után nyilvánvalóan ismét a temesvári pasa posztja lebegett a szeme előtt.

⁵⁴ PETRITSCH 1989. 219–220; DÁVID 2020. 18.

⁵⁵ FÓTI–DEMETER 2026.

⁵⁶ BOA Timar–Zeamet Ruznamçe Defterleri (= DFE RZd) 25. 513–514.

⁵⁷ BOA DFE RZd 28. 997–998. A török kori tájhasználat szempontjából érdekesek az itt található birtoktest elemei: Deli Blata, Szredna Deli Blata, Vizics Deli Blata, Szikes? és további falvak. Több szempontból is rendkívül előnyös fekvésű volt e javadalma: közvetlen közelében feküdt a Duna másik partján Szendrő és egyaránt könnyen elérhető volt innen Belgrád és Temesvár is.

⁵⁸ Villa, nyárilak, pavillon, kisebb palota. Ebből származik a kiosk szó.

Bár e célját nem érte el, a Portán úgy döntöttek, hogy közelebb engedik Haszánt a határvidékhez: előbb ismeretlen időpontban Hercegovinába helyezték át, majd onnan 1569. május 14-én Boszniába.⁵⁹ Iszkenderijjébe a következő béget 1569. február 7-én nevezték ki, tehát ekkor, vagy valamikor ezt megelőzően kerülhetett Haszán Hercegovinába. 1569. október 24-én már utódját, Szinán hercegovinai béget nevezték ki Boszniába.⁶⁰ (Ő már a korábbiakban említett Szinán Boljanić lehetett, aki a hercegovinai Boljanići faluból származott [ma Montenegró]). Ez a gyors leváltás egy újabb politikai konfliktusra utal. A kinevezések központi listájából derül ki, hogy Bosznia után Haszánt ismét hosszasan várakozási állományban (mázul) tartották, mivel csak 1570. március 6-án foglalhatta el a következő posztját a szerbiai Szendrőn (Semendire/Smederevo),⁶¹ ezzel egyúttal deliblati csiflikje közvetlen közelébe kerülhetett. A Boszniából való elbocsátás és a várakoztatás okát a Habsburg rezidens jelentése fedi fel: Haszán ismét megsértette a fegyverszünetet, s ezért kegyvesztett lett.⁶² Musztafa budai pasa novemberben már ezt írhatta Miksának: „Ennek elotte jrth vala fld. az Hazan passa felol hogy myuel myndon jgyokozete arra volna hogy te fldt es az my kegielmes feyedelmönketh haborusagra jnditana, my az fld. kedueyerth azonnal jránk, az my kegielmes feyedelmeönk feő vezzyrenek Mehemmet passanak, meli Mehemmet passa, az my kyuansagunk es fld. akarattia zorent tyztet el votte es mastan semmy tyzty nincien...”⁶³ Haszán természetesen továbbra is arra törekedett, hogy visszakerülhessen a temesvári beglerbégség élére, s e cél érdekében a krími tatár csapatok alárendelésével kívánta megerősíteni haderejét: „Ez a Haszán pasa miután egy ideig letéve volt, a tatár khán fiával barátkozott s folyton a tatár khánnak és fiának jóságát érezte, mivel pedig ők felséges padisáhunknak régi szolgálai és rájai voltak, azok kedvéért Szemendre szandsákját kapta meg. A temesvári beglerbégséget ismételten is újra kérte a maga számára s azt a kegyelmet kérték, hogy húszezer tatárral néhány mirzát adjunk melléje, hogy Szegeden és azon a környéken együtt állomásozzanak. Ámde mivel Boszniában csak öt-tízezer ember fölött rendelkezett s mégis a békével ellenkező dolgot merészeli, ha ennyi kegyetlen tatárral rendelkezik, akkor éppen nem lesz megfékezhető s a békével ellenkező dolgot tesz, azért e kedvezmény nem adatott meg neki. Mindez csupán a barátság és a köztünk levő jó viszony fenntartása végett történt.”⁶⁴ Úgy tűnik, hogy a béke pártján álló nagyvezírek köszönhetően menekült meg a Duna–Tisza köze attól, hogy a tatárok 1571-ben itt teleljenek. Mehmed nagyvezír és Musztafa pasa elvárása ellenére Haszán az új állomáshelyén, Szendrőn sem fogta vissza magát: feltartóztatta Eduardus de Provisionali császári követet, s ezzel nem csak a Habsburg uralkodót, de Musztafa budai pasát is magára haragította, aki korábban vendégül látta Provisionalit és minden igyekezetével a béke betartása mellett állt. Érthető, hogy sértette a követ tevékenysége, hiszen az éppen a Haszánhoz hasonló határbégek portyázásaira panaszkodott a Portán. Október elején Musztafa pasa ráparancsolt Haszánra a Belgrádon feltartóztatott követ

⁵⁹ BOA MAD 563. 215 – itt pasának szólítják, és „bárhol birtokoljon is szandzsákat” formulával birt hászrészét is említik, melyről külön berátót állítottak ki. Ezek az adatok segítséget jelentenek egyértelmű azonosításánál.

⁶⁰ BOA MAD 563. 215.

⁶¹ BOA MAD 563. 47.

⁶² ÖStA HHStA Türkei I. Karton 25. Konv. 4. 1569 X–XII. Már 1569. október 26-án értesültek letételéről.

⁶³ TAKÁTS – ECKHART – SZEKFÜ 1915. 39–40; Szokollu Mehmed nagyvezír maga tájékoztatta Miksa császárt a leváltásról: „komolyan törekszünk arra, hogy elbánjunk azokkal, kik dicsőséges Felsőgednek felséges, hatalmas padisáhunk magas Portájával való barátságát megbontani szándékoznak. Miként azelőtt a régebbi temesvári beglerbég pasa, mikor boszniai bég volt, a barátsággal ellenkező dolgot cselekedett s ezért a boszniai vilájet bégségéből letétetett.” KARÁCSON 1914. 97.

⁶⁴ KARÁCSON 1914. 97.

azonnali elbocsátása ügyében.⁶⁵ Nem tudjuk pontosan mikor távozott Szendrőről, de utódját, aki ismét a hercegovinai Szinán volt, 1572. május 21-én nevezték ki Szendrőre.⁶⁶ Ungnád Dávid császári követ Isztambulba tartva május 11-én érkezett Belgrádba, ahol még Haszán látta vendégül: „12-én itt maradtunk, és Haszán pasa engedélyével aki korábban temesvári pasa volt, most azonban szandzsákbég itt, Fehérvárott [Nándorfehérvár], megtekintettük a várost és a várat ... Az említett várat számos török őrzi, Haszán pasa pedig a város előtt építtette fel a házát.”⁶⁷

Haszán ezután ismét hercegovinai bébként tűnik fel, ami talán bégcserét sejtet Szendrő és Hercegovina között, vagyis ezúttal nem mázúlként várta következő megbízását. Haszán pasa hercegovinai tevékenységét a kulcsfontosságú erőd, Nova (Hercegnovi) váráért folyó csaták jellemezték. A délszláv szakirodalom úgy tudja, hogy a ciprusi háború alatt a velencei flottaparancsnok ideiglenesen meghódította a várost.⁶⁸ 1572 júniusában a hercegovinai Haszán béget arra utasították, hogy védje meg Novát az összegyűlt hitetlenektől, akik a várat ostromolták.⁶⁹ Ekkor mintegy 80 hajóból álló flotta vette ostrom alá, amit még az előző hercegovinai bég Szinán jelentett a Portára.⁷⁰ Haszán miután sikeresen megvédte az erődítményt, a klisszai szandzsákbég őrzésére rendelték ki.⁷¹ A szultáni tanács egy másik parancsa szerint 1574 februárjában a szerémi béghez intéztek utasítást, hogy nyújtson segítséget Haszán hercegovinai bégnek a mozgó ellenséggel szemben, akik ismét Nova várát és hercegovinai területeket veszélyeztettek.⁷²

1573 májusában Hercegovinán utazott át a velencei küldöttség Isztambulba.⁷³ A Porta tartott Haszántól, ezért előre figyelmeztették, hogy ne akadályozza a velenceiek mozgását, és adjon melléjük kíséretet a veszélyes helyeken.⁷⁴ Soranzo naplójában megemlékezett Hercegovinát érintő útjukról, s azt látjuk, hogy Haszán ezúttal tartotta magát a Porta kéréséhez: „Noha a követséget útközben mindenütt szívélyesen fogadták és ajándékokkal tisztelték meg, különösen kitűnt közülük Haszán pasa, a kotari⁷⁵ határvidék vajdaságának szandzsákbégje. Őt egy hegyek közötti faluban találtuk, sátrak alatt tanyázva, több mint 1500 ember társaságában. Igen szép látványt nyújtott a sok egybegyűjtött sátor; úgy tűnt, mintha egy egész sereg táborozna ott védelemre készen.”⁷⁶ A délszláv szakirodalom – raguzai szenátusi jegyzőkönyvek alapján – úgy tartja, hogy 1574 áprilisáig töltötte be a hercegovinai szandzsákbég tisztségét.⁷⁷

Haszán ekkoriban élénk diplomáciai levelezést folytatott egy Pavel Bridović nevű török kémmelel, aki valójában a bécsi udvar Raguzában működő, kereskedőnek álcázott titkos levelezője volt és a fedőnév mögött a szlavóniai Kaproncáról származó kalandor, Kenderessy István

⁶⁵ TAKÁTS – ECKHART – SZEKFÜ 1915. 43; ÖStA HHStA Türkei I. Karton 27. Konv. 1. 1570 X; PETRITSCH 1989. 210, 212.

⁶⁶ BOA MAD 563. 47.

⁶⁷ KOVÁCS (ford.) 1986. 37.

⁶⁸ KORIĆ 2015. 78, 80.

⁶⁹ KORIĆ 2015. 78.

⁷⁰ BOA MD 19. 90 (no 197). Az ekkor szendrői bébként szolgáló Szinánt később is kirendelték Haszán mellé, Nova őrzésére. BOA MD 19. 152 (no 320–321).

⁷¹ BOA MD 19. 90, 93 (no 198 és 201).

⁷² BOA MD 23. 280 (no 599). ...*Nova ve Hersek sancağına müteallık yerlere pür zarar erişdirmek ihtimalı olub...*

⁷³ KORIĆ 2015. 93.

⁷⁴ BOA MD 21. 299 (no 705).

⁷⁵ Ravni Kotari vidéke, Zára környékén.

⁷⁶ MATKOVIĆ 1895. 2; KORIĆ 2015. 93.

⁷⁷ POPOVIĆ 1970. 98.

állt.⁷⁸ Haszán ekkoriban néhány levelében magát „Hercegovina és Kara Dağ” szandzsákbégjének titulálta (Kara Dağ ’Fekete Hegy’, azaz Montenegro).⁷⁹ Bár ilyen elnevezésű szandzsák a hivatalos iratokban nem fordul elő, kijelentése mögött valós közigazgatási átrendeződés állt: a bevehetetlen kotori erődtítmény megszorongatása céljából azt javasolta, hogy építene a Kotorral szomszédos montenegrói vidéken egy palánkot, ezáltal pedig Kotor gabonaellátása el lenne vágva. A Porta kedvezően fogadta az indítványt, és az érintett területet Kara/Karaca Dağ náhije néven szandzsákhöz csatolta.⁸⁰ Bár ebből Haszánnak 130 000 akce becsült jövedelme keletkezett, ő még tovább is terjeszkedett volna, de a délről szomszédos dukagini szandzsák bégje, aki szintén területe kiterjesztésében gondolkodott, ez ellen hevesen tiltakozott.⁸¹

Prodovics Haszán következő állomáshelyéről csak utólag, közel két évvel később értesülünk: 1576. január 29-én egy Haszán pasát Pozsegába neveztek ki, korábbi szandzsájként pedig Nikápolyt adták meg.⁸² Pasai címe és házaiból származó jövedelme is kétségtelenné teszi, hogy Prodovics Haszánról van szó. 1575 decemberében „korábban Nikápoly szandzsákbégje Haszán bég” levelet írt a Portára kethüdája (helyettese) halála miatt: megüresedett ziámetjét saját fia, Musztafa számára kérte meg, mely a szendrői szandzsák havái náhijében (ez Belgrád közvetlen szomszédágát jelenti) helyezkedett el.⁸³ Néhány nappal később a javadalomnaplóban azt rögzítették, hogy Haszán bég az új szultán trónralépése (*cülus-i hümayun*) alkalmából abban a megtiszteltetésben részesült, hogy egy javadalomrészt kapott a szendrői szandzsák lomnicai náhijében, a „bárhon birtokoljon is szandzsákok” kitéttel. A birtoktest fő eleme egy palánkvár volt: Palanka-i Dzsened-i Ak Kenísza (ma Smederevska Palanka) – ennek jelentőségére alább visszatérünk.⁸⁴ Ez alkalommal is volt nikápolyi bégnak neveztek, úgy tűnik ismét mázúl lehetett január végi új kinevezéséig. Ugyanekkor egy másik fia, Mehmed bin Haszán bég lomnicai ziámetjét is feljegyezték a javadalomnaplóba.⁸⁵ Első megközelítésre felmerülhetne az azonosság elutasítása: Prodovics fiát, mint korábban bemutatott Ibrahimnak neveztek, és Haszánt ekkor már nem bég, hanem pasa cím illette meg. A bégfik apja mégis kétségkívül Prodovicssal lehet azonos: a szendrői szandzsák javadalmairól készült kimutatásban Haszán pasa két fiának, Mehmednek és Musztafának a ziámetjeit jegyezték fel. Nemcsak pasának neveztek apjukat, de a forrás keletkezésekor éppen Haszán volt Szendrő szandzsákbégje.⁸⁶

⁷⁸ SZAKÁLY 1995. 257; a hercegovinai bég leveleit kiadta, Ivić 1923 477–494; POPOVIĆ 1973. 293–299; Haszán pasa és Bridović levélváltásai, ÖStA HHStA Türkei I. Karton 29. Konv. 2. 1573 I-IV, ÖStA HHStA Türkei I. Karton 29. Konv. 3. 1573 V-IX, ÖStA HHStA Türkei I. Karton 29. Konv. 4. 1573 X-XII s.d.

⁷⁹ PETRITSCH 1989. 234, 235.

⁸⁰ BOA MD 19. 239 (no 490).

⁸¹ BOA MD 19. 342 (no 682).

⁸² BOA KK 262. 19; kinevezéséről szinte azonnal értesültek a bécsi udvarban is, ÖStA HHStA Türkei I. Karton 32. Konv. 3. 1576.I-IV.

⁸³ BOA RZd 42. 130. Havái: „egy mérföldre Nándorfehérvártól egy várban pihentünk, melyet törökül Avalának, magyarul Zsarnónak hívnak.” Kovács (ford.) 1986. 38. Török neve Güzelce Hisar, melyet 1442-ben a középkori Zsarnó romjain emeltek. FODOR 2019. 66, 90. jegyzet.

⁸⁴ BOA RZd 42. 133.

⁸⁵ BOA RZd 42. 136.

⁸⁶ Ezt a deftert Velics és Kammerer számos pontatlanságot tartalmazó, mostanra már elavult forráskiadása „1565?” körülire becsülte. A benne szereplő, szendrői ház-birtokrészrel rendelkező hódoltsági bégek archontológiai adatai alapján bizonyos, hogy valamikor 1570–1571 körül keletkezett (Ferahád szekszárdi bég hivatali ideje datálja leghatározottabban: 1570. május 7. – 1571. június 26. között volt a szekszárdi szandzsák első embere). VELICS–KAMMERER 1890. 737. Mint láttuk, ez éppen egybeesik Prodovics Haszán szendrői tisztségével.

Szükséges alaposabban kitérni a lomnicai javadalmában szereplő egyik helysége: Palanka-i Dzsedid-i Ak Kenísza Gorna Vitinci pusztával (szó szerint „Fehértemplom Új Palánkja Gorna Vitinci pusztával”). Ez a palánkvár Szendrő és Jagodina között nagyjából félúton az Isztambult Belgráddal összekötő főúton helyezkedett el. Stephan Gerlach 1578 júliusában utazott át rajta: „Bünck⁸⁷ vagy Nagypalánka, más néven Ak Kilisze⁸⁸; itt volt a huszonhetedik éjszakai szállásunk ... Egy domb oldalán fekszik lakóinak fele török, zaimok, más néven hadinépek lakják. Különben ez a palánk magas, négyszögletes kerítés, melyet sárral tapasztottak be, nem igazi erősség ... Korábban Haszán pasa emelte ebben a formában – az itt gyakran előforduló – gyilkosok ellen.”⁸⁹ A leírásból kitűnik, hogy Prodovics Haszán pasa volt az, aki a palánkvárat megerősítette és kiépítette, s később ezen érdeméért cserében neki adományozták javadalomként. A szendrői szandzsák H. 980 (1572 május – 1573 május) közé tehető tahrir deftere szerint „az említett palánkot Gorna Vitinci pusztán nemes uralkodói parancs alapján emelték, s mivel Ak Kenísza pusztához közel volt, Ak Kenísza palánkja néven ismert. A jövő menő utazók útiállomása.”⁹⁰ Lakosai *derbend* (megerősített átkelőhely) kiváltsággal rendelkeztek. A későbbiekben már nem Ak Keníszenek, hanem Haszán pasa palánkjának nevezték.⁹¹ Evlia Cselebi utazásai során többször is átutazott rajta és megemlítette, hogy „Vezir Haszán pasa palánkjában” dzsámi, hammám, fogadó és bazár is található, s ezek mind „Gázi Haszán pasa” alapításai.⁹² Ezek az építkezései, akárcsak a korábban tárgyalt, Alekszinácban épített karavánszerája is világosan mutatják, hogy Prodovics Haszán tudatosan fejlesztette a Via Militarist, és közcélú építkezéseivel igyekezett elnyerni a szultán kegyeit és a központi adminisztráció elismerését. Ezzel nem csupán hivatali előmenetelét próbálta biztosítani, hanem spirituális és morális legitimációt is keresett, amellyel a birodalom legbelső köreiből kívánt integrálódni.

Pályája utolsó szakaszát Habsburg rezidensi jelentésekből ismerjük: 1576. elején – immár másodjára – Pozsegába került, ahol nyughatatlan és harcias személyisége rögtön előbújt: szeptemberben arról értesítették a Habsburg udvart, hogy „Haszán pozsegai szandzsákbég, aki a szigeti háború előtt temesvári beglerbég volt hét foglyot küldött be, bevett egy kastélyt állítólag”, vagyis változatlanul folytatta korábbi, a béke ellenére való rajtaütéseit.⁹³ Ez azonban már egy megkésett jelentés lehetett, amely talán egy korábbi incidenst rögzített, ekkorra Haszánt már leválthatták. Bár egyes kutatók úgy vélték, hogy Haszán egészen a következő pozsegai bégig, Mahmúdig irányította Pozsegát,⁹⁴ sőt pozsegai bégeként halt meg, ez téves: a Habsburg rezidens 1576 szeptemberében egy Mehmed nevű pozsegai bégről tudott, aki *ex sorore nepote* a pasának (= a pasa, feltehetően Szokollu Mehmed nagyvezír, unokaöccse volt).⁹⁵

Utolsó tisztségviselésének helyszíne felettébb emblematis. Bár hivatalos kinevezését nem ismerjük, számos levélből és jelentésből kitűnik, hogy visszakerült pályájának korábbi,

⁸⁷ E furcsa név mögött gyaníthatóan az eltorzult török *büyük* 'nagy' szó állhat, mivel a helységet nemcsak Gerlach, de a későbbi török források is olykor Büyük Palanka-nak, azaz Nagypalánkának nevezték.

⁸⁸ A *kenisa* és a *kilise* szavak egyaránt templomot jelentenek. Használatuk ingadozott.

⁸⁹ Kovács (ford.) 1986. 244.

⁹⁰ BOA Tapu-Tahrir defterleri (= TT.d) 517. 219.

⁹¹ A 18. század elején is e néven volt ismert. MILOŠEVIĆ 2011. 317–341.

⁹² DAĞLI – KAHRAMAN – SEZGIN 2003. 185.

⁹³ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 33. Konv.3. 1576.VIII-IX.

⁹⁴ DÁVID 2020. 18–19, 27.

⁹⁵ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 33. Konv.3. 1576.VIII-IX.

meghatározó helyszínére, Fülekre. Legkorábbi adatunk erre 1576. április 21-e, amikor Zay László véglesi és varabói főkapitány Haszán füleki béggel levelezett.⁹⁶ Mivel azonban ez a dátum ellentmondásban áll Haszán fentebb tárgyalt szeptemberi portyázásával, a keltezés kritikával kell kezelnünk. E bizonytalanságot oszlatja el Musztafa pasa december 12-én Ernő főherceghez írt levele, mely világosan kifejti a füleki bégcseré körülményeit: az előző előjárót a császári panaszok miatt mozdították el, az új bég érkezését pedig egy súlyos incidens zavarta meg: „Im mastan jsmeg az minemw dolgok törtentenek mikor Hazan passat az fwleki tiztben be kisertik volna, kinel az mi kegielmes feidelmwnk paranciolattia volth, hofi sok nepet ne tartana mellette kik miat az frig ellen valamy ellenközö dolog ne törtennek, azokban hatra kwldöt uolt es mikoron Vj szazra erköztenek volna, 9. die Decembris az egriek es az körniwl valok reaiok wtöttenek, eözueröket minden draga marhakkal penzel ewst marhaua, es ket fő vaidaiaval el vittek skit vgian oth le vagtanak.”⁹⁷

A következő év februárjában Mehmet Cselebi budai ágens is felidézte a történeteket, elpanaszolva, hogy az egri végváriak Szolnok közelében (az említett Újszásznál) elrabolták Haszán füleki bég lovát és öszvérét.⁹⁸ Az események végül tragikus fordulatot vettek, és pályafutása tragikus véget ért: 1577. április 2-án Ungnád Dávid azt jelentette Rudolf császárnak, hogy Haszán füleki bég halott.⁹⁹ Elrabolt javainak ügye még hosszú ideig árnyékot vetett a diplomáciai kapcsolatokra.¹⁰⁰ Százezer akcsényi ingóságait, lovait és öszvéreit, embereivel együtt fogták el a végváriak.¹⁰¹ Végül a legmagasabb szintre terelődött a kérdés: Murad szultán levelet küldött a császárhoz Haszán füleki bég meggyilkolása miatt,¹⁰² és még 1578 februárjában is panaszkodott Musztafa pasa Rudolfnál a Haszán pasához tartozó elragadt javak ügyében.¹⁰³ Mivel a „hitetlenek” ölték meg, Evlia Cselebi joggal nevezte gázinak, azaz hitharcosnak. A központi lista Fülek fejezetéből az tűnik ki, hogy a Porta igencsak gyorsan cselekedett a halálhír után: Ferhád korábbi nógrádi béget már 1577. április 1-én Fülekre helyezték át.¹⁰⁴

Az életpálya áttekintése után érdemes összefoglalni Haszán délszláv származására vonatkozó adatainkat, melyek kulcsfontosságúak karrierje hátterének megértéséhez. Egyik lehetőségünk szerint Haszán horvát származású volt: Szlavóniában található Prodavíz vára (Istvánffyánál Prodivisia,¹⁰⁵ horvátul Zamak Prodavić), mely a Kapronca-Kőrös megyei Virje területén feküdt, és neve már 1264-től Predeuych, 1270-ben Prodeuch alakban szerepelt. E kettős névalak jól magyarázná azt, hogy Istvánffyánál miért váltakozik a Prodovics és a Predovics alak. Természetesen azzal is számolhatunk, hogy Istvánffy éppen a számára ismerős szlavóniai vár nevének kétféle

⁹⁶ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 34. Konv.2. 1576.XI-XII. A levél három példányban is fennmaradt, azonban e példányok elhelyezkedése a Turcica-iratok későbbi csomóiban önmagában is bizonytalanná teszi az áprilisi keltezés helyességét.

⁹⁷ TAKÁTS – ECKHART – SZEKFÜ 1915. 132–133.

⁹⁸ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 34. Konv.3. 1577. I-II.

⁹⁹ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 35. Konv.1. 1577. III-IV.

¹⁰⁰ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 35. Konv.2 1577. V-VII.

¹⁰¹ BOA MD 30. 136 (no 329).

¹⁰² ÖStA HHStA Türkei I. Karton 36. Konv.1 1577. X-XII. und s.d.

¹⁰³ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 36. Konv.2 1578. I-III

¹⁰⁴ BOA Bab-i Asafi, Ruus Kalemi defterleri (= A.RSKd) 1461. 12. A központi lista Fülek fejezetében csak a berát (adománylevél) kiállításának dátumát írták be – 1577. július 25. Ferhád karrierjére, FÓTI 2026.

¹⁰⁵ ISTVÁNNFFY 2003. 82.

alakváltozata hatására használta Haszán nevét ilyen váltakozó formában. Fontos azonban kiemelni, hogy a Prodović családnév ma a Balkánon annyira széles elterjedtségű, hogy a névadó helységek körét semmiképpen sem lehet csupán a szlavóniai várra korlátozni.

A vizsgált adatok alapján egyértelműen kirajzolódik Haszán kötődése a boszniai–hercegovinai régióhoz, mivel pályáját végigkísérték a hercegovinai (és egy boszniai) kinevezések. Eközben többször is a befolyásos hercegovinai Boljanić-klán tagjaival cserélt helyet: első hercegovinai kormányzásánál elődje Hüsejzn Boljanić volt, utódja pedig ennek testvére Szinán (Függelék II). Második kormányzásánál 1572-ben ismét Szinántól vette át Hercegovinát. Boszniában a bégek sorában Haszán előtt szintén Hüsejzn Boljanić állt, őt követően pedig ismét Szinán következett. Végül Szendrőn is éppen Szinán Boljanić vette át a szandzsákbégi teendőket Haszántól. Pályafutásuk ilyen mérvű szoros összefonódása az oszmán közigazgatás alapvető mozgatórugójára, az *intisap* (politikai klientúra) rendszerére mutat rá. Hercegovina a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a helyi születésű Boljanić és Szokollu családok érdekerületének számított. Szinán Boljanić Szokollu Mehmed nagyvezír hűgát vette feleségül,¹⁰⁶ amit a korszak Habsburg rezidense is megerősített 1573-ban, egyik Bécsbe küldött jelentésében.¹⁰⁷ Az, hogy Haszán e hagyományosan családi alapon kormányzott altartományba kerülhetett, és szinte „váltófutásban” osztozott velük a méltóságokon, erős bizonyíték arra, hogy a helyi klánok hálózatahoz kötődhetett, s ezen elit körének közvetlen bizalmasa vagy szövetségese lehetett. Haszán minden bizonnyal a Boljanić–Szokollu frakció pártfogoltjaként, vagyis az ő politikai ’kapujukhoz’ tartozva nyerhette el kinevezéseit és bukásait követően sem szorult ki e körből, sőt fontos szandzsákokat bízta rá. Ez a bizalmi viszony magyarázza a posztok egymás közötti rotációját is, hiszen a Porta gyakran ezen informális hálózatok mentén delegálta a hatalmat a stratégiai fontosságú határvidékekre.

Haszán származására a legfontosabb bizonyítékot a Habsburg források nyújtják. Amikor halála ügyében sorban születtek a jelentések, 1577. április 30-án Ungnád egyik Rudolfnak címzett iratában Potur Haszán füleki bégéről beszélt.¹⁰⁸ Ez a jelzője korábban is felbukkant: 1566-ban a budai Jahja deák a szolnoki béget szintén Potur Haszánként említette.¹⁰⁹ Hasonló ragadvány-névvel illették Szári Ali szigetvári béget is, aki a perzsa hadjáratokat leíró krónikákban Potur Ali pasa néven bukkant fel, és akit egy másik krónika Bosznavi (azaz boszniai) Ali bégeként említett.¹¹⁰ A szerb nyelvben *poturica* ’török hitre tért ember’, *poturčenjak* ’eltörökösödött személy’ jelentéssel bír.¹¹¹ Noha a köznyelvben e jelző gyakran gúnyos éllel párosult, Haszán esetében a fogalom egy mélyebb, intézményesült háttérre is utalhat: a *poturnak oğlanları* (poturnák fiúk/ifjak) a szerájban nevelkedett szolgák egy speciális kategóriáját jelentették: olyan muszlim újoncokat értettek alatta, akiket a *devşirme* (gyermekadó) keretében soroztak be. Ebbe a körbe

¹⁰⁶ Popović 1970. 97; Hodžić 2019. 204.

¹⁰⁷ Ungnád Dávid 1573 június 30-án érkezett Belgrádba, ahol rögtön meg is betegedett. A helyi oszmán tisztviselőről, Szinánról megjegyzi, hogy Mehmet pasa nővérének a férje. ÖStA HHStA Türkei I. Karton 29. Konv. 3. 1573 V-IX.

¹⁰⁸ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 35. Konv.2 1577. V-VII

¹⁰⁹ 1566. április 1. A budai török deák Pethő Jánosnak. TAKÁTS – ECKHART – SZEKFÜ 1915. 20. „Towabba az zolnaky Potur Hazon bek az chazartol ot beket kert melleye hog az magarok táborat meg vthy es Eger varath meg egethy azért az zegedy hatwany nowegrady zecheny es fyleky beket melleye attak...”

¹¹⁰ SAĞIRLI 2000. 406 (fö. 150b); FÓTI 2024a. 157.

¹¹¹ LEVASICS–SURÁNYI 1988. 458. Potur: „Sobriquet des chrétiens qui se sont nouvellement faits musulmans.” –KAKUK 1973. 331.

a Balkánon, különösen a Boszniában és Hercegovinában élő, honos muszlim családok sarjai kerültek be, akik így kivételezettek voltak a tradicionálisan keresztényekre kirótt *devşirme*-rendszerben, neveltetésük pedig megnyitotta az utat számukra magasabb tisztségek felé. Potur jelző tehát nem csupán származási helyre utalhat, hanem egy kiváltságos társadalmi csoportra is. A közelmúltban Kadrić tanulmánya vetette fel, hogy a két Boljanić testvér, Hüszejn pasa és Szinán bég is ezen *poturnak* kategóriába tartozott.¹¹² Pecsevi közlése szerint „Potur Hüszejn pasa” a háremből kikerülve, a palota étекfogói (*çaşnigir*) közül emelkedett fel.¹¹³ A köztük és Haszán között fennálló szoros kapcsolat miatt indokolt vizsgálni Haszán esetleges udvari hátterét is. Első tisztsége, a budai gönüllű agaság, e szempontból különösen figyelemre méltó: úgy tűnik, hogy ezt a posztot rendszerint a szultáni udvar közvetlen szolgálatában álló, megbízható káderekkal töltötték be. Szerencsés helyzetben vagyunk, mert két utódját is ismerjük a budai gönüllű agaságban: egyik Hüszejn volt, aki épp az udvar étекfogói (*çaşnigir*) közé tartozott.¹¹⁴ A következő aga, Kürekçi Haszán szintén az étекfogók közül lett kiválasztva.¹¹⁵ Ezek szerint ebben az időszakban ez egy tipikus karrierút volt a budai gönüllű agák számára, ami Prodovics lehetséges pályakezdését illetően is meghatározó tényező. Ez a tendencia – miszerint a posztot rendszerint az udvar belső köréhez tartozók nyerték el – felveti annak lehetőségét, hogy Prodovics is a palota szolgálói közül indulva futott be karriert. Ám közvetlen levéltári forrás hiányában ez egyelőre csupán feltételezésként kezelhető, amely további bizonyítást igényel.

Prodovics Haszán személyének a határvidéki muszlim közösségekben élvezett tekintélyét azonban nem csupán hivatali karrierjének dinamikája, hanem a vallásos népi emlékezet is megőrizte. Haszán pasa alakja egy-egy villanásra felbukkan a híres délvidéki sejh, Muszlihuddin Efendi legendájában is, aki a szerémségi Mitrovicában (Szávaszentdemeter) élt és a térség derviseinek egyik legnagyobb tekintélynek örvendő spirituális vezetője volt. Hadjáratok és portyák előtt gyakran keresték fel a sejhét különböző főemberek, hogy a közbenjárását és segítségét kérjék. Gázi Haszán pasa Grigorofcsa (Szentgergelyi) városában kereste fel a mestert – mint említettük, fiának javadalma épp ez a város volt¹¹⁶ –, hogy megkérdezze tőle: miként győzhetnék le a „Kursity nevű átkozottat” (Krusics János korponai kapitányt). A sejh tanácsa mindössze annyi volt, hogy a csata előtti éjszakát pihenéssel töltsse. Az adott este, miközben pajzsára támaszkodva aludt, látomása volt: harcosok serege csatlakozott hozzá, és küzdelemre buzdították. Rögvest összeszedte magát és reggel az ellenségre rontottak. Aznap melléjük állt a hadiszerencse és Kursityot élve elfogták.¹¹⁷ Ez az elbeszélés összhangban áll Istvánffy történetével, aki a szécsényi csata kapcsán jegyezte fel: „Krusics, midőn az

¹¹² KADRIĆ 2019. 155–173.

¹¹³ PEČEVI 1981. 311.

¹¹⁴ BOA MD 2. 176 (no 1609). Tezkeréjében a Porta szolgálói (*dergah-i mu'alla kullarından olub*) közé tartozóként utaltak rá, ÖStA Krafft 284. 421v. Sertoğlu szerint a gönüllűk is elsősorban az udvar szolgálói (*kul*) és különösen az iszlámra áttért keresztények köréből kerültek ki. SERTOĞLU 1958. 117. E megállapítás összhangban van a Porta hivatali stratégiájával: a határmenti kulcspozíciókba előszeretettel helyeztek olyan udvari szolgálókat, akik nyelvi és helyismeretük révén hatékonyabb közvetítői voltak a szultáni akaratnak a végeken.

¹¹⁵ BOA KK 216. 25.

¹¹⁶ Sőt, a szerémi szandzsák 1569-ben készült összeírása szerint Grigorofcsában Haszán pasának csiflikje volt (*çiftlik-i hazret-i Hasan paşa*). BOA TT.d 549. 79. McGowan tévesen olvasva Hızır b. Hasan pasa csiflikjének értelmezte a bejegyzést. MCGOWAN 1983. 90. A sejh sem véletlenül járt erre: „Mevlânâ Sejh Muszlihuddin Efendinek” szólóje volt a város határain belül. BOA TT.d 549. 78.

¹¹⁷ BITICI 2001. 164.

sáncokban az álgúknál forgódna s az ellenségnek gyorsaságától megelőztetvén lóra nem ülhetett volna, az lovasoktól elfogattatik.”¹¹⁸

Egy másik történetben Muszlihuddin egyik tanítványa, Hüszejn dede szerint a sejh már előre látta az előbbi eseményeket: akkoriban a Szatmár alatt harcoló, szorongatott helyzetben lévő törökökért igencsak aggódott, és amikor álmában egy csapat katona jelent meg előtte, azokat rögtön Szatmárhoz irányította. Ők azonban megnyugtatták, hogy az ott harcolók épek és biztonságban vannak, inkább siessenek együtt Haszán pasához segítséget nyújtani. A látomást úgy értelmezték, hogy az ellenség Haszán pasa keze által fog elbukni – amit néhány nappal később Krusics elfogásának híre teljesített be.¹¹⁹ A Szatmárhoz kapcsolódó történetek említéséből egyértelmű, hogy ez a Haszán pasa tanulmányunk főszereplőjével azonos és nem egy névrakona (például Tirjáki vagy éppen Szokollu Haszán pasa). E történetek rámutatnak arra, hogy Haszán pasa nem csupán egy katonai vezető volt a helyi muszlim lakosság számára, hanem az alakjához fűződő legendák hódoltság-szerte ismertek voltak, és fontos szerepet játszottak a meghódított táj szimbolikus birtokbavételében. A Muszlihuddinhez fűződő legendák lejegyzője, a belgrádi mufti és müderrisz, Müníri idejében – a 17. század elején – ezek a történetek még élénken éltek és szájról szájra hagyományozódtak.

Konklúzió: Egy határvidéki karrier tanulságai

Prodovics Haszán életútja egyszerre mutatja be az oszmán igazgatási rendszer nyitottságát és annak kíméletlenségét: sorsa tipikus példája annak, hogyan juthattak el a birodalom periferiáiról származó, helyi gyökerekkel rendelkező tisztviselők a tartományi ranglétra legfelsőbb fokáig, miközben folyamatosan ki voltak téve a magaspolitika szeszélyeinek. Bár Haszán karrierje kezdetben folyamatosan felfelé ívelt, temesvári pasasága után már váratlan leváltások jellemezték. Az sem nevezhető tipikusnak, hogy pályafutása során többször is hosszan, kényszerű várakozási állományban, mázúlként szégyenítették meg. Ennek fő oka, amint azt a Habsburg rezidensi jelentések és Musztafa budai pasa levele is bizonyítja, Haszán nyughatatlan és harcias személyisége volt: a Porta békére törekvő központi politikája és a határvidék konfrontatív valósága között a drinápolyi békét követően feloldhatatlan feszültség volt. Haszán Prodovics sorsa hűen tükrözi az oszmán határpolitika átalakulását Szigetvár és Gyula 1566-os elfoglalását követően: a hódítás és az agresszív portyázások időszakát felváltotta a stabilitás és a diplomáciai kompromisszum kényszere. Végző soron Prodovics Haszán viharos karrierje egyetlen ember sorsán keresztül mutatja be az oszmán központi vezetés azon kényszerét, hogy az agresszívabb határvidéki bégeket és pasákat „újrahasznosítsa” a megfelelő helyekre irányítva őket a tartós diplomáciai stabilitás fenntartása érdekében.

¹¹⁸ ISTVÁNNFFY 2003. 322. Ezt követően Isztambulba vitték a foglyokat: „Krusics és Kőváry Imre, az ő képebeli, és Lithva Tamás, Balassi trombitása egynéhány más foglyokkal, s mind az egész hadbéli zászlókkal Konstancinápolyban vitettek, és Szulimánnak az győzedelemnek bizonságára ajándékoztának.” ISTVÁNNFFY 2003. 323.

¹¹⁹ BITICI 2001. 164.

Függelék I. Prodovics Haszán tisztségviselései

Tisztsége	Szolgálati ideje	Forrás	Jövedelme
budai gönüllő aga	–1556.X.30	MD 2. 176 (1607)	
Nógrád bégje	1556.X.30–	MD 2. 176 (1607) Krafft 284 490v ¹²⁰	200 000
amaszjai küldetésen Szinán pasával	1559 augusztus 15 előtt	MD 3. 82 (no 201)	
Koppány bégje	1559.VIII.15–1560.V.21	MD 3. 82 (no 201) MD 4. 75 (no 759)	
Fülek bégje	1560.V.21–	MD 4. 75 (no 759)	
Pozsega bégje	1563.IV.4 (legkorábbi említés) 1563.X.18-ig	PETRITSCH 1989. 143 KK 218. 62	
Esztergom bégje	1563.X.18–	KK 218. 62	
Szolnok bégje	1564.IX.24–	KK 74. 197	400 000
Temesvár beglerbégje	1566.VIII (legkorábbi említés) 1568.III.20-ig	FEKETE 1926. 27. MAD 563. 216	
Iszkenderijje bégje	1568.III.20–	MAD 563. 216	500 000
Hercegovina bégje	1569.II.7–1569.V.14	MAD 563. 215	500 000
Bosznia bégje	1569.V.14–	MAD 563. 215 DFE RZd 27. 833	500 000 420 000 (hiánnyal)
Szendrő bégje	1570.III.6–1572.V.21	MAD 563. 47	560 000
Hercegovina bégje	1572.V.21 ¹²¹ – 1574 tavaszáig	MAD 563. 47	
Nikápoly bégje	–1576.I.29	KK 262. 19	560 000
Pozsega bégje	1576.I.29–	KK 262. 19	590 000
Fülek bégje	1576 december elejétől 1577.IV.2. előtt megölték	Türkei I. Karton 34. Konv.2. 1576.XI-XII. Türkei I. Karton 35. Konv.1. 1577. III-IV	

¹²⁰ Itt október 29-én nevezték ki.¹²¹ Szendrő és Hercegovina között bégcserét feltételezve értendő ez a dátum.

Függelék II. A helyi klánok uralta Hercegovina (1569–1580)

Szandzsákbég neve	Előző tisztsége	Következő tisztsége	Szolgalati ideje	Forrás
Hüseyin (Boljanić)		Bosznia	–1569.II.7	MAD 563. 215 DFE RZd 27. 824 ¹²²
Haszán pasa	Iszkenderijje	Bosznia	1569. II.7–1569.V.14	DFE RZd 27. 833 MAD 563. 215
Szinán (Boljanić)	Klissza	Bosznia	1569.V.14– 1569.X.24	DFE RZd 27. 749 MAD 563. 215
Kurd Kászim (Szo-kollu Mehmed pasa fia)	müteferrika	Aleppo beglerbégje	1569.X.24– 1571 őszeig	DFE RZd 28. 962
Szinán (Boljanić)	Bosznia	Szendrő	–1572.V.21	MAD 563. 47
Haszán pasa	Szendrő	Nikápoly	1574.IV-ig	Cons. Rog. LXI, passim
Szinán (Boljanić)	Szendrő		1574.IV?– emlétesek 1578-ból	RSKd 1460. 53 MD 35. 27
Sarı/Potur Ali	Szigetvár/ Klissza	Mora	1580.I.8–	KK 262. 3

FELHASZNÁLT IRODALOM

BITICI, TAXHIDIN (2001): *Müniri-i Belgrâdi ve Silsiletü'l-Mukarrebîn Adlı Eseri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi.

DAĞLI, YÜCEL – KAHRAMAN, SEYİT ALI – SEZGIN, İBRAHİM (2003): *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. V. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. İstanbul.

DÁVID GÉZA (2020): Pozsega 16. századi szandzsákbégjei – kitekintés a 17. századra. *Keletkutatás* 2. sz. 5–31. <https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.2.5>

FEKETE LAJOS (1926): *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Budapest.

FEKETE LAJOS – KÁLDY-NAGY GYULA (eds.) (1962): *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550–1580*. Türkischer Text. Budapest.

FODOR PÁL (1998): Kié legyen Pankota (1565)? Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén. *Századok* 132. évf. 4. sz. 825–836.

FODOR PÁL (2019): A “hitharc oroszlánja”: Jahjapasa-oglu Báli bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* 1. sz. 51–74. <https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2019.1.51>

¹²² Taşluca (Pljevlja) városában csíftlikjét említik, ami egyértelműen bizonyítja, hogy Boljanićról van szó. Hüseyin pasa dzsámija a városban ma is áll.

FORGÁCH FERENCZ (1866): Ghymesí Forgách Ferencz nagyváradi püspök magyar históriája, 1540—1572. Közli Majer FidéL. Pest.

FÓTI MIKLÓS (2023): Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* 38. évf. 4. sz. 5–29. <https://doi.org/10.14232/aetas.2023.4.5-29>

FÓTI MIKLÓS (2024a): Két végvidék szolgálatában: Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. *Századok* 158. évf. 1. sz. 145–164.

FÓTI MIKLÓS (2024b): A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században. *Történelmi Szemle* 66. évf. 2. sz. 201–220. https://real.mtak.hu/210275/1/TSZ_2024-2_Foti.pdf

FÓTI MIKLÓS (2024c): Török közigazgatás kiépítése a Szerémségben és a szerémi szandzsák 16. századi bégjei. *Belvedere Meridionale* 36. évf. 2. sz. 110–134. <https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.6>

FÓTI Miklós (2026): Ferhád aga és bég életútja a váci harmincadtól a határbégségig. *Történelmi Szemle* 68. évf. 1. sz. (29–44.).

FÓTI, MIKLÓS – DEMETER GÁBOR (2026): The role of the sanjak of Szendrő (Smederevo/ Semendire) in the establishment of Turkish administration in the southern part of Hungary. In *Hungarian–Serbian Relations in the Early Modern Period, 1456–1791*. Budapest (forthcoming).

FÓTI MIKLÓS – SZ. SIMON ÉVA (2024): Kászim kethüdá, a kormányzat embere. *Korall* 96. sz. 29–50.

FÓTI MIKLÓS – SUDÁR BALÁZS (2026): Egy nagyhatalmú oszmán család legkisebb fia: Jahjalu Mehmed, szandzsákbég és költő. *Századok* 160. évf. 1. sz. 29–60.

GÉVAY ANTAL (1841): *A budai pasák*. Bécs.

GOROVÉ LÁSZLÓ (1876): *Eger városának történetei*. Eger.

GÜLCÜ, ERDİNÇ (2023): *Osmanlı İdaresinde Bağdat, 1534–1623*. Ankara.

HEGYI KLÁRA (2019): *A füleki szandzsák*. Budapest.

HEGYI KLÁRA (2018): *The Ottoman Military Organization in Hungary: Proper Forces from the Middle of the 16th to the End of the 17th Century*. Berlin.

HODŽIĆ, MUAMER (2019): O Hercegovačkim sandžakbegovima do osnivanja Bosanskog ejaleta. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 68. 181–216.

ISTVÁNFY MIKLÓS (2003): Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. Szerk. Benits Péter. Budapest.

IVIĆ, ALEKSA (1923): Pisma Hasan-paše hercegovačkog iz god. 1573. *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 49. Beograd. 477–494.

KADRIĆ, SANJA (2019): Sixteenth-Century *Poturnak* Endowments in the Ottoman Western Balkans: The Boljanić Family. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* vol. 6. no. 2. 155–173. <https://doi.org/10.2979/jotturstuass.6.2.11>

KAKUK, SUZANNE (1973): Recherches sur l’histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 19.) Budapest.

- KÁLI GÁBOR CSABA (2017): Bebek Ferenc és György. Két 16. századi főúr rövid életrajza. *A Borsodi Tájház közleményei* 21. évf. 1–2. sz. 20–73.
- KÁLDY-NAGY GYULA (1977): *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, Pest Megyei Levéltár.
- KÁLDY-NAGY GYULA (1985): *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest.
- KAPPERT, PETRA (1976): *Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert*. Istanbul.
- KARÁCSON IMRE (1914): *Török–magyar oklevéltár 1533–1789*. Budapest.
- KORIĆ, ELMA (2015): *Zivotni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530.–1590.)*. Sarajevo.
- KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ (ford.) (1986): *Ugnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Budapest.
- KŐSZEGHY PÉTER (2008): *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*. Budapest.
- LEVASICS ELEMÉR – SURÁNYI MAGDA (szerk.) (1988): *Szerbhorvát–magyar kéziszótár*. Budapest.
- MATKOVIĆ, PETAR (1895): Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka: Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580. *Rad JAZU. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički*. Knj. 43, Zagreb.
- MATUNÁK MIHÁLY (1899): Török–magyar harcok az északnyugati Magyarországon. *Katolikus Szemle* 13. évf. 411–428, 596–630.
- MCGOWAN, BRUCE W. (1983): *Sirem Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri*. Ankara.
- MILOŠEVIĆ, ANA (2011): Hasan-pašina palanka (Hassan Bascha Palanca) pod austrijskom vlašću 1718–1739. *Mitološki zbornik* 25. 317–341.
- NÉMETHY LAJOS (1900): *Emléklapok Esztergom múltjából. Esztergom*.
- PAPP ADRIENN – SUDÁR BALÁZS (2025): *Budavár története. A török kor (1526–1686)*. Budapest.
- PEÇEVI İBRAHİM EFENDİ (1981): *Peçevi Tarihi I–II*. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara.
- PETTHŐ GERGELY (1660): *Rövid magyar krónika sok rendbéli fő históriás könyvekből [...]*. Bécs.
- PETRITSCH, ERNST D. (1989): *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv, Band 1: 1480–1574*. Wien (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband, 10/1.)
- POPOVIĆ, TOMA (1970): Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 16–17. 93–99.
- POPOVIĆ, TOMA (1973): *Dubrovnik i Turska u XVI veku*. Beograd, 1973.
- SAĞIRLI, ABDURRAHMAN (2000): *Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli) 'nin Nuhbetü 'l-Tevârih ve 'l-Ahbâr 'ı ve Târîh-i Âl-i Osman 'ı (Metinleri, Tahlilleri)*. Phd diss., İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- SAHILLIOĞLU, HALİL – ÖZTÜRK, MUSTAFA (çev.) (1990): Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimati. *Bellefen* c. 54. s. 211. 1233–1258.

SZAKÁLY FERENC (1995): Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Budapest.

SERTOĞLU, MIDHAT (1958): *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*. İstanbul.

SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.) (1876): *Szamosközy István történeti maradványai, 1566–1586*. I. kötet. Budapest.

SÖRÖS PONGRÁCZ (1899): Ghimesi Forgách Simon báró. *Századok* 33. évf. 595–617, 698–721.

SUDÁR, BALÁZS (2008): Bektaşî Monasteries in Ottoman Hungary (16th–17th Centuries). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaria* vol. 61. no. 1–2. 227–248. <http://www.jstor.org/stable/23659824>. Accessed 4 June 2026. <https://doi.org/10.1556/AOrient.61.2008.1-2.19>

SUDÁR BALÁZS (2010): Egy előkelő albán család megkapaszkodása és felemelkedése a magyar végvidéken: az Aranidok. *Aetas* 35 évf. 3. sz. 5–13.

TAKÁTS SÁNDOR (1915): *Rajzok a török világból*. Budapest.

TAKÁTS SÁNDOR – ECKHART FERENC – SZEKFÜ GYULA (szerk.) (1915): *A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

TOMKÓ VIKTOR (2004): Török közigazgatás Magyarországon: a szolnoki szandzsákbégek története I. Zounuk – *A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve* 19. Szolnok.

VELICS ANTAL – KAMMERER ERNŐ (1886): *Magyarországi török kincstári defterek 1. 1543–1635*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.

VELICS ANTAL – KAMMERER ERNŐ (1890): *Magyarországi török kincstári defterek 2. 1540–1639*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.

DR. KÓKAI SÁNDOR CSC

kokai.sandor@nye.hu

intézetigazgató, egyetemi magántanár (Nyíregyházi Egyetem)

A bánsági identitás 18. századi gyökerei

The 18th-century roots of Banat identity

ABSTRACT

The Banat is an independent historical, political, economic and geographical region. In this study, I focus on explaining the internal social features that determine the regional sense of identity in a deeper way (e.g. the characteristics of interculturalism, the coexistence of religious and cultural communities, cultural regions, etc.) and examining its elements that are still effective today. The roots of the Banat regional identity consciousness date back to the 18th century. The key to the Banat elements of personal and community identification may have been the introduction of a new socio-economic spatial structure and the establishment of regional institutions after 1718. Identification with the new living space began in the 18th century, facilitated by the specific structural division of society, the principle and practice of power organization, and the support and development of regional cultural identity (e.g. diversity and autonomy, etc.). The Banat is an independent region that forms a geographical and cultural unit between the Bácska and historical Transylvania. The establishment of the independent administrative and economic region, the specific structure of the society created and provided the breeding ground for the development of the Banat identity and the emergence of personal and community identification.

KEYWORDS

national identity, ethnic-linguistic diversity, religious-cultural regions, flow gate, buffer zone, civilizational-cultural collision ground

DOI 10.14232/belv.2026.2.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2026.2.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Kókai Sándor (2026): A bánsági identitás 18. századi gyökerei. *Belvedere Meridionale* 38. évf. 2. sz. pp 176-187.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A Bánság az az önálló történeti, politikai, gazdasági és földrajzi régió, melynek 1718 és 1918 közötti fejlődési sajátosságainak számos elemét (pl. etnikai, településhálózati, gazdasági, történeti és regionális stb.) bemutattam az elmúlt évtizedekben, ezek komplex feltárása és szintézisbe foglalása is megtörtént (pl. KÓKAI 2010., 2022 stb.). A Bánság, mint puffert zóna is közismert sajátosságokkal rendelkezett (pl. áramlási kapu, civilizációs-kulturális ütközőtér stb.), azonban eddigi kutatásaim során kevesebb figyelem irányult a régió belső társadalmi jegyeinek mélyebb (pl. az interkulturalizmus sajátosságai, vallási- és kulturális közösségek egymás mellett élése, kulturális régiói stb.) magyarázatára és napjainkig ható elemeinek kutatására. E tanulmányban arra törekszem, hogy megválaszoljam azt az alapkérdést: *Hány arca lehet ugyanannak a bánsági tájnak, s az idő és a tér keretében mindez hogyan változik?*

Az nem kétséges, hogy több, s mindez eltérő lehet az ott élő nemzetiségek szerint is. Más a megélt tere és tájszemlélete egy bánsági magyar lakosnak, s szintén más az ott élő szerb, német vagy román lakosnak. Egy valami azonban közös – amelyben különböznek a más régiókban élő saját nemzeti/nemzetiségi közösségeiktől – valamennyien bánságiak. A bánsági regionális identitás tudat gyökerei a 18. századig nyúlnak vissza. A téraabsztrakció emocionális válásához minden Bánságban élő népcsoportnak hasonló hatótényezők adaptálására volt szüksége. A személyes és közösségi identifikáció bánsági elemeinek kulcsát az 1718 után megvalósuló új társadalmi-gazdasági térstruktúra bevezetése és a regionális intézmények kiépülése jelenthette. A bánsági identitás sikeréhez nagymértékben hozzájárult, hogy e régió nem csak a gazdaság újra strukturálódásának és hálózatosodásának terméke. Az új léttérrel történő azonosulás is megtörtént, amelyet elősegített a társadalom sajátos strukturális tagozódása, a hatalom-szervezés elve és gyakorlata, valamint a térségi kulturális identitás (pl. sokszínűség és autonómia stb.) támogatása és kibontakozása is. Azaz a regionális identitás gyökereit a régió mibenlétében kell keresni, amely elválaszthatatlan a régió meghatározásának jellemzőitől.

1. A BÁNSÁGI RÉGIÓ 18. SZÁZADI SAJÁTOS EGYSÉGE ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉGE

Egyetértek Somlyódyné Pfeil Edit megfogalmazásával, mely szerint: „...a régió, amelyhez való kötődés létrejön, az egység és a különbözőség sajátos feszültségében helyezkedik el...” (SOMLYÓDYNÉ 2007. 59. o.). A Bánság olyan önálló régió, amely földrajzi és kulturális egységet képez a Bácska és a történelmi Erdély között. Ahol mind az egyének, mind a közösségek, mint az identitás alanyai keresik azokat az elemeket, illetve struktúrákat

(pl. gazdasági, kulturális, közigazgatási stb.) vagy funkciókat, amelyek egységbe vonják az adott régiót és ugyanakkor el is választják egy másiktól. A területi kötődés mindenképpen az adott térkategória megéléséből, a szocializációs mintákból, a társadalmi-gazdasági helyzetekből, a kulturális tradíciókból és a társadalmi interakciókból is építkezik. *Melyek azok a tényezők amelyek a Bánságban a 18. században mindezek megvalósulását elősegítették?*

A Temesi Bánság 1718–1779 közötti történelme európai összehasonlításban is kuriózum. A Temesköz török alóli fölszabadítása után (1718) Bécs egyedülálló lehetőséghez jutott a terület modern társadalmi-gazdasági berendezkedésének kialakításához. A felvilágosult abszolutista uralkodók (III. Károly, Mária Terézia, II. József) célja az örökös tartományokhoz hasonló „katolikus mintatartomány” kialakítása volt.

Közismert tény, hogy Bécs a Temesi Bánságot különleges bánásmódban részesítette az impopulatio, igazgatási rendjének kiépítése és fejlesztési koncepciójának kidolgozása során. A településhálózat reorganizációjától kezdődően (pl. mesterségesen kialakított sűrű mezővárosi hálózat, mellyel a piac felvevőképességét kívánták fokozni stb.), a betelepítési politikán át a természeti erőforrások kiaknázásáig a 18. század nagy részében az Einrichtungswerkben megfogalmazott merkantilista elvek szerint zajlottak a felülről irányított társadalmi-gazdasági és kulturális folyamatok (KALMÁR 1991).

1.1 önálló közigazgatási régió létrehozása

A törökkel megvívott újabb sikeres háborút lezáró pozsareváci béke (1718) után – széttagolva és megosztva az országot – a Temesi Bánságot nem kapcsolták vissza az országhoz, hanem élére kormányzót állítva – katonai határőrvidék módjára – közvetlenül Bécsből kormányozták. A területi állam- és szakigazgatási funkciók és a nekik megfelelő intézmények létrehozása a bécsi udvar, pontosabban az Udvari Kamara irányításával zajlott szorosan együttműködve az Udvari Haditanáccsal. Közismert, hogy a Marostól délre a Habsburgok a katonai igazgatás bevezetésével közvetlenül a bécsi kormánysszerveknek rendelték alá a térséget, kiszakítva a történelmi Magyarország egészéből. A magyar nemesek korábbi jogait nem ismerte el, sőt 1735-ig (II. Carolina Resolutio) megtiltotta és akadályozta a magyarok betelepülésének lehetőségét. A korábbi vármegyék helyett 13 kerületbe (*1. térkép*) – későbbi összevonásokkal ténylegesen 11 kerület funkcionált (*1. táblázat*) – szervezték a közigazgatást, s regionális köz- és szakigazgatási szervek jöttek létre.

A főhatóságot az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács gyakorolta. E főhatóság alatt végezte a tartomány összes hadi és polgári ügyét a *Bánsági Tartományi Hivatal*. Ez a hivatal az államügyek tárgykör szerinti elkülönítésének első olyan előfutára – ellentétben a kancelláriákkal –, ahol modern birodalmi perspektívában gondolkodtak, s a szakképzett hivatalnokok igyekeztek eleget tenni az új kor új követelményeinek, melyeken keresztül érvényesült az udvar korlátlan gazdasági és pénzügyi befolyása. A Habsburg állam- és szakigazgatás bánsági kiépítése, az első megnyilvánulása kezdeményező-készség áttevődésének is. Mindezzel egybevág, hogy a Bánság kormányzása meglehetősen centralizált volt, Claudius Florimund Mercy gróf és kormányzó döntött a polgári és katonai ügyekben egyaránt, s csupán a bécsi udvarnak tartozott felelősséggel 1717–1734 között.

1. ábra. A Bánság közigazgatása 1718–1779 között

Forrás: Az ún. Mercy-térkép (1723/24) alapján saját szerkesztés

1.2 Önálló gazdasági régió létrehozása

A Habsburgok céltudatos gazdasági intézkedéseket hajtottak végre, a gazdasági folyamatokat az állam szabályozta, új iparágakat fejlesztettek (pl. szőnyeg, gobelin, tükör, selyem stb.) és az ipari eljárások tanulmányozására külföldre küldtek szakembereket. Mercy kormányzó állami manufaktúrákat szervezett, főként a török piacra termelő textil, hintó, gobelintermelő ipari üzemeket, azonban az állami tulajdonban lévő manufaktúrák nem működtek hatékonyan. A 18. századi modernizáció mélységét, a társadalmi-gazdasági folyamatok strukturális változását nagymértékben befolyásolta az egyes bánsági mezo- és mikrorégiók (pl. Határőrvidék, Szörénység, Deliblát stb.) tényleges társadalmi-gazdasági állapota, s ebből kifolyólag a táj- és erőforrás-használat, illetve a környezetgazdálkodás jellege és színvonala.

Fontos, hogy a külső konkurenciától védett gazdasági helyzet (a terület gazdasági leválasztása ténylegesen megtörtént, hiszen *önálló vámhatár választotta el az anyaországtól*), a társadalmi-gazdasági értelemben megvalósult kiválasztott-kitüntetett szerep és a korábbi hagyományok (tradíciók) szinte teljes hiánya (a modern termelés egyik legnagyobb ún. feudális kerékkötője) együttesen eredményezte a Bánság sajátos fejlődését. Természetesen szó sem volt liberális gazdaságpolitikáról – birodalmi szemszögből –, csak másságról Magyarország más területeihez képest.

Az egymást követő telepítési és bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, *gazdaságilag is értékesülő szakmai, azaz modernizációs többletet jelentettek*. Az állattenyésztésben

osztrák és német tartományok tapasztalataiból, mintáiból vettek át. A szőlészetben és gyümölcs-termesztésben forrásként német és francia gyakorlat szolgált; a zöldség-termesztésben bolgár és német minta hatott; a rizst olasz tapasztalat átvételével kezdték termesztetni. A legtöbb esetben a mintát, a bevándorlók maguk hozták és terjesztették. A korabeli leírások és paraszti vallo-mások bántási sajátosságként említik a gabonatermesztés mellett az ipari növények, illetve a rizs, az indigó és a kendertermelést. Ez utóbbiak inkább csak kuriózumok, mint a tényleges növénytermesztési arculatot érdemben befolyásoló tényezők. Tény, hogy az olasz telepesek már 1724-ben Dettán kísérleteztek rizstermesztéssel, igaz ekkor még sikertelenül. A bántási ügyek-kel foglalkozó udvari bizottság már 1747-ben kezdeményezte bizonyos szubtrópusi növények (pl. gyapot, indigó, olajfa, festőbuzér, mandula stb.) termesztését, hogy ezzel is kiküszöböljék a behozatalt. A török import kiváltására kezdődött meg a bántási rizstermelés újabb – ezúttal sikeres – meghonosítása (1748), melyhez Mária Terézia 1000 forintot engedélyezett.

Mindazok ellenére, hogy a köztudatban a Bánság úgy él, mint a magyar bárók, grófok és nábobok igazi hazája ez nem így volt. Tudjuk, hogy a bántási új birtokos osztály zöme eredendően nem volt magyar. Jó példa erre, hogy az ide települt örmény famíliák (pl. Kiss, Lázár, Karátsonyi, Issekutz, Dániel, Gyertyánffy, Gorove, Jakabffy stb.) zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből (KALAPIS 2008, JAKABFFY 2009). Az erdélyi örmény kalmárok és bérlők mellett görög-macedónok, szerbek és cincárok is gyarapították a bántási nagybirtokosokat. Anyagi helyzetük és gazdasági szemléletük elősegítette a bántási mezőgazdaság fejlődését. Mindez kedvező agroökológiai potenciállal társult, valamint átlagosan 30-40 kataszteri holdon gazdálkodó, állattállománnyal kitűnően ellátott – Vingán, Csákován, Módoson és Hetényben szarvasmarha tenyésztő telepeket létesítettek, de a mezőhegyesi ménesbirtok sem volt elérhetetlen távolságban –, ami tökeerős gazdaságok és módos paraszti rétegek kialakulását eredményezte. Ilyen értelemben is „amerikai típusú” szabad földfoglaláson alapuló, modern, árutermelő mezőgazdaság kezdett kialakulni (BODÓ 2008).

A merkantilista gazdaságpolitika az ipar fejlesztését preferálta, azonban a bécsi udvar – tartva a konkurenciától – Magyarországon ezt kifejezetten gátolta. A Bánság e tekintetben is kivétel volt. Temesváron (pl. a városon belül kialakított önálló iparnegyed /Gyárváros/ 1,5 ezer német kézműves és iparos letelepítése stb.) és a nagyobb városokban manufaktúrákat hoztak létre, céhek alapítását az egész Bánságban megtiltották. Az elsőként alapított temesvári sörgyár mellett rövidesen posztó- /1725/, daróc-, bőr- /1733/, harisnya-, selyem- /1733/, papír-, szappan-, kelmefestő-, kalap-, szesz-, ezüst- és arany paszomántgyár, lőpor- és salétromgyár és olajsajtoló, drótgár, papírmalom működött, többségük a ma is Gyárvárosnak nevezett területen. A Bánság más gazdasági központjaiban is létrejöttek manufaktúrák: Csiklovabányán sörgyár (a környék forrásait hasznosította, a temesvári Köppisch testvérek alapították 1717 és 1726 között), Karánsebesen posztómanufaktúra (1725), Facsádon és Lugoson olajsajtoló, Kalinán üveghuta működött (BOROVSKY 1909, 1911).

Az ipar egyes ágazatait vizsgálva a Bánságban a selyemipar emelkedett ki. A selyemhernyó tenyésztés meghonosításával nagy eperfatelepeket, valamint Nagybecskerekén (1740-es évek), Versecen, Fehértemplomban (1760-as évek) és Temesváron selyembeváltó hivatalt, gombolyítót és szövőgyárat létesítettek (TAKÁTS 1994). A Bánságban már 1763-ban felmerült 10-10 főiskola és gombolyító iskola felállításának terve (ENDREI 1969). A manufaktúra ipari termelés, fejlődése ellenére, az 1770-es években csak regionális jelentőségű maradt. A fejlesztés kiterjedt

a len-, a posztó- és a bőriparra, valamint az üveg- és cserépedény-gyártásra. Egyes vegyipari ágazatok pl.: szóda és timsógyártás, salétrom- és hamuzsírforrás is jelentőssé vált. A Bánság rövid életű állami (kincstári) alapítású abaposztó- és pokróckészítő manufaktúrái (pl. Temesvár, Borlova, Karánsebes stb.) nem tudták igazolni életképességüket és hamar csődbe jutottak.

A bécsi udvar törekvése egyedül a bányászatban és a kohászatban hozott megújulást (BARTA 1984). E tekintetben kiemelkedő jelentősége volt a Bánsági-hegyvidék ásványkincseinek kiaknázása (2. ábra), melyekre alapozva birodalmi jelentőségű bánya és kohóipari vertikum alakult ki.

2. ábra. Krassó-Szörény vármegye ásványkincsei és nehézipara
(szerk. Frisnyák S.)

A vonalas infrastruktúra kiépülését tekintve a Bega folyó szabályozása volt a legfontosabb (az Udvari Kamara 1727-ben hagyta jóvá), a folyó vizét Facsádtól Temesvárig mesterségesen ásott mederbe vezették, melyet faúszató csatornává alakítottak át. Temesvártól lefelé pedig közel 70 km hosszú hajózó csatornába vezették vizeit. Ez 1728-33 között elkészült. Ezen keresztül szállították az épületfát és tüzelőanyagot Temesvárra. 1727-ben elkezdték a Temesvár és Klek közötti hajózható csatorna földmunkálatait is. Az új mederrel megrövidült a Bega, de a régi meder is megmaradt. Kiépítésének eredeti, 18. század első évtizedeiben megfogalmazott célja a Temesvár és Pétervárad közötti katonai és polgári hajózás biztosítása volt. Az első hajó 1732-ben jutott a csatornán Pancsováról Temesvárra. A XVIII. században végzett munkálatok után az ármentesítés és vízszabályozás érdekében kifejtett tevékenységben sajnos szünet állott be. A század utolsó évtizedeiben a Bega-csatornát elhanyagolták, itt-ott feliszapolódott és az árvizek erősen megrongálták, így a meder kiszélesedett és sekélylyé – hajózásra alkalmatlanná – vált.

A gazdasági élet fellendítése érdekében rendezték az adónemeket, a tizedszedést, a vámokat, haszonbérleteket, az erdőkezelést, a bányászat, a halászat és a vadászat kérdését. A vámszedés megkönnyítése miatt tizenkét településen harmincad hivatalt állítottak fel: Újarad, Lippa, Csanád, Törökkanizsa, Szeged, Csóka, Törökbecse, Perlasz, Temeskubin, Újpalánka, Moldova, Orsova. Ezek fölé fővám és harmincad hivatalt szerveztek Temesváron. A bérletek tekintetében a mészárszékek, sörházak, pálinkafőzők, vízimalmok és halászat terén volt várható jelentősebb bevétel, de a betelepítéssel párhuzamosan a nagyobb puszták bérletéből is jelentős bevételekre számítottak.

Látványos fejlődést és komoly jövedelemforrást reméltek a kereskedelem fellendítésétől. Nem véletlen, hogy Temesváron már 1725-ben létrejött a 78 tagból álló keleti szerb-görög kereskedelmi társaság, mely rövid időn belül hatalmába kerítette az egész bánági termény és élőállat kereskedelmet. Fontos eleme a bánági kereskedelemnek, hogy a „görög” kereskedőknek kedvező helyzetet, gyakorlatilag vámmentességet biztosított a pozsareváci békével együtt kötött kereskedelmi szerződés: áruik után csupán egyszer kellett 3%-os vámot fizetniük. Kereskedelmi érdekeik megkívánták, hogy megtartsák török állam-polgárságukat; eleinte csupán kereskedői telepeket, ún. faktóriákat létesítettek, a belső kereskedelem folytán fellendülni kezdő városokban. De létrejött egy német-zsidó kereskedelmi társaság is, s e kettő hosszú ideig versengett egymással (KOVÁCH 1998. 60.). Tény, hogy 1741-ben borkereskedelemmel foglalkozó kereskedelmi társaság is létesült. Ezek voltak az első nagyobb magyarországi kereskedelmi társaságok, mindegyik a Bánág területén, pontosabban Temesváron keletkeztek, s teljes egészükben osztrák alapításúak voltak. A kereskedelmi társaságok (1720. Keleti Társaság, 1725. Temesvári Kereskedelmi Társaság, 1729-ben Szarvasmarha Kereskedelmi Társaság, 1742-ben Borkereskedelmi Társaság) privilégiuma volt – a fentiekén túlmenően – viaszt, mézet, dohányt, gabonaneműeket, bort, pálinkát és rezet kivinni. Mindezek ellenére a 18. század végén is a szarvasmarha és a sertés a két legfontosabb bánági kiviteli cikk. A szarvasmarha kivitel (1760-ban 24.085 db, 1765-ben 23.790 db, 1766-ban 19.000 db) és a sertésexport is (1761-ben 20.143 db=66.566 Ft értékben, 1762-ben 26.002 db=89.326 Ft értékben, 1768-ban 23.017 db=78.789 Ft értékben, 1775-ben 14.807 db=52.392 Ft értékben, 1776-ban 8.800 db) hullámozó, de fontos tétel maradt. Azonban a kereskedelmi mérleg alapján is egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Bánághoz fűzött merkantilista gazdaság-politika által táplált remények nem valósulnak meg, azaz a Bánág többé került az Udvari Kamarának, mint amennyit hozott.

1.3 A bánsági társadalom sajátos struktúrája

Az emberi erőforrások biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718–1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt. A Bánságban egyfajta politikai, kormányzati és társadalmi tabula rasa jellemezte a vidéket, amely látens lehetőségeivel valóságos migrációt indított el Európa legkülönbözőbb tájairól. A Habsburgok olyan előremutató népesedéspolitikát folytattak – irányított betelepítés és népességszaporodás, kivándorlási tilalom, több gyermek nevelésére serkentő adókedvezmények –, amelyek a merkantilizmus szellemében a modern polgárság kialakulását és megerősödését célozták.

A Bánság a tekintetben is sajátos helyzetben volt, hogy 1780-ig az itt élőknek nem volt önálló földbirtokos osztálya (e jogokat a kamara gyakorolta), így a magyar földesúr-délszláv/román/sváb jobbágy ellentét sem alakulhatott ki. A korábbi korokhoz hasonlóan a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és a felekezeti hovatartozás volt. A Bánságban „csak” az udvari kamara elvárásaihoz kellett alkalmazkodni, melyek – a merkantilista elvek szellemében – azt is jelentették, hogy a földesúri terheket és járadékokat a kamarának általában pénzben fizették meg. Mindez amellett, hogy szabadabb munkaerő felhasználást (cseléd, napszámos alkalmazása) tett lehetővé, az árutermelő paraszti osztály korai kialakulásához is vezetett. Emellett a jobb közigazgatás, a méltányosabb adózás, a nagyobb jólét, a jobbágyság részbeni megszüntetése, a kulturális szükségletek jobb kielégítése együttesen a különállás érzetét és tudatát volt hivatva kifejleszteni a bánsági betelepülők körében.

A Bánság fokozatosan európai jelentőségű bevándorlási, illetve betelepítési célterületté változott. Különösen 1763. február 25.-e után, amikor gyarmatosítási pátenst adtak ki. 1766-ban gyarmatosítási bizottmányt szerveztek, mely császári biztosokat küldött Frankfurtba, Kölnbe, Regensburgba, Schweinfurtba és Ulmba a betelepülők toborzásának irányítására. A birodalmi gazdaságpolitika elsősorban katolikus németek betelepítését tartotta kívánatosnak, lehetőleg a nem Habsburg-uralom alatt álló tartományokból. Ám a körülmények szorításában vagy napi politikai megfontolásokból bőven telepítettek Habsburg-alattvalókat is, protestánsokat is, és a népességyarapodás tekintélyes részét olyan délszláv, román és ruszin bevándorlók tették ki, akiket senki sem hívott, de több ezer román és szerb család kapott – katonai kötelezettség fejében – földet és 15 évi adómentességet (KÓKAI 2012b, 2019).

A folyamatos betelepítések (kb. 60 ezer fő), a spontán migráció és a természetes szaporodás együttes eredménye, hogy az 1770-es évekre a Bánság népessége jelentős mértékben gyarapodott, s etnikailag sokszínűvé vált (1-2. táblázat).

1. táblázat. A Bánság lakott települései kerületenként (1717)

Kerület	Lakott települések száma	Lakatlan települések száma	Lakóházak száma	Népességszám		Lakott települések száma*	Lakóházak száma*
				4,5fő/ház	5 fő/ház		
Nagybecskerek	24	55	574	2583	2870	24	547
Csanádi	21	40	448	2016	2240	20	410
Pancsovai	36	40	776	3492	3880	36	778

Temesvári	71	58	1448	6516	7240	67	1829
Csákovai	61	1	3432	15444	17160	68	3752
Lippai	76	71	1131	5089	5655	76	1132
Verseci	72	11	3503	15764	17515	71	3488
Palánkai	55	3	2377	10696	11885	55	2320
Facsádi	108	36	1968	8856	9840	104	1844
Karánsebesi	91	5	3915	17618	19575	88	3992
Orsovai	39	5	1717	7726	8585	29	1692
Összesen	654	325	21.289	95.800	106.445	638	21.784

*Forrás: Magyar Katolikus Lexikon, ill. *SZENTKLÁRAY adatai szerint*

2. táblázat. A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1775-ben

Nemzetiség	fő	%
román	181.639	57,5
szerb	78.780	24,5
német,olasz, spanyol	43.211	13,6
bolgár	8.683	2,7
cigány	5.272	1,6
örmény	363	0,1
Összesen	318.979	100,0

Forrás: GRISELINI 1780.

A különböző formákban lezajlott népesség-mozgások eredményeként a Bánság népessége az 1770-es évekre elérhette a 350-400 ezer főt. A Francesco Grisellini által leírt adatokat többen kétségbe vonják, többek között azért, mert a magyarokat, mint a Bánság lakóit meg sem említi (2. táblázat). A temesvári Landes-Administration levéltári adatai viszont arról tanúskodnak, hogy különösen a mindenkori csanádi tiszttartók fejtették ki kerületükben élénk tevékenységet a Szeged vidéki római katolikus magyarok betelepítésében (BARÓTI 1896), számuk csak a Marosszög településein 3-5 ezer fő lehetett (KÓKAI 2012a). A telepítési akciók következménye, hogy a Bánság a történelmi Magyarország és Európa egyik legtarkább nemzetiségi tájává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, csoportok, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva.

Az egészségügy kiemelt fejlesztése a felvilágosult abszolutizmus minden uralkodóját jellemezte a Habsburg Birodalomban. A Bánságban különösen III. Károly és Mária Terézia tett sokat az egészségügy érdekében. 1720-tól valamennyi bánsági kerület (11 db) köteles volt diplomás orvost vagy sebészt tartani. Az első bánsági kórházat 1737-ben alapították Temesváron 14 kórházi ágygal. A Magyar Királyi Helytartótanács csak 1752-ben rendelte el, hogy minden magyarországi vármegye köteles diplomás orvost – akkori nevén – physicust, illetve járási sebészt tartani, akinek hatásköre az egészségügy egész területére – gyógyszerár, sebészcéhek, bábák, közegészség és járványügy

– kiterjedt. A második bányási kórházat Nagybecskerekén alapították (1769), ez megyei-városi kórház volt 16 kórházi ágygal. Kiemelkedően fontos volt az ekkor megjelenő „*Generale Normativum in Re Sanitatis*” (1770), amely elrendelte az orvosok nyilvántartásba vételét, szabályozta az orvosok és bábák működését, elrendelte a külföldi diplomák honosítását, megerősítette a megyei tisztiorvosi rendszert és megyénként egészségügyi bizottságokat kellett alakítani (GORTVAY 1953).

1.4 önálló kulturális régió létrehozása

A közigazgatás, a gazdaság és a társadalom jellemzésén túllépve az etnicitás és (inter)kulturalizmus sajátos kapcsolatrendszerét is elemezni szükséges, mert a sokszínű identitásbeli gyökerek és tények különbözősége és egysége alapján értékelhető a területi kötődés elmélyülése. A bányási kommunikáció (amelybe a nemzetiségek feletti és a nemzetiségek közötti érintkezések széles skálája tartozik) interkulturális jellemzőkkel rendelkezett, ahol a kiválasztott közvetítő nyelv alkalmazására a kialakult erőviszonyok, hagyományok, gyakorlatok, olykor megállapodások szerint került sor.

Meghatározóak a más kultúrák sajátosságairól tudomást vevő, de mélyebben nem involválódó, szintézisre nem törekvő tapasztalati élmények voltak. Ugyanakkor a nyelv- és kultúra-közösségek néhány eleme között kialakultak az integrált kommunikációnak olyan mélységei is, amelyben a nyelvi kultúrák integrálódása egyértelműen multikulturális elemekkel (pl. különböző nyelvi-, etnikai-, politikai-, kulturális-, gazdasági- és egyéb közösségek között átívelő, a konszenzuson és megértésen alapuló együttműködések stb.) rendelkezett. A más kultúrákkal szervesen együttműködő, integrált, szintetizált és empatikus társasvilág-alkotás azonban csak a nagyobb városokban valósult meg és itt vezetett reflektív élményekhez a résztvevő egyének számára.

A Bánság lakosságának pontos vallási megoszlását csak az 1784/87. évi népszámlálási adatok tartalmazzák (3. táblázat), amelyek alapján megállapítható, hogy a török hódoltság végén homogén ortodoxvallású régió lakóinak 20,1%-a az említett népszámlálás időpontjában a nyugati keresztény egyházhoz tartozónak vallotta magát, elismerve a római pápa fennhatóságát. A Bánsági Határőrvidék adatai 1784/87-re vonatkozóan sajnos hiányoznak, az ortodoxok aránya azonban e nélkül is nyolcvan százalék körüli, azaz nem jött létre katolikus régió a Bánságból, s e tényen a további kisebb telepítési hullámok sem változtattak érdemben.

3. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1784/85)

Vármegye	Római katolikus	Evangélikus	Református	Ortodox		Izraelita	Összesen
	fő			%		fő	
Krassó	15076	50	30	173000	92,3	44	188200
Temes	40227	2000	1200	172000	79,8	118	215545
Torontál	46019	1500	1500	103000	67,3	64	153083
Temesvár város	4476	60	20	4300	46,5	386	9242
Összesen	105798	3610	2750	452300	79,9	612	566070

Forrás: DANYI – DÁVID 1960.

A Bánság olyan önálló régióvá vált, amely földrajzi és kulturális egységet képezett a Bácska és a történelmi Erdély között. Az önálló közigazgatási és gazdasági régió létrehozása, a társadalom sajátos struktúrája megteremtette és táptalaját adta a bánsági identitás kialakulásának és a személyes és közösségi identifikáció létrejöttének.

ÖSSZEGZÉS

Az átalakulás jellege és intenzitása eltért a szerves fejlődés által előre vetíthetőtől és évtizedekre meghatározta a régió helyét és szerepét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. A Temesi Bánság politikai, társadalmi és gazdasági régióként is elkülönült, így válhatott a 18. század végére sajátos történelmi régióvá is. A Bánság egységes gazdasági működése, az európai gazdasági-technológiai fejlődés megjelenése, a népesség gyors növekedése és etnikai-kulturális sokszínűsége, a városok fejlődése, a gazdaság modernizálása, a területi/térszerkezeti kapcsolatok megerősödése, az infrastrukturális fejlesztések eredményei megerősítették a regionális identitást. Mindez alapjaiban segítette elő a 18. századi Habsburg regionalizáció – politikai előzményekre is reagáló – központosító törekvéseinek sikerét, ill. sikertelenségét. Az utóbbit jelezte a három bánsági vármegye visszaállítása 1779-ben, amely fontos lépés, de nem kuriózum, mert 1747-ben Szlavónia korábban kamarai fennhatóság alatt álló területét helyezte vissza Mária Terézia a vármegyei közigazgatás (Pozsega, Szerém, Verőce) alá. A Bánság önálló, specifikus régióvá vált, ahol az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban az árutermelésre berendezkedő mezőgazdasággal. Gazdasági téren és a hozzá kapcsolódó civilizációs gyakorlat okán a Bánság egy évszázad alatt Európa egyik magas modernizációs potenciállal rendelkező, dinamikus térségévé vált, ennek megfelelő szívóhatással.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BARÓTI LAJOS (szerk.) (1896–1904): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. 1-2 köt. Temesvár.

BARTA J. (1984): A kétféjú sas árnyékában. Magyar História. Budapest, Gondolat.

BODÓ BARNA (1994): Bánság és az etnikai diskurzus. *Korunk* 3/5. évf. 2. sz. 112–118.

BOROVSKY SAMU (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). Budapest, Országos Monografia Társaság.

BOROVSKY SAMU (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye, Temesvár). Budapest, Országos Monografia Társaság.

DANYI DEZSŐ – DÁVID ZOLTÁN (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest.

ENDREI WALTER (1969): Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GRISELINI, FRANCESCO (1780): *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte*. I–II. Wien.

GORTVAY GYÖRGY (1953): Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Budapest, Akadémiai Kiadó.

JAKABFFY ISTVÁN (2009): A Bánság népei. *Föld és Ember*. Új folyam 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. 17–36.

KALMÁR JÁNOS (1991): A Bánság berendezése az Einrichtungswerk alapján. *Századok* 125. évf. 5-6. sz. 489–499.

KÓKAI SÁNDOR (2010): *A Bánság történeti földrajza (1718–1920)*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

KÓKAI SÁNDOR (2012a): Adalékok a bánsági magyarok származásához és identitásához. In Győri Ferenc (szerk.): *A tudás szolgálatában: földrajzi tanulmányok Pál Ágnes tiszteletére*. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására. 203–224.

KÓKAI SÁNDOR (2012b): A hely szelleme a Bánságban, különös tekintettel a szerbekre (1718–1920). *Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei* 4. évf. 3. sz. no 9.

KÓKAI SÁNDOR (2019): Adalékok a bánsági románok regionális identitásának formálódásához. In Miklós Péter (szerk.): *Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön*. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány. 74–91.

KÓKAI SÁNDOR (2022): Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718–2011). Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza – Kiszombor, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága.

KOVÁCH GÉZA (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848). Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. Dél-alföldi évszázadok 11. Szerk. Blazovich László.

SOMLYÓDYNÉ PFEIL EDIT (2007): Mozaikok a regionális identitás értelmezéséhez. *Tér és Társadalom* 21. évf. 4. sz. 57–71.

SZENTKLÁRAY J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár.

TAKÁTS RÓZSA (1994): Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1992–1994. 163–194.

LAKATOS MÁTYÁS

lakatosmatyas578@gmail.com

BSc-hallgató (Gábor Dénes Egyetem, Gazdaságtudományi és Műszaki Tanszék),
települési nemzetiségi önkormányzati képviselő (Tornyospálca)

Társadalmi innováció és közösségfejlesztés egy hátrányos helyzetű településen. A Tornyospálca Község Roma Nemzetiségi Önkormányzatának esete

Social Innovation and Community Development in a
Disadvantaged Settlement. The Case of the Roma National Self-
Government of Tornyospálca

ABSTRACT

This study examines the role of the Roma National Self-Government in Tornyospálca, a small village in north-eastern Hungary, from the perspective of social innovation and community development. The research explores how a local Roma self-government contributes to community participation, institutional cooperation, and the preservation of Roma identity. The study applies a mixed-method approach combining an online questionnaire survey conducted in 2025 (n = 102) with field observation and reflexive insider research experience. The findings indicate that the self-government has a strong local presence and plays an important role in organizing community programmes and strengthening social cohesion. The ROMA-NEMZ-TAB-25 cultural camp and other local initiatives demonstrate the embeddedness of community-based activities within the settlement. The study argues that the Roma National Self-Government functions not only as a representative institution but also as a mediating and community-organizing actor. At the same time, its operation is shaped by structural limitations, including project-dependent funding and limited institutional resources.

KEYWORDS

social innovation, Roma self-government, community development, participation, social capital

DOI 10.14232/belv.2026.2.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2026.2.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Lakatos Mátyás (2026): Társadalmi innováció és közösségfejlesztés egy hátrányos helyzetű településen. A Tornyospálca Község Roma Nemzetiségi Önkormányzatának esete. *Belvedere Meridionale* 38. évf. 2. sz. pp 188-199.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A társadalmi innováció és a helyi közösségfejlesztés kérdése az elmúlt évtizedben egyre hangsúlyosabban jelenik meg mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban, különösen azokban a térségekben, ahol a társadalmi hátrányok halmozott formában vannak jelen.¹

Tornyospálca község és tágabb mikrotérsége ilyen társadalmi térként értelmezhető, ahol a szegénység, a marginalizáció, a munkaerőpiacról való kiszorulás és az oktatási lemaradás egymást erősítő mechanizmusai hosszú távon alakítják a helyi társadalmi viszonyokat.² Kutatásomban arra keresem a választ, hogy a Tornyospálca Község Roma Nemzetiségi Önkormányzata milyen szerepet tölt be ezekben a helyi társadalmi folyamatokban, valamint milyen módon járul hozzá a közösségi részvétel, az intézményi együttműködés és a roma identitás fenntartásához. Emellett azt is vizsgálom, hogyan értékeli a helyi lakosok az önkormányzat programjait, különösen a társadalmi kohézió és az interetnikus kapcsolatok szempontjából. A tanulmány újdonságát részben az adja, hogy a társadalmi innováció elméleti keretét egy konkrét kistéleplési eset vizsgálatán keresztül értelmezem, kvalitatív és kvantitatív módszerek együttes alkalmazásával. A kutatás sajátosságát ugyanakkor a saját intézményi és közösségi beágyazottságom is meghatározza. A vizsgált közeg közvetlen ismerete lehetővé tette a helyi társadalmi folyamatok mélyebb értelmezését, ugyanakkor módszertani reflexiót is szükségessé tett az insider kutatói pozícióból fakadó előnyök és korlátok tekintetében.

ELMÉLETI KERET

Társadalmi innováció: fogalom és értelmezési szintek

A társadalmi innováció fogalma az elmúlt két évtizedben a társadalomtudományi és szakpolitikai diskurzus egyik meghatározó kategóriájává vált. A Stanford Social Innovation Review meghatározása szerint a társadalmi innováció olyan új megoldást jelent társadalmi problémákra, amely a korábbi gyakorlatokhoz képest hatékonyabb, fenntarthatóbb és társadalmilag igazságosabb

¹ MOULAERT et.al. 2013; BÓDI 2013.

² KSH T-STAR 2025.

módon képes társadalmi értéket létrehozni.³ A fogalom azonban nem kizárólag konkrét programok vagy intézkedések összességéként értelmezhető, hanem olyan társadalmi folyamatként is, amely új együttműködési formák, részvételi mechanizmusok és közösségi gyakorlatok kialakulásához kapcsolódik. HOWALDT – SCHWARZ (2010) megközelítésében a társadalmi innováció dinamikus társadalmi folyamatként ragadható meg, amely új társadalmi gyakorlatok létrejöttét, adaptációját és diffúzióját foglalja magában.⁴

E megközelítés szorosan kapcsolódik ROGERS (2003) innováció-diffúziós modelljéhez, amely hangsúlyozza, hogy az innovációk társadalmi beágyazottsága és terjedése nagymértékben függ a helyi kapcsolati struktúráktól és intézményi környezettől.⁵ MULGAN (2006) szerint a társadalmi innovációk jelentős része alulról szerveződő kezdeményezésekből indul ki, ahol a helyi szereplők saját erőforrásaik mozgósításával reagálnak társadalmi problémákra.⁶ A részvételiség ebben az értelemben nem kiegészítő elem, hanem a társadalmi innováció strukturális feltétele. MOULAERT et al. (2013) a társadalmi innovációt többszintű folyamatként értelmezik.⁷ Mikroszinten a közösségi gyakorlatok és mindennapi társadalmi kapcsolatok átalakulása figyelhető meg; mezoszinten az intézményi együttműködések és helyi hálózatok újraszerveződése válik hangsúlyossá; makroszinten pedig a szélesebb szakpolitikai és társadalomszerkezeti változások jelennek meg. A roma nemzeti önkormányzatok működése elsősorban a mikro- és mezoszint metszéspontján értelmezhető, mivel egyszerre kapcsolódik a helyi közösségi szükségletekhez és az intézményes szabályozási környezethez. A társadalmi innovációval kapcsolatos kritikai megközelítések ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy az innovatív kezdeményezések működését jelentős strukturális korlátok befolyásolják. Az erőforráshiány, a projektfüggő finanszírozás, az intézményi hierarchiák és a hosszú távú tervezhetőség hiánya egyaránt korlátozhatják a helyi innovációs folyamatok fenntarthatóságát.⁸ A roma közösségek esetében ezek a tényezők különösen hangsúlyosan jelennek meg, mivel az innovációs kezdeményezéseknek egyszerre kell reagálniuk a társadalmi marginalizáció, a mélyszegénység és az alacsony intézményi bizalom összetett problémáira.

TÁRSADALMI TŐKE, EMPOWERMENT ÉS RÉSZVÉTEL

A társadalmi innováció működésének értelmezésében meghatározó szerepet kap a társadalmi tőke fogalma. BOURDIEU (1986) a társadalmi tőkét olyan kapcsolati erőforrásként definiálja, amely az egyének és csoportok társadalmi hálózataiból származik,⁹ míg PUTNAM (1993, 2000) a bizalom, a normák és az együttműködési mintázatok összességéként értelmezi azt.¹⁰

A két megközelítés közös eleme, hogy a társadalmi kapcsolatok nem pusztán informális viszonyokként jelennek meg, hanem olyan erőforrásként, amelyek elősegíthetik a közösségi együttműködést és a kollektív cselekvést.¹¹ A roma közösségek esetében a társadalmi tőke

³ PHILLS – DEIGLMEIER – MILLER 2008. 34–43.

⁴ HOWALDT – SCHWARZ 2010.

⁵ ROGERS 2003.

⁶ MULGAN 2006. 145–162.

⁷ MOULAERT et.al. 2013.

⁸ European Commission 2013.

⁹ BOURDIEU 1986. 241–258.

¹⁰ PUTNAM 1993; PUTNAM 2000.

¹¹ COLEMAN 1988. 95–120.

sajátos kettőssége figyelhető meg. A rokoni és közösségi kapcsolatok gyakran erős belső kohéziót biztosítanak, ugyanakkor az intézményi bizalom hiánya és a társadalmi kirekesztettség korlátozhatja a külső kapcsolatok kialakulását.

Ebben az összefüggésben különösen jelentőssé válik a bridging típusú társadalmi tőke szerepe, amely képes kapcsolatot teremteni a helyi közösség és az intézményi szereplők között. A roma nemzetiségi önkormányzatok működése ebből a szempontból közvetítő intézményként értelmezhető. Az empowerment fogalmát ZIMMERMAN (2000) a közösségi cselekvőképesség megerősödéseként írja le, amely lehetővé teszi a közösségek számára saját társadalmi helyzetük aktív alakítását.¹² Az intézményesített önkormányzatiság ebben az értelemben nem kizárólag jogi-adminisztratív konstrukcióként értelmezhető, hanem olyan részvételi mechanizmusként is, amely hozzájárulhat a helyi közösségek érdekérvényesítő képességének növekedéséhez. ARNSTEIN (1969) részvételi modellje alapján különbséget tehetünk formális és tényleges részvétel között.¹³ A közösségi részvétel akkor tekinthető érdeminek, ha a helyi szereplők nem csupán kedvezményezettként, hanem aktív döntéshozóként is megjelennek a programok kialakításában és működtetésében. A roma közösségek esetében ez különösen fontos szempont, mivel a részvételi mechanizmusok gyakran formális keretek között működnek, miközben a tényleges döntési kompetenciák korlátozottak maradnak.

HATALMI VISZONYOK ÉS STRUKTURÁLIS KORLÁTOK

A részvételi mechanizmusok értelmezése nem választható el a hatalmi viszonyok és az intézményi egyenlőtlenségek vizsgálatától. KYMLICKA (1995) multikulturális elmélete szerint a kisebbségi önkormányzatiság a kulturális identitás intézményes védelmének egyik alapvető eszköze, ugyanakkor a kisebbségi intézmények mozgástere jelentős mértékben függ az állami és önkormányzati struktúrákhoz való viszonyuktól.¹⁴ A roma nemzetiségi önkormányzatok esetében az aszimmetrikus intézményi kapcsolatok különösen hangsúlyosan jelennek meg, elsősorban a költségvetési autonómia korlátozottsága és a pályázati forrásoktól való függőség révén.¹⁵ Az erőforráshiány, a projektalapú működés és a hosszú távú stratégiai tervezés korlátozott lehetőségei jelentős mértékben meghatározzák az innovatív közösségi programok fenntarthatóságát.¹⁶ A strukturális korlátok vizsgálata azért is kiemelten fontos, mert a társadalmi innováció sikeressége nem kizárólag a helyi kezdeményezőkészségtől függ, hanem attól az intézményi és társadalmi környezettől is, amelyben ezek a kezdeményezések működnek.¹⁷

ROMA NEMZETISÉGI ÖNKORMÁNYZATOK MAGYARORSZÁGON

A magyarországi nemzetiségi önkormányzati rendszer működését a 2011. évi CLXXIX. törvény szabályozza, amely az Alaptörvényben rögzített kollektív nemzetiségi jogok intézményi kereteit határozza meg.¹⁸ A szabályozás a nemzetiségi önkormányzatok számára jogi személyiséget,

¹² ZIMMERMAN 2000. 43–63.

¹³ ARNSTEIN 1969. 216–224.

¹⁴ KYMLICKA 1995.

¹⁵ 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól.

¹⁶ European Commission 2013.

¹⁷ SZALAI 2014.

¹⁸ 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól.

önálló szervezeti működést, véleményezési jogosultságokat és korlátozott pályázati autonómiát biztosít.¹⁹ A roma nemzetiségi önkormányzatok működésének egyik meghatározó sajátossága a finanszírozási struktúra projektfüggő jellege.²⁰ Az intézmények működése alapvetően állami normatív támogatásokra és pályázati forrásokra épül, ami jelentős mértékben befolyásolja a programok hosszú távú fenntarthatóságát és tervezhetőségét.²¹ A szakirodalom egyetért abban, hogy a roma nemzetiségi önkormányzatok működésének hatékonysága nem kizárólag a formális jogosítványoktól függ, hanem nagymértékben meghatározza azt a közösségi részvétel intenzitása, a helyi kapcsolati hálók működése és az intézményi együttműködések minősége is.²² SZALAI (2014) szerint a roma nemzetiségi önkormányzatok potenciálisan fontos szerepet tölthetnek be a társadalmi integráció és az esélyegyenlőség előmozdításában, amennyiben képesek közvetítő szerepet kialakítani a roma közösségek és a tágabb intézményi környezet között.²³

MÓDSZERTAN

Kutatási design

A kutatás vegyes módszertani megközelítésre épül, amely kvantitatív és kvalitatív adatgyűjtési technikákat egyaránt alkalmaz. A vizsgálat célja nem reprezentatív általánosítások megfogalmazása volt, hanem a Tornyospálca Község Roma Nemzetiségi Önkormányzatának működéséhez kapcsolódó közösségi és intézményi folyamatok mélyebb feltárása. A kutatás kvantitatív pillérét online kérdőíves adatfelvétel alkotta, amelyet 2025. szeptember 14. és október 5. között végeztem Google Forms felület használatával. A kérdőívet összesen 102 tornyospálcai lakos töltötte ki önkéntes és anonim módon. A kvalitatív pillért terepmegfigyelés, reflexív kutatói részvétel és a helyi közösségi folyamatok közvetlen megfigyelése jelentette.

A kérdőíves adatfelvétel jellemzői

A kérdőív öt tematikus egységből épült fel: 1. a Roma Nemzetiségi Önkormányzat ismertsége és a programokkal való találkozás gyakorisága; 2. az önkormányzati programokkal kapcsolatos elégedettség mérése ötfokú Likert-skálán; 3. a különböző közösségi tevékenységek fontosságának megítélése; 4. a ROMA-NEMZ-TAB-25 kulturális tábor értékelése; 5. a jövőbeni közösségi és kulturális igények feltárása. A zárt kérdések mellett több félig nyitott kérdés is szerepelt, amelyek lehetőséget biztosítottak a válaszadói attitűdök árnyaltabb értelmezésére. Az elemzés elsősorban leíró statisztikai megközelítésre épült az adatokat aránymutatók és vizuális ábrázolások segítségével értelmeztem.

Reflexív kutatói pozíció és terepmegfigyelés

A kutatás sajátosságát a reflexív insider kutatói pozíció adta. A vizsgált időszakban a Tornyospálcai Roma Nemzetiségi Önkormányzat képviselőjeként közvetlen tapasztalatot szereztem a

¹⁹ TÓTH 2012.

²⁰ KÁLLAI 2006.

²¹ European Commission 2020.

²² SZABÓ 2018.

²³ SZALAI 2014.

programok szervezéséről, az intézményközi együttműködésekről és a helyi közösségi dinamikákról. Ez a pozíció lehetőséget biztosított a közösségi folyamatok mélyebb kontextuális értelmezésére, különösen az informális kapcsolatok, a részvételi mechanizmusok és az intézményi működés mindennapi gyakorlatainak megfigyelésére. Az insider pozíció ugyanakkor módszertani kockázatokat is hordozott. Feltételezhető, hogy egyes válaszadók szociálisan kíváncsabb válaszokat fogalmaztak meg, illetve a közvetlen intézményi érintettség befolyásolhatta az adatok interpretációját. A kutatás során ezért kiemelt figyelmet fordítottam a reflexivitás érvényesítésére, valamint a leíró és értelmező szintek elkülönítésére.

A minta jellemzői

A válaszadók 83,3%-a roma identitásúnak vallotta magát (85 fő), 13,7%-a nem roma identitásúnak (14 fő), míg 2,9% nem kívánt válaszolni a kérdésre (3 fő). A nemi megoszlás jelentős férfi-túlsúlyt mutatott: a kitöltők 81,4%-a férfi (83 fő), míg 18,6%-a nő (19 fő) volt. Ez az arány részben a helyi közösségi részvétel nemi aszimmetriáira utalhat, amelyet az eredmények értelmezése során figyelembe kell venni. Életkori megoszlás alapján a legaktívabb válaszadói csoportot a 18–29 év közötti korosztály alkotta (35,3%), amelyet a 30–44 éves korcsoport követett (31,4%).

Kutatási hipotézisek

A kutatás során három hipotézist fogalmaztam meg: H1: A helyi lakosság ismeri a Roma Nemzetiségi Önkormányzat tevékenységét, és fontosnak tartja programjait a közösségi kohézió szempontjából. H2: Az önkormányzati rendezvényeken való részvétel pozitív hatással van a roma identitás és a közösségi összetartozás megélésére. H3: A válaszadók többsége fontosnak tartja a roma nyelv és kultúra generációk közötti átadását.

A kutatás korlátai

A kutatás keresztmetszeti jellegéből adódóan hosszú távú ok-okozati összefüggések nem vizsgálhatók, az eredmények elsősorban az adatfelvétel időszakában rögzített attitűdöket és percepciókat tükrözik. A vizsgálat nem reprezentatív mintavételre épült, ezért az eredmények általánosíthatósága korlátozott. Az online kérdőív önkéntes kitöltésen alapult, amely valószínűsíthetően felülreprezentálta az aktívabb közösségi részvétellel rendelkező személyeket. Ez részben hozzájárulhatott a programokkal kapcsolatos magas elégedettségi arányok kialakulásához.

EREDMÉNYEK

Az RNÖ ismertsége és a programokkal való találkozás

A kérdőíves adatfelvétel alapján a Tornyospálca Község Roma Nemzetiségi Önkormányzatának ismertsége teljes körűnek bizonyult valamennyi válaszadó ($n = 102$) jelezte, hogy ismeri az intézményt. Az eredmény a helyi önkormányzat erős közösségi jelenlétére és intézményi láthatóságára utal. A programokkal való találkozás gyakorisága szintén magas részvételi aktivitást mutatott. A válaszadók 76,5%-a (78 fő) rendszeresen, 19,6%-a (20 fő) alkalmanként, míg 3,9%-a (4 fő) ritkán találkozik az önkormányzat rendezvényeivel vagy programjaival. A „soha” válaszkategóriát egyik kitöltő sem jelölte. Az információszerzés csatornáit közül a

közösségi média bizonyult a legjelentősebbnek (52%; 53 fő), amelyet közel azonos arányban követett a települési hirdetőtáblák szerepe (51%; 52 fő). A személyes, szóbeli kommunikációt a válaszadók 26,5%-a (27 fő), míg az önkormányzati kommunikációs csatornákat 17,6%-a (18 fő) jelölte meg.

Elégedettség és prioritások

A Roma Nemzetiségi Önkormányzat működésével kapcsolatos elégedettségi mutatók magas értékeket mutattak. A válaszadók 88,2%-a (90 fő) a maximális, ötös értéket adta az ötfokú Likert-skálán, míg 10,8% (11 fő) négyes értékkel értékelte az intézmény munkáját. Közepes elégedettséget 1 fő (1%) jelzett, alacsony értékelés nem jelent meg az adatfelvételben. A válaszadók által legfontosabbnak tartott terület a kulturális identitás megőrzése és erősítése volt (40,2%; 41 fő). Ezt követte az oktatás és a fiatalok támogatása (25,5%; 26 fő), majd a szociális ügyek kezelése (15,7%; 16 fő) és a közösségi programok szervezése (14,7%; 15 fő). A roma és nem roma közösségek közötti együttműködés fejlesztését a válaszadók kisebb arányban jelölték meg prioritásként (3,9%; 4 fő).

Közösségi összetartozás és interetnikus kapcsolatok

A közösségi kohézió erősítésére vonatkozó kérdések esetében a válaszadók többsége pozitív értékelést adott. A kitöltők 80,4%-a (82 fő) szerint az RNÖ nagymértékben hozzájárul a helyi közösségi összetartozás erősítéséhez, míg 18,6% (19 fő) közepes mértékű hatást érzékelt. Csúppán egy válaszadó (1%) jelölt alacsonyabb értéket. A roma és nem roma lakosság közötti együttműködés elősegítését a válaszadók 81,4%-a (83 fő) nagymértékűnek, 17,6%-a (18 fő) közepes mértékűnek értékelte. Negatív megítélés ebben a kérdésben sem jelent meg.

A ROMA-NEMZ-TAB-25 TÁBOR MEGÍTÉLÉSE

A Belügyminisztérium támogatásával megvalósított ROMA-NEMZ-TAB-25 program egy ötnapos bentlakásos kulturális és nyelvi tábor volt, amelyre 2025. július 28. és augusztus 1. között került sor a Fényeslitkei Képipró Tanyán. A program roma kulturális és nyelvi foglalkozásokat, kézműves tevékenységeket, hagyományőrző elemeket, valamint drogrevenüciós programokat foglalt magában. A tábor ismertsége a településen magasnak bizonyult a válaszadók 97,1%-a (99 fő) jelezte, hogy hallott a programról. A tábor hasznosságát a kitöltők 80,4%-a (82 fő) nagyon hasznosnak értékelte a gyermekek számára, míg 14,7% (15 fő) hasznosnak, de korlátozott hatásúnak tartotta. Semleges értékelést 4,9% (5 fő) adott, negatív vélemény nem jelent meg.

JÖVŐBELI IGÉNYEK ÉS FEJLESZTÉSI IRÁNYOK

A jövőbeli programokkal kapcsolatos válaszok alapján a legerősebb igény a nyelvi és oktatási fejlesztések iránt mutatkozott meg, amelyet a válaszadók 58,8%-a (60 fő) jelölt meg elsődleges prioritásként. Ezt követték a kulturális programok és rendezvények (19,6%; 20 fő), a szociális segítségnyújtáshoz kapcsolódó kezdeményezések (11,8%; 12 fő), valamint a közösségi összefogást erősítő programok (9,8%; 10 fő). Az adatok alapján a válaszadók körében elsősorban azok a programok élveznek prioritást, amelyek a kulturális identitás megőrzéséhez, az oktatási lehetőségek bővítéséhez és a közösségi kapcsolatok fenntartásához kapcsolódnak.

ESETANULMÁNY: KÖZÖSSÉGI PROGRAMOK ÉS HELYI RÉSZVÉTEL

A települési környezet társadalmi jellemzői

Tornyospálca Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye északkeleti részén, a Kisvárdai járásban található, periférikus helyzetű kistelepülés. A község lakónépessége 2025-ben 2545 fő volt, amely az elmúlt években csökkenő tendenciát mutatott.²⁴ A település társadalmi szerkezetét alacsony foglalkoztatottság, korlátozott gazdasági lehetőségek és fokozott szociális kitérttség jellemzi.²⁵ A helyi roma közösség jelentős arányt képvisel a település társadalmi összetételében. A helyi intézményrendszer alapvető szolgáltatásai rendelkezésre állnak, ugyanakkor a közösségi integráció és a kulturális identitás fenntartása továbbra is fontos kihívást jelent. Ebben a környezetben a Roma Nemzetiségi Önkormányzat tevékenysége kiemelt szerepet tölt be a közösségi programok szervezésében és az intézményi együttműködések fenntartásában.

Közösségi programok és részvételi gyakorlatok

A kutatás időszakában több olyan program valósult meg, amelyek a kulturális identitás erősítését, a közösségi részvétel növelését és az intézményi együttműködések fejlesztését célozták. A ROMA-NEMZ-TAB-25 kulturális tábor a roma nyelvi és kulturális elemekre épülő bentlakásos programként működött, amely hagyományörző, közösségépítő és prevenciós elemeket egyaránt tartalmazott. A programban megjelent az élményalapú tanulás és az identitáserősítés pedagógiai szemlélete. A közösségi kertprogram az iskola, az óvoda és a Roma Nemzetiségi Önkormányzat együttműködésében valósult meg. A kezdeményezés a közösségi részvétel mellett az együttműködési készségek és a felelősségvállalás erősítésére is irányult.

A hagyományörző roma kulturális rendezvények a helyi kulturális identitás láthatóvá tételének és közösségi megélésének fórumaként működtek, amelyekben roma és nem roma résztvevők egyaránt jelen voltak.

DISZKUSSZIÓ

A hipotézisek értelmezése

A kutatás eredményei összességében alátámasztják a vizsgálat során megfogalmazott hipotéziseket, ugyanakkor az eredmények értelmezése során figyelembe kell venni a kutatás módszertani sajátosságait és korlátait. Az első hipotézis szerint a helyi lakosság ismeri a Roma Nemzetiségi Önkormányzat működését, és fontosnak tartja annak közösségi szerepét. Az eredmények alapján az önkormányzat magas fokú helyi ismertséggel és aktív közösségi jelenléttel rendelkezik. A programokkal való rendszeres találkozás és a pozitív elégedettségi mutatók arra utalnak, hogy az RNÖ a település közösségi életének látható szereplőjeként működik. A második hipotézis a közösségi programok identitásformáló és kohézióerősítő szerepére vonatkozott. Az eredmények alapján a válaszadók többsége úgy érzi, hogy az önkormányzati programok hozzájárulnak a közösségi összetartozás erősítéséhez, valamint a roma és nem roma lakosság közötti együttműködések fenntartásához.

²⁴ KSH T-STAR 2025.

²⁵ KOVÁCH 2012.

A kulturális és közösségi programok ebben az értelemben nem kizárólag rendezvényként értelmezhetők, hanem olyan társadalmi tereként is, amelyek lehetőséget teremtenek a közösségi kapcsolatok újratermelésére. A harmadik hipotézis szintén megerősítést nyert a válaszadók körében kiemelt jelentőséggel jelent meg a kulturális identitás megőrzése, valamint a nyelvi és oktatási programok támogatása. Az eredmények arra utalnak, hogy a helyi közösség a kulturális átöröklést és az oktatási lehetőségek bővítését a hosszabb távú közösségi fejlődés fontos tényezőjeként értelmezi. Az eredmények értelmezése során ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a kutatás egy szoros kapcsolati hálókval rendelkező kistérségi közegben zajlott. Az ilyen társadalmi környezetben a közösségi normák, a személyes ismertségi viszonyok és az intézményi lojalitás befolyásolhatják a válaszadói attitűdöket. Az insider kutatói pozíció és az önkéntes kérdőíves részvétel következtében a pozitív értékelések részben társadalmi kíváncsisági torzításokat is tükrözhetnek. Emiatt az eredmények elsősorban a helyi közösségi percepciók feltárására alkalmasak, és korlátozott mértékben általánosíthatók.

Az eredmények szakirodalmi kontextusa

A kutatás eredményei több ponton összhangban állnak a roma nemzetiségi önkormányzatok működésével foglalkozó szakirodalom megállapításaival. SZALAI (2014) szerint a roma önkormányzatok akkor képesek integrációs és közösségszervező szerepet betölteni, ha működésük erős helyi részvételre és intézményi együttműködésekre épül. A vizsgált esetben mind a közösségi részvétel, mind az intézményi kapcsolatok jelenléte megfigyelhető volt. Az EUROPEAN COMMISSION (2020) kisebbségi önkormányzatokat vizsgáló elemzése arra hívja fel a figyelmet, hogy a helyi intézmények működésének eredményességét nem kizárólag a formális jogosítványok, hanem elsősorban a közösségi aktivitás és az együttműködési hálózatok minősége határozza meg. A tornyospálcai eset szintén arra utal, hogy a helyi programok fenntarthatósága és láthatósága jelentős részben a közösségi részvétel intenzitásához kapcsolódik. A társadalmi tőke elméleti keretében értelmezve az RNÖ működése egyszerre kapcsolódik a bonding és a bridging típusú kapcsolati tőke működéséhez. A kulturális és hagyományörző programok elsősorban a közösségen belüli kohézió erősítését szolgálják, míg az intézményi együttműködésekre épülő kezdeményezések például az oktatási vagy közösségi projektek a roma és nem roma szereplők közötti kapcsolatok fenntartásához is hozzájárulhatnak.

Az empowerment megközelítés szempontjából a vizsgált programok olyan részvételi gyakorlatokként értelmezhetők, amelyek lehetőséget biztosítanak a helyi közösség aktív bevonására. ZIMMERMAN (2000) értelmezésében az empowerment nem kizárólag egyéni kompetenciafejlődést jelent, hanem a közösségi cselekvőképesség erősödését is. A kulturális és oktatási programok ebből a szempontból a közösségi identitás és az önszerveződés megerősítésének tereiként értelmezhetők. A kutatás ugyanakkor arra is rámutat, hogy a roma nemzetiségi önkormányzatok működését továbbra is jelentős strukturális korlátok befolyásolják. A projektalapú finanszírozás, a korlátozott erőforrások és az intézményi aszimmetriák meghatározzák a helyi kezdeményezések mozgásterét és hosszú távú fenntarthatóságát. Ez összhangban áll a társadalmi innováció kritikai megközelítéseivel, amelyek hangsúlyozzák, hogy a helyi innovációs folyamatok működése erősen függ a tágabb intézményi és társadalmi környezettől.

Elméleti és társadalmi implikációk

A tornyospálcai eset alapján több olyan következtetés fogalmazható meg, amely túlmutat az egyedi települési kontextuson. A kutatás egyik fontos tanulsága, hogy a társadalmi innováció hátrányos helyzetű, periférikus térségekben is megjelenhet, amennyiben léteznek olyan helyi intézmények és közösségi kapcsolatok, amelyek képesek a belső erőforrások mozgósítására. A kulturális identitás, a rokoni és közösségi hálózatok, valamint a helyi részvételi gyakorlatok ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszhatnak. Az eredmények arra is rámutatnak, hogy a generációk közötti kulturális és nyelvi átadás a közösségi részvétel fenntarthatóságának egyik kulcseleme lehet. A kulturális programok, táborok és közösségi események nem kizárólag identitáserősítő funkcióval rendelkeznek, hanem olyan közösségi tanulási terekként is működhetnek, amelyek elősegítik a társadalmi kapcsolatok újratermelését. A kutatás ugyanakkor megerősíti azt is, hogy a helyi közösségfejlesztési kezdeményezések önmagukban nem képesek kezelni a periférikus térségek strukturális problémáit. A munkalehetőségek korlátozottsága, az alacsony iskolázottság, a szociális kiszolgáltatottság és a projektfüggő intézményi működés továbbra is jelentős korlátot jelent a hosszú távú társadalmi mobilitás szempontjából. A Roma Nemzetiségi Önkormányzat működése ebben az összefüggésben elsősorban közösségsszervező és közvetítő szerepként értelmezhető, és hozzájárulhat a helyi társadalmi kohézió fenntartásához, ugyanakkor a strukturális egyenlőtlenségek kezeléséhez szélesebb intézményi és szakpolitikai együttműködések szükségesek.

KÖVETKEZTETÉS

A tanulmány a Tornyospálca Község Roma Nemzetiségi Önkormányzatának működését vizsgálta társadalmi innovációs és közösségfejlesztő perspektívából. A kutatás arra irányult, hogy feltárja, milyen szerepet tölthet be egy kistépülési roma önkormányzat a közösségi részvétel, a kulturális identitás megőrzése és az intézményi együttműködések fenntartása szempontjából. Az empirikus eredmények alapján a vizsgált intézmény erős helyi beágyazottsággal rendelkezik, amely a közösségi részvételben, a programok ismertségében és a kulturális kezdeményezésekhez kapcsolódó aktivitásban egyaránt megjelenik. A kutatás arra is rámutatott, hogy a kulturális identitás megőrzése és az oktatási programok támogatása a helyi közösség számára egymással szorosan összekapcsolódó prioritásként jelenik meg.

A vizsgált eset elméleti szempontból is releváns, mivel jól szemlélteti, hogy a roma nemzetiségi önkormányzatok működése a társadalmi innováció, a társadalmi tőke és az empowerment fogalmi keretei mentén egyaránt értelmezhető. A közösségi programok nem kizárólag kulturális eseményekként jelennek meg, hanem olyan részvételi gyakorlatokként is, amelyek hozzájárulhatnak a helyi kapcsolatháló fenntartásához és az intézményi együttműködések erősítéséhez. A kutatás ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a helyi közösségfejlesztési kezdeményezések mozgásterét jelentősen meghatározzák a strukturális korlátok. A projektalapú finanszírozás, az erőforráshiány és a periférikus társadalmi környezet hosszabb távon korlátozhatja az ilyen típusú programok fenntarthatóságát. A vizsgálat nem reprezentatív jellegéből, keresztmetszeti designjából és az insider kutatói pozícióból fakadóan az eredmények általánosíthatósága korlátozott. A jövőbeli kutatások számára ezért fontos irányt jelenthet a longitudinális vizsgálatok alkalmazása, a nemi arányok kiegyensúlyozottabb bevonása, valamint a roma önkormányzatok működését befolyásoló strukturális és intézményi tényezők mélyebb elemzése.

LIMITÁCIÓK

A kutatás eredményeinek értelmezése során több módszertani és kontextuális korlátot is figyelembe kell venni. A vizsgálat keresztmetszeti jellegéből adódóan az adatfelvétel egy adott időszak közösségi attitűdjeit és percepcióit rögzíti, így a hosszabb távú társadalmi hatások vizsgálatára nem nyújt lehetőséget. Emellett a kutatás nem reprezentatív mintavételre épült, ezért az eredmények általánosíthatósága korlátozott. A minta nemi összetétele szintén befolyásolhatta az eredményeket, mivel a válaszadók között a férfiak jelentős többségben voltak. Ennek következtében a nők közösségi részvétellel és intézményi működéssel kapcsolatos tapasztalatai kisebb mértékben jelennek meg a vizsgálatban.

A kutatás sajátosságát jelentette továbbá az insider kutatói pozíció, mivel a vizsgálat a saját intézményi részvételemhez is kapcsolódott. Ez a beágyazottság lehetőséget biztosított a helyi folyamatok mélyebb kontextuális megértésére, ugyanakkor befolyásolhatta a válaszadói attitűdöket és az értelmezési kereteket is. Etikai szempontból szintén fontos megjegyezni, hogy egy kisebb lélekszámú település és szűkebb közösség esetében az anonimitás csak korlátozott mértékben biztosítható. A kutatás ezért kiemelt figyelmet fordított a személyes adatok és az egyéni azonosíthatóság minimalizálására. Mindezek alapján a tanulmány eredményei elsősorban egy konkrét kistéleplési eset mélyebb megértéséhez járulnak hozzá. A roma nemzetiségi önkormányzatok működésének szélesebb körű értelmezéséhez további összehasonlító és longitudinális vizsgálatok szükségesek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ARNSTEIN, SHERRY R. (1969): A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Institute of Planners*. 35. évf. 4. sz. 216–224.

BÓDI FERENC (2013): *Helyi közösségek és társadalmi innováció Magyarországon*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

BOURDIEU, PIERRE (1986): The Forms of Capital. In RICHARDSON, JOHN G. (szerk.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Greenwood Press. 241–258.

COLEMAN, JAMES S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*. 94. évf. Supplementum. 95–120.

EUROPEAN COMMISSION (2013): *Guide to Social Innovation*. <https://ec.europa.eu/>. Hozzáférés: 2026.05.12.

EUROPEAN COMMISSION (2020): *Roma Inclusion Strategies in the European Union – Progress Report*. <https://commission.europa.eu/>. Hozzáférés: 2026.05.08.

HOWALDT, JÜRGEN – SCHWARZ, MICHAEL (2010): *Social Innovation: Concepts, Research Fields and International Trends*. Dortmund, Sozialforschungsstelle Dortmund.

KÁLLAI ERNŐ (2006): *A magyarországi cigányság helyzete és esélyei*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

KOVÁCH IMRE (2012): *Társadalmi integráció és vidékfejlesztés*. Budapest, Argumentum Kiadó.

KSH T-STAR (2025): *Tornyospálca község népességi adatai 2020–2025*. <https://www.ksh.hu/>. Hozzáférés: 2026.04.05.

KYMLICKA, WILL (1995): *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, Oxford University Press.

MOULAERT, FRANK – MACCALLUM, DIANA – MEHMOOD, ABDUL – HAMDOUCH, ABDELILLAH (szerk.) (2013): *The International Handbook on Social Innovation*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing.

MULGAN, GEOFF (2006): *The Process of Social Innovation*. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*. 1. évf. 2. sz. 145–162.

2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól. *Magyar Közlöny*. 154. sz.

PHILLS, JAMES A. – DEIGLMEIER, KRISS – MILLER, DALE T. (2008): *Rediscovering Social Innovation*. *Stanford Social Innovation Review*. 6. évf. 4. sz. 34–43.

PUTNAM, ROBERT D. (1993): *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press.

PUTNAM, ROBERT D. (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster.

ROGERS, EVERETT M. (2003): *Diffusion of Innovations*. 5. kiadás. New York, Free Press.

SZABÓ MÁTÉ (2018): *A nemzetiségi önkormányzatok társadalmi szerepe és kihívásai*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

SZALAI JÚLIA (2014): *Kirekesztettség és társadalmi integráció Magyarországon*. Budapest, TÁRKI.

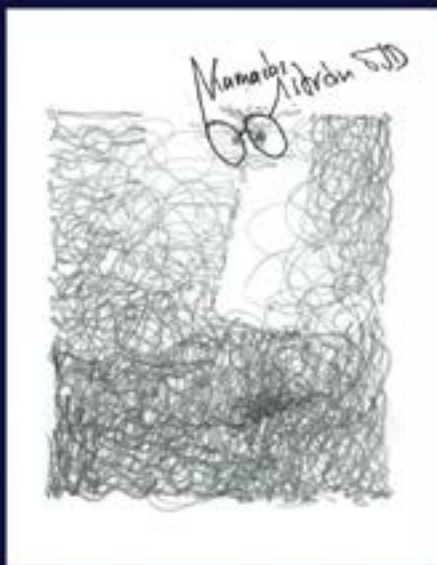
TÓTH ÁGNES (2012): *Nemzetiségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.

ZIMMERMAN, MARC A. (2000): *Empowerment Theory: Psychological, Organizational, and Community Levels of Analysis*. In RAPPAPORT, JULIAN – SEIDMAN, EDWARD (szerk.): *Handbook of Community Psychology*. New York, Springer. 43–63.

MEGJELENT!
KAPHATÓ A KIADÓNÁL:
terjesztes@belvedere.meridionale.hu

Friesz-Kovács Kamilla
Kamarás István OJD

Az ember csak úgy belepottyan
a történelembe

Egy szociológus élettörténete

MEGJELENT!
KAPHATÓ A KIADÓNÁL:
terjesztes@belvedere.meridionale.hu

Támba Renátó

A TÖVISHÚZÓTÓL AZ ÚTTÖRŐKIG

Gyermekekortörténeti
ikonográfiai tanulmányok

